

AKADEEMIA

12. AASTAKÄIK

2000

NUMBER 5

Saja-aastane sõda Eestis	Margus Laidre
Suhtlemiseetikast	Meego Remmel
Sokratese küsimus	Bernard Williams
Sissejuhatus tervishoiueetika diskursusse	Valdar Parve
Sünnikombestikust linnas ja maal	Marika Mikkor
Luulet	Milan Rúfus
Pilguheit slovaki nüüdiskirjandusele	Viliam Marčok
ERSP aastail 1988–1991	Viktor Niitsoo
Õigussüsteem ja võlaõigus	Uno Mereste
Sissejuhatus suulisesse eesti keelde	Tiit Hennoste

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalia</i>	Jaan Kangilaski
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
keeleteoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Sarv
sekretär	Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@online.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2000

Tartu Ülikooli kirjastus, Tiigi 78

Trükiarv 2200

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

12. AASTAKÄIK 2000 NUMBER 5 (134)

Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil	<i>Margus Laidre</i>	931
Suhtlemiseetikast. I	<i>Meego Rimmel</i>	958
Sokratese küsimus	<i>Bernard Williams</i> . . . . . <i>Tõlkinud Ene-Reet Soovik</i>	974
Sissejuhatus tervishoiueetika diskursusse	<i>Valdar Parve</i>	998
Sünnikombestikust linnas ja maal. II	<i>Marika Mikkor</i>	1017
Luulet	<i>Milan Rúfus</i> . . . . . <i>Tõlkinud Lehte Hainsalu</i>	1046
Pilguheit slovaki nüüdiskirjandusele	<i>Viliam Marčok</i> . . . . . <i>Tõlkinud Leo Metsar</i>	1050
Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei tegevus aastail 1988–1991. IV	<i>Viktor Niitsoo</i>	1063

Õigussüsteem ja võlaõigus: Kriitilisi tähelepanekuid kavatsetava õigusreformi kohta. II	
	<i>Uno Mereste</i> 1076
<i>Arvustus: Riia vaimuliku seminari radadel. Anu Raudsepp. Riia Vaimulik Seminar 1846–1918. Tartu: Eesti Kirjan- dusmuuseum, 1998. 158 lk.</i>	
	<i>Vello Paatsi</i> 1092
Kes siis Hella Wuolijoki ikkagi oli? Oskar Kruus. <i>Hella Wuolijoki. Tallinn: Virgela, 1999.</i>	
	<i>Heino Puhvel</i> 1103
Editorial note. Summaries	1110
Sissejuhatus suulisesse eesti keelde. I	
	<i>Tiit Hennoste</i> 1115

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 957, 997, 1045, 1062, 1091: René Kari illustratsioonid.

SAJA-AASTANE SÕDA (1558–1660/61) EESTIS JA RAHVASTIKU SUURUS 16.–18. SAJANDIL

Margus Laidre

SAJA-AASTANE SÕDA

Pooleteise sajandi vältel, mis jäi 16. sajandi keskpaiga ja 18. sajandi alguse vahele, tuli eestlastel elada viie valitseja all, kusjuures iga muutusega kaasnes ränk ja pikk sõda. Ajavahemikul 1558–1710 oli sõja- ja rahuaastate suhe 70:82. Siinjuures tuleb loomulikult arvestada, et sõjad toimusid väga erineva intensiivsusega nii ajalises kui geograafilises mõttes, neis oli lühemaid ja pikemaid vaheaegu, kuid teisalt ka (modernset terminoloogiat kasutades) nn totaalse sõja elemente.

See polnud kaugeltki ainuomane Eestile, vaid kogu Euroopas pidasid valitsejad enda "õiguste" kättevõitmise, oma tahte läbisurumise või solvangu heastamise ainsaks teeks relvade ristamist, nii et sõda näis peaaegu ühiskonna loomuliku seisundina. Sõda paistis *perpetuum mobile*'na, mis iial ei seisku. 16. sajandil valitses Euroopas rahu ainult kümme aastat, 17. sajandil neli ja 18. sajandil kuusteist aastat (Clark 1950: 98; Parker 1989: 1). Ajavahemik 1500–1700 oli üldse eriti sõjakas, kui arvestada nii sõja-aastaid, sõdade sagedust (peaaegu üks sõda kolme aasta kohta) ning ka nende ulatust (Levy 1983: 139–141; Laidre 1999: 2). Paljud suurriigid olid sellest perioodist sõjas ligi poole või isegi enam. Ajavahemikul 1560–1715 oli Prantsusmaa sõjas 110 aastat (70% sellest ajast). Selle kõrval tundub sama perioodi

kohta käiv sõja-aastate suhtarv Eestis (46%) võrdlemisi mõõdukana, kuid see mulje on eksitav. Nimelt pidas Prantsusmaa sõdu ka väljaspool oma maa piire, kuna Eesti puhul tabasid konfliktid vahetult eestlaste asuala.

Tõeline kaos valitses 16. sajandi teisel poolel, mil 25 aastat väldanud Liivi sõjaga (1558–1583) põimusid Põhjamaade Seitsmeaastane sõda (1563–1570) ja Vene—Rootsi sõda (1570–1595), mille tallermaaks suures osas oli samuti praegune Eesti. Seejuures on Liivi sõda üldse kokkuleppeline ehk tinglik nimetus tähistamaks Vana-Liivimaal ja siinsete valduste pärast peetud pikemat võitluste seeriat. Tegelikult koosnes see neljast erinevast, kuid omavahel haakuvast konfliktist¹: a) Vene—Liivi sõda (1558–1561), b) Põhjamaade Seitsmeaastane sõda (1563–1570), c) Vene—Rootsi sõda (1570–1595) ja d) seitse hooaega väldanud Poola—Vene sõda (1576–1582). Tinglikud on ka Liivi sõja lõppdaatumid (1582/83), mis vaid peatasid ajutiselt sõjategevuse, fikseerides kujunenud jõudude vahekorra, kuid jätsid lahendamata hegemooniaküsimuse.

Eesti ajaloolased on ühel meelel selles, et 1550. aastatel algas suurte sõdade ajajärk, mis kestis vaheaegadega kuni 1629. aastani (Ojamaa, Varmas 1946: 117; *Eesti ajalugu...* 1989: 54; Raun 1991: 27–28; *Eesti ajalugu...* 1994; Mäesalu, Lukas jt 1995: 104; Laur 1999: 46–50). Seda oleks aga ennatlik pida nende võitluste lõppdaatumiks, mida peeti ülemvõimu pärast Läänemere idakaldal. Alles Rootsi—Poola ja Vene—Rootsi sõjad 17. sajandi keskpaigas paigutasid kõik mosaiigitükid oma kohale. Siinkirjutaja meelest on seega Eesti ajaloos alust rääkida koguni meie oma Saja-aastasest sõjast (1558–1660/61), sest täpselt nii palju aega kulus vanade võimustruktuuride lagunemisest kuni uue ainuvõitja selgumiseni. Senises ajalookirjutuses on piisava tähelepanuta jäänud seoste jada, kus üks sõda tingis juba iseenesest järgmise puhkemise, enne kui võimuvahekorrad ükskord selgusid, ning samuti asjaolu, et heitlused käisid tegelikult ühtede ja samade vastaste vahel, kes järjepanu üksteist elimineerides selgitasid hetkel tugevaima. Järgnevalt mainitud seostest lähemalt.

¹ Briti ajaloolane David Kirby räägib küll ka Liivi sõdadest (mitmuses), milles samuti eristab nelja faasi: 1) 1558–1561, 2) 1561–1570, 3) 1570–1577 ja 4) 1577–1583, kuid kokkuvõttes moodustavad need tal ikkagi vaid ühe suure sõja. Vt Kirby 1990: 107.

16. sajandi keskpaigaks oli Vana-Liivimaa killustunud viieks omavahel nõrgalt seotud ning sageli vaenujalal olevaks väikeriigiks. Samal ajal tugevnesid nende vahetus läheduses rivaalitsevad Moskva vürstiriik ja Poola-Leedu, mis olid üha enam huvitatud oma mõju tugevdamisest Baltimaades ning kaubandusest saadavate tulude enda kätte haaramisest. Huvi Läänemere idaranniku vastu kasvas ka Taanis ja Rootsis. Sõda ülemvõimu pärast Läänemerele oli muutunud vältimatuks.

1558. aasta jaanuaris tungisid Vene väed endise tatari khaani Šigalei juhtimisel Liivimaale. Balthasar Russow kirjutab oma kroonikas: "... siis põgenesid neist paljud mitte ainult üheainsa venelase, vaid ka kuuskede ja põõsaste eest, mida nad kaugelt aina venelasteks pidasid" (Russow 1993: 111). Hakati otsima välisabi, mida tehti aga saamatult ja igaüks omaette. Sellega kirjutati alla omaenese surmaotsusele.

Vaid kolm aastat hiljem oli Liivi orduriik ja kogu Vana-Liivimaa senine riiklik organisatsioon likvideeritud. Poliitilises mõttes oli see võitlus vana ja uue vahel, kus tähtsate varauusaegsete rahvusriikide jõumanifestatsioon demonstreeris veenvalt üleolekut oma aja äraelanud ühiskondlikust süsteemist. Eesti alal lõppes keskaeg. Pärtel Piirimäe on küll väitnud, et juba pool sajandit enne liitmist uusaegsete riikide Rootsi ja Poolaga olid Vana-Liivimaa piiskopkonnad iseseisva sisemise arengu tulemusena muutumas Euroopa varauusaegsete riikide sarnasteks territoriaalriikideks (Piirimäe 1995: 24). Mulle tundub siiski, et pigem oli tegemist poliitiliste konstruktsioonidega ehk kunstlike moodustistega, mis olemuselt kuulusid eelnevasse, mitte aga saabuvasse aega, ning mis poleks seepärast vajalike eelduste puudumisel suutnud varauusaegse rahvusriigi arenda.

Algselt bilateraalne konflikt kasvas õige pea veriseks võitluseks Venemaa, Poola, Rootsi ja Taani vahel Vana-Liivimaa pärandi pärast. Esimesena sekkus Poola. 1559. aasta augustis võttis Sigismund II August (Zygmunt II August) Liivi ordu ja Riia peapiiskopkonna Poola protektsiooni alla ning lubas neid kaitsta venelaste pealetungi eest. Seejärel saabus Taani kord. Sama aasta sügisel ostis kuningas Frederik II Saare-Lääne piiskopkonna oma tülikale vennale Holsteini hertsogile Magnusele 30 000 taalri eest. Viimasest sai järgnevate sõjasündmuste üks põhikujusid.

1561. aasta juunis andsid Rootsi kuningale ustavusvande Harju, Viru ja Järva rüütelkond ning Tallinna linn. Sama aasta novembris sõlmisid Liivimaa ordumeister Gotthard Kettler, Riia peapiiskop, orduaadli ning Võnnu ja Volmari linnade esindajad Vilniuses alistumislepingu (*Pacta subjectonis*) Poola kuninga Sigismund II Augustiga.

Liivi ordu sekulariseerus. Viimasest ordumeistrist sai Poola kuninga vasallina Kuramaa ilmalik hertsog. Ametlikult kirjutati alistumislepingule alla 1562. aasta kevadtalvel Riias. Liivimaa ühendati Poolaga viimase läänina. Lõpeb **Saja-aastase sõja esimene sissejuhataav ehk Vene—Liivi etapp (1558–1562)**.

“Kuldajastut” läbielav Poola pidas end Liivimaa ainupärijaks. Venemaa, Rootsi ja Taani ei mõtelnudki seda tunnistada, vaid püüdsid oma valdusi suurendada. 1563. aasta veebruaris kuulutas Taani kuningas Fredrik II Rootsile sõja.² Taanlasi asusid toetama ka Lübeck ja Poola. Algas Saja-aastase sõja **teine ehk Taani—Poola etapp (1563–1570)**. Domineerivaks oli vaenutegevus Rootsi ja Poola vahel, kusjuures suurem edu saatis viimast. Eesti pinnal toimunud Taani-vastases võitluses olid edukamad rootslased, kes hõivasid kogu Läänemaa ja rüüstasid kahel korral Saaremaad, vallutades Maasilinna ja Muhu saare. Põhjamaade Seitsmeaastase sõjas tervikuna jäid siiski peale taanlased. 1570. aasta detsembris sõlmiti Stettinis rahu rootslastele rasketel tingimustel. Liivimaal vallutatud alad pidi Rootsi lunaraha eest üle andma Saksa keisrile, mida aga ei juhtunud, sest raha jäi maksmata.

Kolmandat ehk Vene etappi (1570–1595) iseloomustab Moskva suur aktiivsus. Siia mahuvad nii eespool mainitud daatumitega kattuv 25-aastane sõda Venemaa ja Rootsi vahel kui ka Poola—Vene sõda (1576–1582). Rootslaste surve all kannatav ja oma vennaga tulitsev hertsog Magnus otsis täbarast olukorrast pääsemiseks esmalt abi poolakatelt, kuid need kohtlesid teda jahedalt. Vahepeal riigipöörde abil Rootsis võimule tulnud Johan III

---

²Rootsi sõjaajaloolane Ulf Sundberg teeb vahet Põhjamaade Seitsmeaastase sõja (1563–1570) ja nn esimese Poola sõja (1563–1568) vahel. Esimese puhul käsitleb ta sõjategevust merel ja “päris” Rootsis, teise alla liigitab ülejäänud vaenutegevuse Balti sõjatandril. Seda eristumist ei saa pidada päris õnnestunuks (vt Sundberg 1998: 65).

oli nimelt abielus Sigismund II Augusti noorema õe Katariinaga, mille tulemuseks oli suhete paranemine kahe maa vahel.

Seejärel läkitas hertsog Magnus saatkonna Moskvasse, kus tema abipalveid kuulda võeti. Juba mõnda aega tagaplaanil olnud Vene tsaar nägi, et tema tund on tulnud. 1570. aasta märtsis andis Magnus Moskvas Ivan IV-le ustavusvande ja ta kuulutati Liivimaa kuningaks residentsiga Põltsamaa linnuses. Sama aasta hilissuvel algas venelaste massiivne pealetung Liivimaale, mis põhjustas kauakestva konflikti Rootsiaga.

Esimese seitsme aasta jooksul saatis tsaari vägesid suur edu. Hõivati peaaegu kogu Vana-Liivimaa mandriosa, v.a Riia ja Tallinn, mida piirati küll kaks korda (1570 august–1571 märts ning 1577 jaanuar–märts), ja Kuramaa. Sõtta astus uuesti Poola ning hertsog Magnuse koostöö Moskva katkestas tema ebasoosingupealetungile. 1582. aasta jaanuaris sõlmiti Jam Zapolskis Venemaa ja Poola vahel vaherahu, mis kestis kümme aastat. Sellele järgnes 1583. aasta augustis Pljussa jõe suudmes sõlmitud Rootsi ja Venemaa vaherahu, mille kestvuseks oli esialgu kolm aastat. 1585. aasta detsembris pikendati seda nelja aasta võrra (1590. aasta kolmekuningapäevani). Pärast selle lõppemist alustasid Vene väed taas sõjategevust rootslaste vastu Ingeris.³ Edutult piirati Narvat. 1593. aasta jaanuaris leppisid vaenupooled kokku kaks aastat kestvas vaherahus, millele lõpuks 1595. aasta mais järgnes Täyssinä rahu, pannes pikale sõjale viimaks punkti.⁴

Kolmanda etapi kokkuvõtteks võib öelda, et oli tekkinud uus, ehkki ajutine jõudude tasakaal. Kogu Põhja-Eesti oli Rootsi ja Lõuna-Eesti Poola võimu all. Lisaks Venemaale jäi võitlustest kõrvale Taani, säilitades endale küll Saaremaa.

---

³Toivo Raun peab aastail 1590–1595 toimunud vaenutegevust Venemaa ja Rootsi vahel ekslikult väikeseks omaette sõjaks, nägemata sündmuste seost 1570. aastal alanud konfliktiga (vt Raun 1991: 27).

⁴Venemaal algas järgnevalt nn segaduste aeg, mistõttu jäädigi Eestija Liivimaa pärast peetavatest võitlustest esialgu kõrvale. Küll aga sekkusid Rootsi ja Poola Venemaa siseasjadesse. Rootslased pidasid seal sõdu aastail 1609–1610 ja 1610–1617 ning poolakad 1609–1612 ja 1617–1618.

Neljandal ehk vaheetapil (1595–1599) valitses näiline rahu. Silmapiiril terendas aga juba järjekordne konflikt. Viimase juured ulatusid tegelikult aastasse 1592, mil Rootsi trooni päris oma isalt Poola kuningas Sigismund III (Zygmunt III Waza). Puhkes sügav kriis. Tõsiasjale, et uus kuningas on katoliiklane, ei vaadatud Rootsis hea pilguga. Kujunes opositsioon eesotsas Gustav Vasa noorima poja hertsog Karliga.

Üldist olukorda teravdas veelgi Poola ja Rootsi huvide põrkumine Eestimaal. Enne ärasõitu oli Sigismund lubanud seimile, et Rootsi loovutab kõik oma Balti valdused Poolale. Häda oli selles, et Rootsis oli ta töotanud, et Eestimaal omandatud territooriume ta käest ei anna. Niigi väljapääsmatule olukorrale mõjus omakorda raskendavalt see, et Sigismundi poolehoidjate arv Rootsis oli üpris väike. Erandiks oli Soome, kus uues kuningas nähti suurt julgeolekupoliitilist eelist. Rootsi ja Poola vaheline liit arvatigi Soomele garanteerivat suurema turvalisuse, sest siinsed alad kandsid alati raskeimat koormat venelaste kallaletungi korral.

Kogu lool ei puudunud ka üleeuroopaline mõõde. Sigismundi 1598. aastal langetatud otsust sundida Rootsi kuulekusele sõjaväe abil⁵ tõlgendati katolitsismi pealinnades Roomas ja Madridis vastureaktsioonina protestantismi purustamiseks. Katoliiklaste plaan nägi ette, et pärast Rootsi alistamist taastatakse endine olukord Taanis ja Põhja-Saksamaa linnades. Lääne-Rootsis asuvast Älvsborgist pidi aga saama Hispaania laevastiku baas, kust kavatseti rünnata protestantismi peakantsi Inglismaad (Sundberg 1998: 90).⁶ Euroopa seisis põhimõtteliselt olukorra ees, mis sarnanes hilisema Kolmekümneaastase sõja eelsele. Suur üleeuroopaline konflikt, millesse oleks kaasatud olnud ka Eesti ala, võinuks seega puhkeda juba 20 aastat varem kui tegelikult ning Rootsi seisnuks katoliikliku leeri poolel.

---

⁵Kavandati koordineeritud operatsiooni, milles pidid osalema lisaks Sigismundi enda sõjaväele ja laevastikule veel Arvid Eriksson Stålarml väed Soomest ja Eestimaalt (vt Fagerlund 1993: 85).

⁶Juba 1570. aastate teisel poolel tehti plaane katoliikluse taastamiseks Põhjamaades, mille üheks peainitsiaatoriks oli Flensborgist pärit seikleja Anders Lorichs. Vt selle kohta lähemalt Helk 1966: 153–164.

Ajalugu valis seekord teise tee. 1599. aastal surus hertsog Karl maha Sigismundi pooldajate vastupanu Rootsis, hõivas sügisel Soome ja kandis sõjategevuse üle Eestimaale.

Viies etapp (1600–1629) ehk “kolmekümneaastane sõda” Rootsi ja Poola vahel. Avalöögiks kujunes 14 000-mehelise armee koondamine Eestimaale, mille abil asus hertsog Karl vallutama Poolale kuuluvat Liivimaad. Alguses olid edukamad rootslased, kuid poolakad toibusid esimesest üllatusest kiiresti. Sõjaväed rullusid taas üle maa ja keegi ei osanud enam täpselt öelda, kelle võim kehtib järgmisel nädalal või kuul. Nii võtsid pärast Tartu langemist 1625. aastal rootslaste kätte linnakodanikud lahkuvatelt poolakatel igaks juhuks tõendi, et nad on linna hoolikalt kaitsnud. Seda juhuks, kui heitlik sõjaõnn oleks taas Poolale naeratanud. Vahtesid ka valitsejad. Hertsog Karlist sai kuningas Karl IX (1604), kellele järgnes tema poeg Gustav II Adolf (1611).

Heitlused ei olnud siiski pidevad, vaid nende vahele mahuts lühemaid ja pikemaid pause. Juba aastail 1607–1608 kehtis Rootsi ja Poola kohapealsete väejuhtide vahel sõlmituna vaherahu, mida Karl IX aga ei tunnistanud. Ametlikult kehtis vaherahu veel 1611. aasta novembrist 1617. aasta keskpaigani, 1618. aasta novembrist 1620. aasta novembrini ning 1622. aasta suvest kuni 1625. aastani. Aktiivne sõjapidamine hõlmas seega 55–59% ametlikult sõjas oldud ajast.

Pausid olid tingitud peamiselt asjaolust, et nii Poola kui ka Rootsi sekkusid võimuvõitluses Venemaal, abistades vägedega erinevaid troonipretendente ning ristates relvi ka omavahel. Epi-soodina kuulub sellesse etappi veel Kalmari sõda (1611–1613) Taani ja Rootsi vahel, mille käigus rootslased rüüstasid Saare- ja Muhumaad.

Rootsi ja Poola ligi kolmkümmend aastat väldanud võitluste lõpuosa (alates 1626. aastast) on tuntud ka Preisi sõja nime all, sest suur osa sõjasündmusi toimus just seal.⁷ Vähehaaval oli

---

⁷Rootsi ajaloolane Axel Norberg väidab, et peapõhjuseks, miks aastail 1617–1626 ei suudetud Liivimaad kiiremini vallutada, oli Rootsi suutmatus mobiliseerida selleks piisavalt jõude pärast Stolbovo rahu. Raskuspunkti viimine Preisimaale 1626. aastal tähendas aga, et selle rikka piirkonna abil loodeti sõjapidamise finantsilist baasi oluliselt parandada (vt Norberg 1974: 286).

ülekaal üha enam kandunud rootslaste poolele, kelle suurimaks võiduks oli kahtlemata Riia alistamine 1621. aasta hilissuvel pärast kuuajalist intensiivset piiramist, milles lõi kaasa kuningas Gustav II Adolf isiklikult.⁸

Rootslaste suurele edule vaatamata lõpeb vaenutegevus kõigest vaherahuga, mis sõlmitakse 1629. aasta septembris Altmarki (poola Stary Targ) külas. Nimetatud sündmus juhatab sisse **kuuenda ehk vaherahude etapi (1629–1654)**. Kokkuleppe kohaselt, mille vahendajateks olid Prantsusmaa, Inglismaa ja Brandenburg, loovutas Poola Väina jõest põhja pool asuvad alad, k.a Riia linna, Rootsile. Kogu Mandri-Eesti oli sellega allutatud Stockholmile.

Ometi polnud see sugugi lõplik lahendus. Vaerahu kestuseks määrati esmalt kõigest kuus aastat. Gustav II Adolf nõustus lühikese ajavahemikuga peamiselt seepärast, et tema tähelepanu köitsid eelkõige Saksamaal arenevad sündmused, mis viisid Rootsi otsese sekkumiseni seal käimasolevasse suurde sõtta 1630. aasta juunis. Poola omakorda oli hõivatud siseprobleemidega,⁹ kuid polnud kaotanud lootust olukorda enda kasuks pöörata. Nii siiski ei läinud.

1635. aastal uuendati vaerahu Stuhmsdorfis, määrates selle kehtivuseks kakskümmend kuus aastat (vt lähemalt Sundberg 1997: 241–242). Rootsi majanduslikud ressursid olid sõjategevuse tõttu Saksamaal kõvasti kokku kuivanud, millele lisandus hävitav lüüasaamine Nördlingenis lahingus 1634. aastal. Seetõttu

---

⁸Riia vallutamise nähti esmajoones võimalust oma rahutingimuste dikteerimiseks Poolale. Linna tagasiminekut Rzeczpospolitale ei välis-
tatud esimestel aastatel pärast kapitulatsiooni sugugi. Mida suuremaid
ohvreid aga rahu nõudis, seda selgemaks sai aja jooksul see, et valla-
tatud alad jäävad kompensatsioonina Rootsi krooni alla. Vt Liljedahl
1934: 170.

⁹Poola troon polnud päritav, vaid kuningaid valiti. Sigismund tahtis
juba eluajal näha enda järeltulijana poeg Vladislavi. Üllatuseks kogu
Euroopale pretendeeris ka Gustav II Adolf Poola troonile. Seeläbi lootis
ta elimineerida Wazade taotlused Stockholmi kuningakoja suhtes. Plaan
kukkus aga läbi. Pärast pooleaastast interregnumit valiti kuningaks
ikkagi Vladislav, mis saatuse ironiana sündis kolm päeva enne Lützeni
lahingut. Valimistulemused olid ühehäälsed, mida võib Poola ajaloos
lugeda pretsedendituks. Vt Ahnlund 1932: 284.

loobuti Poolale esitamast liiga suuri nõudmisi, sest sooviti vältida viimase sattumist Rootsi vastaste leeri.¹⁰ Liivimaa jäi edasi rootslastele, ent loobuda tuli Preisimaal tehtud vallutustest, mistõttu kaotati eluliselt tähtsad sadamad. Jätkuvalt oli tegemist kõigest vaherahuga, mis tähendab, et olukorraga lepiti, kuid see ei rahuldanud kumbagi osapoolt.

Vahepalana kuulub sellesse ajajärku ka Rootsi sõda Taaniga (1643–1645).¹¹ Brömsebro rahu üheks tulemuseks oli Saaremaa lõplik minek rootslaste kätte. 86 aastat väldanud Taani osalus Läänemere idakalda pärast peetavates heitlustes oli sellega lõppenud.

Kolmekümneaastase sõja järel oli Rootsi eneseteadvus tohult kasvanud. Rootsist oli saanud suurvõim, kellega arvestati ka Euroopa mandriosas. Pinnuks silmas oli aga endiselt Poola: sealne Wazade dünastia polnud loobunud oma taotlustest Stockholmi kuningatsoonile ning pidas Liivimaad õiguslikult endiselt enesele kuuluvaks.

Lisandusid veel muudki tegurid. Pärast Romanovite võimuletulekut oli Venemaa tõusmas kindlamale järjele, millega kaasnes aktiivne hoiak välispoliitilistes küsimustes. Meelest polnud läinud alandavad lüüasaamised poolakatel (1611–1612 asus Kremlis Poola garnison). Kasutades kasakate väljaastumise tõttu Rzeczpospolitas kujunenud rasket siseolukorda, ründas Moskva 1654. aastal Poolat.¹² Venelased saavutasid kiiresti edu, millele Stockholmis just hea pilguga ei vaadatud.

Kujunenud olukorda arutati põhjalikult Riiginõukogus 1654. aasta detsembris. Vaieldi põhiliselt selle üle, kas esimesena rünnata Taanit, kellega olid samuti vanad arved klaarida, või

---

¹⁰Erinevatest kaalutlustest Rootsi võimuladvikus ühenduses selle vaherahuga vt Roberts 1979: 37.

¹¹Taani historiograafias tuntakse seda Torstenssoni sõja nime all, Rootsi armeejuhi Lennart Torstenssoni nime järgi. Vt Sundberg 1998: 191.

¹²1654. aastal Perejaslavi raadal sõlmitud kokkulepet vaatlesid kasakad ajutise koostööna ja pealesunnitud loomuga liiduna tsaariga. 1657. aastal tegid kasakad katse reinkorporeerida Ukrainat Rzeczpospolita koosseisu, kuid oli juba liiga hilja. Vene—Poola sõda kestis 1667. aastani.

siis Poolat. Viimase puhul oli veel alternatiiviks liit Poolaga vene-
laste peatamiseks. Rootsi ja Poola vastuolud Baltimaade pärast
osutusid aga ületamatuks.

Seitsmes etapp (1655–1660/61) ehk Rootsi triumf. 1655. aastal
juuli esimestel päevadel, veel enne, kui ametlikult sõda oli
kuulutatud, ületas Rootsi armee Liivimaalt piiri ja vallutas Dau-
gavpilsit. Kümme päeva hiljem asus Pommerist pealetungile
rootslaste peavägi. Hetkeolukorda ja vastase nõrkust kasutades
rikkus Karl X Gustav ühepoolset Stuhmsdorfi vaherahu,
mille lõpuni jäi veel kuus aastat. Tunnistades küll, et tegemist oli
ründesõjaga, lähevad rootsi ajaloolased vaikides mööda vaherahu
rikkumise faktist või siis pisendavad toimuva tähendust väitega,
et tegemist oli ainult ajutise leppe ja mitte päris rahu eiramisega.

Kaasaegsed põhjendasid sõja alustamist asjaoluga, et poola-
kad viivitasid teadlikult uue lepingu sõlmimisega. Poola saadik
olevat saabunud liiga hilja ning tal puudunud volitus kokkuleppe
sõlmimiseks — järelikult polevat Poola rahust huvitatud (Florén
1992: 75). Need olid siiski vaid ettekäänded. Olukorras, kus va-
herahu lõpuni jäi veel palju aastaid, on täiesti loomulik, et nii vara
polnud keegi uue ja tõenäoliselt varasemast isegi ebasoodsama
lepingu sõlmimisest huvitatud.

Pärast esialgset edu rootslaste rünnakuhoog rauges. Suurt
tähelepanu pälvis Rootsi võit nn kolmepäevalahingus Varssavi
all 1656. aasta juulis, kuid selle sõjalis-strateegiline tähendus oli
väike. Natuke vähem kui aasta pärast lahkus Karl X Gustav
Poolast pearmeelega Taani vastu, kes oli vahepeal Rootsile sõja
kuulutanud.

Lõpuks jõuti niikaugemale, et 1659. aastal algasid Toruńis rahu-
läbirääkimised. Need hakkasid aga venima, sest rootslased jäid
kangekaelselt oma territoriaalsete nõudmiste juurde. Sõjaväsi-
mus sai siiski üha enam võitu ja 1660. aasta aprilli lõpus sõlmisid
Rootsi ja Poola Oliwa kloostri Danzigi lähedal viimaks rahu.¹³
Liivimaa tunnistati Rootsi valduseks ja Poola Wazad loobusid
pretensioonidest Rootsi troonile. Viimase Eesti alana läks Oliwa

---

¹³Rahu sõlmimist soodustas kõige muu kõrval Karl X Gustavi ootamatu surm 1660. aasta veebruaris, mistõttu Rootsi ekspansivse välis-
poliitika hoog rauges.

rahuga rootslaste kätte varem Kuramaa hertsogiriigile kuulunud Ruhnu saar.

Karl X Gustav oli kogu tähelepanu koondanud Poolale. Venemaaga sooviti säilitada rahumeelseid suhteid. Moskvasse läkitati koguni kaks saatkonda ettepanekuga jagada omavahel mõjusfäärid Poolas. Kokkuleppele aga ei jõutud ja 1656. aasta suvel alustas tsaar Aleksei Mihhailovitš sõda.

Rootsi poolt vaadatuna olid võitlused Poolaga ja hiljem Taaniga esikohal, kuna sõjasündmustele Venemaaga Läänemereproviintsides omistati sekundaarne tähendus. Samasugusel moel on mainitud relvakonflikte kajastatud nii Rootsi, Soome kui ka Eesti historiograafias.¹⁴ Alahinnatud on asjaolu, et see oli Liivimaa magusast pärandist ilma jäänud Moskva tõsine katse Rootsi Läänemereproviintside vallutamiseks. Riit piiranud Vene peaarmee juhatas tsaar Aleksei Mihhailovitš ise ja linna päästis halvimast üksnes vastase halb organiseeritus (ründajate ja kaitsjate vahekord oli 6,5:1). Venelased okupeerisid suure osa maast, nende edasitungi ei peatanud mitte niivõrd rootslaste vastupanu kui Eesti ja Liivimaal puhkenud katkuepidemia.

Seoses vaenutegevuse taaspuhkemisega Venemaa ja Poola vahel oli tsaar valmis lõpetama sõja Rootsiaga. 1657. aasta oktoobris saadeti Moskvast teele sõnumitooja ettepanekuga Karl X Gustavile sõlmida rahu. Läbirääkimised algasid 1658. aasta aprillis ning sama aasta detsembris sõlmiti Narva lähedal Vallisaares kolmeks aastaks vaherahu. Venelastele jäid nende poolt sõja ajal vallutatud territooriumid.

Juba 1659. aasta suvel algasid läbirääkimised uuesti. Venelased nõudsid kõigi nende poolt hõivatud alade loovutamist ühes Ingerimaa ja osa Karjalaga. See kinnitab veel kord, et tsaar ei olnud alustanud sõda Rootsiaga mitte lihtsalt õnne katsumiseks, vaid väga tõsiste kavatsustega. Ilmselt seoses Rootsi kuninga surmaga katkestasid venelased 1660. aasta kevadel läbirääkimised. Asjaolu, et vastasel puudus kindel juhtimine, loodeti kasutada endale parema lähtepositsiooni muretsemiseks.

---

¹⁴Vt nt Carlon 1903; Carlsson, Rosén 1969: 468–477; Fagerlund 1979. Silvia Õispuu koostatud Eesti ajaloo ning samuti Toivo Rauna teoses ei mainita 17. sajandi keskpaigas Eesti- ja Liivimaal toimunud heitlusi üldse. Vt *Eesti ajalugu*... 1989: 54; Raun 1991: 27–32.

Uued suured tagasilöögid sõjas Poolaga sundisid aga vene-lasi taas läbirääkimistelaua taha. Viimaks jõuti üksmeelele ja 1661. aasta juunis sõlmiti Kärdes rahu *status quo ante bellum* tingimustel. Eesti Saja-aastane sõda oli saanud oma raamid.

Sõjad algavad tegelikult nimetutena ehk teisisõnu saavad endale nime kas alles pärast tindi kuivamist rahulepingu tekstil, nagu see juhtus Kolmekümneaastase sõja puhul, teinekord ju ba sõja enda käigus, mõnikord aga hoopis palju hiljem. Ni mede poolest on võimalik eristada nelja suuremat gruppi sõdu: 1) osapoolte järgi (nt Vene—Rootsi, Prantsuse—Preisi jne), kus iures tava

japidamisele. Ka n-ö klassikaline Saja-aastane sõda (1337–1453) pole katkematu heitluste jada. Sama võib öelda Kolmekümneaastase sõja ja Põhjasõja kohta.

Vaatekohta muutes on võimalik väita, et Eesti Saja-aastane sõda koosnes mitmest eri konfliktist. Ehkki järjepidevuse aspekti on juba põhjendatud eespool, võib siinkohal paralleele tõmmates täheldada, et 14.–15. sajandil toimunud Saja-aastase sõja puhul polnud samuti tegemist formaalse vastasseisuga Inglismaa ja Prantsusmaa vahel, vaid see koosnes kuuest suuremast Inglismaalt lähtunud kuninglikust ekspeditsioonist ning arvukatest väiksematest provintsiaalsetest kampaaniatest ja sõltumatute väepealike röövretkedest. Seejuures olid kaks viimati nimetatut sõjale tervikuna palju iseloomulikumad kui mainitud kuninglikud ekspeditsioonid (Davies 1997: 420). Kolmekümneaastasest sõjas eristatakse omakorda viit perioodi: Böömi—Pfalzi (1618–1623), Taani—Alam-Saksi (1625–1629), Rootsi (1630–1635) ja Prantsuse—Rootsi (1635–1648) sõda. Sama on lugu Põhjasõjaga, kus võib selgesti eristada ühtekokku seitset suuremat kampaaniat või väiksemat sõda: konflikt Taaniga (sõjakäik Själlandile) 1700. aastal, sõda Läänemereprovintsidest 1700–1701, sõda Poolas 1701–1706, sõjakäik Venemaale 1707–1709, Stralsundi kaitsmine 1714–1715 ning kaks sõjakäiku Norrasse 1717. ja 1718. a. Lisaks veel võitlused kõrvalistel sõjatandritel.

Jääb üle nime küsimus, mis mõistagi lähtub konflikti kestusest. Siinkohal võidakse vastu vaielda, et kaasaegsed ei pruukinud sellist nime. See on õige, kuid ka kõige laiemalt tuntud Saja-aastane sõda (1337–1453) ei kandnud alguses seda nime, vaid hakkas “elama” alles 370 aastat hiljem. Tegemist on ajaloolaste konstruktsiooniga, mis tuli esmakordselt käibele 1823. aastal pika hädadeperioodi (*le temps des malheurs*) iseloomustamiseks ja mis on tänaseks üldiselt aktsepteeritud (Davies 1997: 419).¹⁵ Kõike eelnevat kokku võttes on siinkirjutaja arvates ka Eesti puhul 339 aastat *post factum* alust rääkida meie oma Saja-aastasest sõjast.

¹⁵Mõnikord nimetatakse seda Teiseks Saja-aastaseks sõjaks, eristamaks sel moel varasemat Inglise—Prantsuse konflikti aastail 1152–1259.

EESTI RAHVASTIKU SUURUS 16.–18. SAJANDIL

Sõdade mõju ühiskonnale on väga ulatuslik ja mitmetine. Kõige silmatorkavamalt avaldub see majanduses ja rahvaarvus. Esiplaanil on kindlasti negatiivsed küljed, mis väljenduvad normaalse majanduselu soikumises või vähemalt segipaiskamises päris tükiks ajaks ning rahvastiku vähenemises.

Kuigi sõdade all kannatas ennekõike tsiviilelanikkond, ei pruukinud need iseenesest veel põhjustada suuremat suremust. Kuni 17. sajandi viimase veerandini olid armeed suhteliselt väikesearvulised ning kasutusel olnud relvad vähetõhusad. Ent ühest kohast teise liikudes levitas sõjavägi haigusi, suur inimeste kontsentratsioon soodustas toidupuudust ja epideemiade teket. Sealjuures polnud erilist vahet, kas tegemist on vaenlase või oma maa sõduritega (Munck 1993: 94–95). Kõikide nende tegurite koosmõjus suurenes suremus ja pidurdus sündivus.

Üldpilt oli veelgi masendavam siis, kui sõjategevuse ja epideemiatega kaasnes suurem näljahäda, sest üks otsesemaid mõjufaktoreid demograafiliste muutuste puhul on toiduvarude kvaliteet ja hulk. Toidunappus omakorda suurendas vastuvõtlikkust haigustele ning mõjus deprimeerivalt majandusele tervikuna, sest vähenes nõudlus ka teiste kaupade ning järelikult ka tööjõu järele. Ikaldused võisid seega kujuneda väga hävitavaks kõrvalefektiks, eriti monokultuursetes piirkondades ning siis, kui saak läks kaduma mitu aastat järjest.

Kõige selle taustal võib esmapilgul tunduda paradoksaalsena, et sõda ei pruukinud alati olla kaugeltki totaalne katastroof. 17. sajandi lõpus oli Lääne-Euroopas juba piirkondi, kus talupoeg võis rohkem kui kunagi varem loota sõjast kasu saada. Sõda lõi toiduainete hinnad üles ja kui väed säilitasid hea distsipliini, oli talupojal võimalik oma toodang kõva kasumiga maha müüa (Andreson 1988: 151). Ka garnisonid vajasid suures koguses toiduaineid ning selle muretsemine võis ümbritsevale piirkonnale majanduslikult väga kasulik olla. Prantsuse kodusõdade (1562–1598) ajal suurenes nt Burgundias regulaarselt sündide ja abiellumiste arv ning alles 1590. aastatel (ja seejuures mitte sõja tulemusena) võis seal täheldada sündimuse vähenemist (Kamen 1992: 41). Kodusõdade tõttu oli sündimus Prantsusmaal tervikuna küll väiksem

kui mujal Euroopas, ent ka suremus polnud nii suur, et oleks positiivse üldkasvu pilti muuta suutnud.

Seega kerkib küsimus, millist mõju nii lähemas kui kaugemas perspektiivis avaldas Saja-aastane sõda Eesti rahvastikule. Olgu kohe lisatud, et andmed rahvastiku suuruse kohta 16.–18. sajandil on kõikjal Euroopas väga ebakindlad. Vastav allikmaterjal on tihti kasin, fragmentaarne ja ebausaldatav. Seetõttu pole ka ime, et johtuvalt suuremast või väiksemast allika- ja enesekriitikast on jõutud üpris erinevate tulemusteni.

Eesti puhul on vaadeldava ajalõigu rahvastikuküsimustega kõige enam tegelnud Juhan Vasar, Otto (Otu) Liiv ja Heldur Palli, kellest eelkõige viimane on esinenud seisukohtadega, mis on leidnud üldist tunnustamist ja kasutamist kõigi praeguste ajaloolaste poolt kuni uusimate publikatsioonideni (Palli 1996, 1997; Laur 1999: 93–96). Kokkuvõtvalt oleksid tulemused järgmised. 16. sajandi keskpaigas, enne Saja-aastase sõja puhkemist, elas praegusel Eesti alal 250 000–300 000 inimest, kelle arv oli hinnangute kohaselt 1601. aastaks vähenenud 110 000–135 000-ni (Palli 1996: 50) ehk teisisõnu 55–56%. Kuigi tegemist oli 43 aastaga, toimus aktiivne sõjategevus kõigest 27 aasta jooksul. Tegemist on seega ülisuurte kaotustega, mis ületasid enam kui kaks korda Saksamaa elanikkonnale Kolmekümneaastase sõja vältel osaks saanud “aadrilaskmise”.

Järgnenud veerandsada aastat sõjategevust 17. sajandi alguses, mida küll korduvalt katkestasid relva- ja vaherahud, ei näi aga Eesti elanikkonna arvukusele erilist mõju avaldanud olevat, sest pärast neid sõdu on pakutud rahvaarvu suuruseks 120 000–140 000 (Palli 1996: 53). Et teisena nimetatud arvu peetakse omaseks 1640. aastale, siis on siinsete ridade autor 1620. aastate keskpaiga osas lähtunud 120 000 inimesest. Võrreldes seda 1601. aasta rahvaarvuga saame tulemuseks, et elanikkond kas vähenes 11,1% või siis hoopis kasvas 9% võrra. Tulemus on seda hämmastavam, et 1601. aastal tabas Eestit raske ikaldus ja näljaaeg, mis kestis 1603. aastani ning mida mõnikord on hinnatud hävitavamaks kui Suurt Nälga 17. sajandi lõpul, pakkumata küll kordagi konkreetseid arve püstitatud hüpoteesi tõestuseks.

Eriti silmatorkav on aga kontrast 16. sajandi aktiivse sõjapidamise ajajärgu (1558–1583) ning 17. sajandi alguses toimunud vaenutegevuse (1600–1625) vahel. Tegemist on peaaegu sama

pikkade ajavahemikega, millest ühe vältel kahanes rahvaarv poole võrra, teise puhul aga väga vähe või isegi suurenes natuke. Saja-aastase sõja algusperiood kuni Jam Zapolski ja Pljussa vaherahuni oli kahtlemata intensiivsema sõjategevuse aeg kui 17. sajandi esimene veerand, mil võitlus käis peamiselt Lõuna-Eesti mandriosas. Ainuüksi sellest seletusest siiski ei piisa. Pealegi, nagu nendib Heldur Palli, oli Eesti ala 1625. aastaks rüüstatud ja osalt mahajäetud (Palli 1996: 49). Üldkäibesse on läinud ka tõdemus, et 17. sajandi alguses oli 75% taludest maha jäetud või tühi (Laur 1999: 93). Tekib mulje totaalsest laastatusest, mis aga ei vasta eespool toodud arvude valguses täielikult tõele.

Sada aastat sõdu Eestis polnud pidev surutiseaeg. Lisaks juba mainitud korduvatele ja pikkadele vaherahudele peeti sõdu väga erineva intensiivsusega ja hooajati. See tähendab, et ka formaalselt sõjas oldud ajal ei võideldud pidevalt, vaid ainult siis, kui olud (ilmastik, materiaalsed võimalused, piisava arvu sõjaväe olemasolu jne) seda lubasid. Samuti ei hõlmanud sõjategevus kunagi korraga tervet maad, sest selleks lihtsalt puudusid ressursid. Erinevalt 20. sajandist polnud sõda 16. ja 17. sajandil veel totaalne. Tulemuseks oli, et vaenutegevus tabas maa eri piirkondi väga erinevalt — osa neist kannatas korduva rüüste käes, kuna teised said väga vähe kannatada või jäid koguni üldse puutumata.

Sama võib täheldada ka Saksamaal Kolmekümneaastase sõja puhul, kus kaotused olid piirkonniti väga erinevad (Munck 1993: 95–96; Kamen 1992: 43). Samuti tähendab talude tühjenemine küll kaotusi konkreetse piirkonnas, kuid ei pruugi siiski kaasa tuua mingit püsivat tagasilööki elanikkonna üldsuuruses. “Kaotus” ei tähenda teisisõnu üksnes “surma”, vaid ka paljusid põgenikke, kes sõja lähenedes kodukoha maha jätvavad ja mujale siirduvad.¹⁶ Toimus suur inimeste ümberpaiknemine: osa leidis endale uue elupaiga, teised aga pöördusid mõne aja pärast kodupaika tagasi. Neid argumente pole Eesti rahvastiku suuruse kindlaksmääramisel seni piisaval määral arvestatud.

Olemasolevatel andmetel vähenes seega praeguse Eesti ala rahvaarv aastail 1558–1625 umbes 110 000–130 000 inimese võrra, s.t 44–52%, kusjuures lõviosa sellest leidis aset 16. sajandil.

¹⁶Seda nimetab möödaminnes ka Heldur Palli. Vt Palli 1996: 49, 52.

Mainitud perioodi tinglikult kaheks jaotades on siinkirjutaja meelest 16. sajandit vaadeldud liialt mustades värvides, kuna 17. sajandi alguse muudatused rahvaarvus võivad teatud kõikumistega isegi enam-vähem vastata tegelikkusele.

Mujalt Euroopast võrdlusi otsides on jällegi käepärast võtta Kolmekümneaastane sõda, mille jooksul mitme riigi sõjaväed traageldasid risti ja põiki läbi suurema osa Saksamaast ning kus võitluste intensiivsus ei jäänud alla Eesti alal toimunuile, vaid pigem ületas neid. Varasemad väited, et see sõda hävitas poole või isegi kaks kolmandikku Saksamaa elanikkonnast, pole enam aktsepteeritavad. Viimased hinnangud, mis on palju konservatiivsemad, osutavad, et elanikkonna kaotused ulatusid 15–20%ni, s.t 20 miljonist inimesest enne sõda jäi pärast selle lõppu alles 16–17 miljonit (Friedrichs 1988: 210–211; McEvedy, Jones 1978: 67–72; Franz 1979).

Liikudes ajas ettepoole ja tõmmates paralleeli meie enda hilminevikuga, torkab silma, et selliseid kaotusi ei tekitanud Eesti rahvastikule isegi mitte Teine maailmasõda. Aastail 1940–1945 vähenes Eesti elanikkond umbes 316 000 inimese, s.t 28,1% võrra. Olgugi et ajalisel tunduvat lühem, oli see samas määratult intensiivsem ja olemuselt totaalne sõda, s.t kõiki ja kõike hõlmav. Sedasama võib öelda ka nt küüditamiste kohta, mida Ivan Julm praktiseeris juba 16. sajandil, kuid mis pole võrreldavadki 1941. ja 1949. aastal Eesti rahvale osaks saanud deporteerimistega.

Pärast sõdu, täpsemalt 1640. aastal, on Eesti rahvastiku suurus hinnatud 140 000 inimesele (Palli 1996: 51, 53, 58).¹⁷ Sügavatele rahvastikukriisidele järgnes kõikjal taastumise periood, mida iseloomustas madalam suremus, rohkem abiellumisi (kasutusel on isegi mõiste “kriisiabielude laine”) ning seeläbi suurem sündimus (Mols 1976: 74; Kamen 1992: 44). Ka hea põllumaa ning teiste ressursside olemasolu löid soodsad eeltingimused rahvastiku taastumiseks. Järgneva 55 aasta jooksul kasvas Eesti elanikkond 260 000 inimese võrra, jõudes 1695. aastal 400 000 inimeseni.¹⁸ Kogukasv seega hämmastav: 185,7%!

¹⁷H. Palli on nimetatud arvu kõvasti suuremaks korrigeerinud, sest J. Vasar pidas elanikkonna suuruseks sel ajal 84 000 ja O. Liiv 100 000 inimest.

¹⁸Sedagi numbrit on H. Palli korrigeerinud suuremaks, sest O. Liiv pakkus rahvastiku arvuks sel ajal 325 000–350 000, ning on hiljem

Päris kindel oma esitatud andmetes pole Heldur Palli isegi, tõdedes: "Kui hinnata rahvaarvuks 1640. aastal 140 000 ja 1695. aastal 400 000, siis oleks 55 aastaga rahvaarv kasvanud 2,86 kordseks [...] 55 aastaga oleks nii suur loomulik iive olnud võimatu" (Palli 1996: 58). Viimase väitega tuleb nõustuda. Oma seisukohta põhjendab H. Palli oletusega, et eeldada tuleb suurt sisserännet, kusjuures võõrsilt tulnud inimesed olid peamiselt pärimas tööeas (20–39-aastased), mis "aitas sündimust ja arvatavasti ka loomulikku iivet mõneks ajaks tunduvalt tõsta, nii oleks rahvaarvu kiire kasv kuidagi seletatav" (Palli 1996: 58).

See, et 1630. ja 1640. aastail, osalt hiljemgi toimus Eestise sisseränne naaberaladelt, on väljaspool kahtlust.¹⁹ Kohati oli võõrsilt tulnute kontsentratsioon päris kõrge (nt soomlaste puhul Põltsamaa lossiläänis ja Harju- ning Virumaal),²⁰ kuid küsitavaks jääb ikkagi, kui suurt mõju avaldas see Eesti elanikkonna kasvule tervikuna.

Esiteks tundub tegelik sisseränne olnuvat seni eeldatust väiksem, sest 17. sajandi lõpus moodustasid mitte-estlased üksnes 6–7% rahvastikust (Palli 1996: 59). Vastuargumendina on nimetatud kiiret assimilatsiooni, mis omakorda tulenes asjaolust, et asuti hajali eestlaste hulka ja abielluti kohalike naistega.

See on siiski pelgalt oletus. Kui võõrsilt tulijaid oli palju, mis tuleb kõne alla enamasti ainult organiseeritud sisserände korral²¹, siis asustati uustulnukad eelkõige hulganisti kokku tühjaks jäänud taludesse, igal juhul ühte ja samasse paika. Et inimeste omavahelise läbikäimise intensiivsus oli tunduvalt madalam kui tänapäeval, siis säilis ka nende identiteet kauem. Pealegi on rahvuslikku kuu-

---

pidanud tõenäolisemaks viimast. Palli pole lõpuni päris konsekventne, sest pakub korraks välja ka arvu 380 000, eelistades lõpuks aga siiski 400 000-t. Vt Palli 1996: 57, 58, 71.

¹⁹Soomlaste sisserände kulminatsioon Eesti- ja Liivimaale oli aastail 1620–1650, kuid seda esines terve Rootsi võimuperioodi vältel. Samas on sisserändajate koguarvu vähegi täpsem kindlakstegemine võimatu. Vt Loit 1982: 195, 197–198).

²⁰J. Vasara arvates ulatus soomlaste osakaal nimetatud kohtades kuni 25%-ni, mida hilisemad uurijad on aga pidanud liialt kõrgeks. Vt Vasar 1931: 554 jj; Püvi 1982: 216.

²¹Võimude organiseeritud soomlaste sisserändest ja selle erinevatest vormidest Eesti- ja Liivimaal vt Loit 1982: 196–197.

luvust 17. sajandil üliraske kindlaks teha, sest ainuüksi nimekuju ei pruugi veel inimeste tagapõhja näidata, ning kui ennast üldse määratleti, siis peamiselt elukoha järgi (provints, linn, küla), mis samuti kuigivõrd edasi ei aita (Laidre 1999: 171–172).

Teisisõnu oleksid välismaalased pidanud endast Eesti ühiskonda jätma nähtavamana jälje. Järelikult oli nende osakaal oluliselt väiksem seni arvatust, mistõttu sisserännet naaberladelt ei saa pidada määravaks impulsiks Eesti elanikkonna iibe tõstmisel. Kui 17. sajandi esimese veerandi sõdadele järgnenud paarikümneaastane intensiivsem koloniseerimisperiood (1620. aastate keskpaigast 1640. aastate keskpaigani) välja arvata, oli Rootsi riigi migratsioonipoliitika pigem restriktiivne kui soosiv. Kokkuvõtvalt väljendus see järgmises: selgelt määratletud eliitgruppide sisserände stimuleerimine, riigisisese liikumise piiramine, kui see võttis ulatuse, mis ähvardas rikkuda tööjõu pakkumise ja nõudluse tasakaalu eri regioonides, ning riigist väljarände minimeerimine (Villstrand 1989: 29).

Teiseks kerkib küsimus, miks asuti ümber just Eesti alale, sest ka naabermaades oli möllanud sõda ning seetõttu olid sealgi olemas võimalused uue elukoha leidmiseks või selle vahetamiseks. Ainult ühe väiksema grupi, nimelt soome meeste puhul on selgus olemas, sest neist oli enamik pagenud Eestisse kohustusliku sõjaväeteenistuse eest või siis deserteerunud Läänemereprovintsidest asuvatest garnisonidest, ning siin katsuti nüüd uut elu alustada. Venelaste osatähtsus oli nagu soomlastegi oma suur ainult piirkonniti (Alutaguse, Peipsi põhja- ja läänekallas), kuid mitte üle-eestiliselt. Oluliseks faktoriks oli ka erinev usk ja sellest jootuv sallimatus riigivõimude poolt, mis ei peibutanud ümber asuma (erandiks vanausulised, kes leidsid tagakiusamise eest Venemaal varjupaiga Eestis). Lätlased olid aga eestlastega samaväärses olukorras, mistõttu võib rääkida (nagu ka kõigi eelnimetatud rahvaste puhul) esmajoones piiriäärsetel aladel elavate inimeste ümberpaiknemisest. Siinemaani on lähtunud peamiselt sellest, et naabermaadest tulid inimesed Eestisse, kuid täpselt samamoodi toimus vastassuunaline liikumine meilt Lätisse, Venemaale ja Soome.

Veelgi enam. Mitte ühelgi meie naabermaal pole võimalik täheldada niisama plahvatuslikku elanikkonna kasvu kui Eestis. Käepärast olevad andmed on järgmised (vt Villstrand 1996: 139–

140; Friedrichs 1988: 211; Palli 1996: 57–58, 71, 87–88; Heck-scher 1936: 383; Lundkvist 1973: 21):

Piirkond	Ajavahemik	Kestvus (aastaid)	Rahvastiku kasv	%
Eesti	1640–1695	55	140 000 → 400 000	185,7
Soome	1610–1695	85	350 000 → 470 000	34,2
Soome	1650–1695	45	450 000 → 500 000	11,1
Läti	1550–1695	145	400 000 → 465 000	16,2 ²²
Rootsi	1650–1700	50	1 000 000 → 1 370 000	37,0
Saksamaa	1650–1700	50	16/17 milj. → 20 milj.	17,6–25
Venemaa	1646–1719	73	7 milj. → 15,5 milj.	121,4

Üksnes Venemaa on enam-vähem samas suurusjärgus, jäädes siiski Eesti rahvaarvu tõusust rohkem kui kolmandiku võrra ma-ha. Lisaks on Venemaa puhul tegemist pikema ajalõiguga ning arvestada tuleb sedagi, et sealne rahvaarv suurenes loomuliku iibe kõrval neil aastail vallutatud alade ja seal elavate inimeste arvel.

Eesti puhul on kahe silma vahele jäänud veel üks oluline tegur — nimelt laste suremus, mis vaadeldaval ajal oli kõikjal Euroopas väga kõrge. 17. sajandi viimase veerandi Prantsusmaal ulatus see sõltuvalt sellest, kas elati maal või linnas, vaesemates või jõukamates piirkondades, 20–40%-ni. Igast sajast sündinud lapsest surid pooled abiellumisikka jõudmata. Igast neljast-viiest lapsest asendasid hiljem ainult 2–2,5 oma kahte vanemat. Tavalistel aastatel, kui midagi ebaharilikku ei toimunud, oli normaal-seks demograafiliseks mustriks nõrgalt positiivne sündimuse üle-kaal maapiirkondades ja kergelt negatiivne bilanss linnades (Mols 1976: 70, 72; Kamen 1992: 25).

Eesti ei saanud siin erandiks olla ning rahvastiku taastumise periood pärast sõdu polnud kahtlemata peaaegu pool sajandit kest-nud järsu kasvu protsess. Kui aga laste suremus on eeltoodud arvudesse juba sisse arvestatud, siis pidi sündimus Eestis saavuta-ma meeletu, et mitte öelda bioloogiliselt võimatu taseme. Kõige tagatipuks polnud 17. sajandi teine pool sugugi rahulik ajajärk, vaid sellesse lõikus Rootsi—Poola ja Vene—Rootsi sõdade kõr-val veel nendega üheaegselt 1656. aasta lõpus puhkenud ja kogu 1657. aasta kestnud katkupeideemia.

²² Eesti puhul oleks sama ajalõiku aluseks võttes kasv 60%.

Lõpuks veel paralleel 20. sajandiga. Kui Teise maailmasõja lõppedes 1945. aastal elas Eestis u 806 000 inimest, siis 1999. aastaks oli see tõusnud 1,44 miljonini. Kasv seega "ainult" 78,7%, ehkki mainitud ajavahemikul oli tegemist väga suure, sihipärase ning organiseeritud sisserändega tollase N. Liidu teistest osadest, mis kokkuvõttes paneb 17. sajandi teise poole andmed veelgi suurema kahtluse alla.

Ent kõige sellega küsitavused Eesti rahvastiku arvulises suures veel ei piirdu. 17. sajandi lõpus algas paarkümmend aastat kestnud ajajärk, kus suurema osa Euroopa ajaloos ilmnis väga sarnane muster. Esmalt suur näljahäda 1690. aastatel üle kogu kontinendi, millest ainult Inglismaa pääses kergemalt (Munck 1993: 85), ning seejärel kaks suurt sõda, üks lõunas (Hispaania pärilussõda) ja teine põhjas (Põhjasõda), mis oleksid Kesk-Euroopas äärepealt kokku sulanud üheks võimsaks katastroofiks. Kõige krooniks puhkes suures osas Kesk- ja Põhja-Euroopast aastal 1704 ulatuslik katkuepidemia, mis kestis 1712. aastani. Eesti puhul peegelduks kirjeldatud ajavahemik rahvastiku muutumises järgmiselt (Palli 1996: 71, 73, 77, 78):

Aastad	Rahvastik	Muudatus	%
1695–1697	400 000 → 325 000	–75 000	–18,75
1698–1710	340 000 → 350 000	+10 000	+2,9
1710–1712	350 000 → 170 000	–180 000	–51,4

Suurel näljaajal (1695–1697) Eestis hukka saanud inimeste arv pärineb O. Liivilt ning on igati usaldusväärne ka naabermaadest pärinevate andmete valguses (Liiv 1938).²³ Edasi lähevad lood aga kummalisemaks, sest järgneva 12 aasta vältel, millest 10 aasta jooksul laastas Eestit sõda, kasvas sinne rahvaarv 10 000 inimese võrra, suurendades elanikkonna arvu kokkuvõttes 2,9%. Heldur Palli arutleb järgmiselt: "1700–1710 hukkus nälja ja sõja tõttu Eestis u. 40 000 inimest. Kuid neil aastail ulatus loomulik iive ka ligemale 40 000-ni. Nii võib Eesti alal 1710. aasta algul elanud inimeste arvu hinnata 350 000-le" (Palli 1996: 77).

²³O. Liiv pakub hukkunute arvuna välja 70 000–75 000 inimest, millest siinkirjutaja on lähtunud viimasest. Soome kohta vt Jutikkala 1955: 52, 63; Villstrand 1996: 286; Palli 1996: 73.

Iseenesest ei pruugi siin veel peituda vastuolu, sest nagu eespool näha võis, on ka mujalt Euroopast näiteid elanikkonna kasvu kohta sõdade ajal. See saab aga võimalik olla ainult siis, kui sõjategevus pole kuigi intensiivne ning suured alad jäävad sellest hoopis kõrvale. Kuidas aga esitatud argumentide valgusel kommenteerida Boriss Šeremetjevi kurikuulsat raportit tsaarile pärast 1703. aastal toimunud rüüsteretke Ida- ja Lõuna-Eestisse: "Kõik kohad on tühjad ja lagedaks tehtud. Mehi, naise ja lapsi on võetud vangi tuhandete kaupa, samuti hobuseid ja veiseid. Keda kaasa ei saanud võtta, pisteti läbi või raiuti tükkideks. Kogu Liivimaa ja osa Eestimaast on nii tühi, et kohad on veel ainult kaardil olemas" (Laur 1999: 55)? Kas bojaar valetas oma käskijale, püüdes näidata oma tegevust tõhusamana, kui see tegelikult oli, või siis polnud sõda Eesti alal niivõrd äge, kui seni arvatud?

Tegemata illusioone toleaeagsete sõjapidamisviiside ja Vene vägede laastamistöö puhul — ega Rootsi üksuste tegevus Poolas millegagi neist maha ei jäänud —, tundub see kohati olevat siiski üle rõhutatud, sest tegemist oli episoodiliste sündmustega. Eestile osaks saanud kümnest sõja-aastast ainult pooltel (1702, 1703, 1704, 1708 ja 1710) toimus siin ulatuslikum sõjategevus, mis mõjus märksa negatiivsemalt elanikkonna suurusele. Unustada ei tohi sedagi, et sõjaga kaasnesid rahvastiku seisukohast pidurdavate kaasnähtustena mitmesugused täiendavad maksud ja koormised ning nendest johtuv toiduainete nappus, mis koos üldise ebakindlusega lõi tugevalt deprimeeriva tausta. Kõiki neid tegureid arvestades ei saanud see soodsalt mõjuda rahvastiku arengule, mistõttu hetkel käibelolevad arvud vajaksid uut ja kriitilist läbivaatamist.

Andmete kontrollimine näib olevat veelgi tarvilikum, kui silmas pidada seda, et Eestit 1710. ja 1711. aastal tabanud katku ohvrite arvuks on pakutud 180 000 inimest,²⁴ mis tähendab, et kahe aasta jooksul vähenes elanikkond 51,4%. Tegemist saab olla üksnes tugeva liialdusega, sest kindlaid andmeid, millele toetuda, ei ole. Ka Heldur Palli, kellelt mainitud arvud pärinevad, on sellega nõus, kirjutades: "Ma ei tea täpselt, kui suur oli Eesti ala rahvaarv 1710. ja kui suur 1712. aastal" (Palli 1996: 77). Tõenäoliselt ei usu ta oma andmeid päriselt isegi, sest pidades näljaaega

---

²⁴H. Palli peab katkuohvrite usutavaks arvuks koguni 200 000 (Palli 1996: 78).

1695–1697 üheks suurimaks rahvastikukatastroofiks Eestis (Palli 1996: 73), mida see kahtlemata oligi, ei tarvita Palli sama epiteeti väidetavalt peaaegu kaks ja pool korda nii palju elusid nõudnud katku puhul.

Kokkuvõtteks peaks olema selge, et andmed Eesti ala rahvastiku kohta 17. ja 18. sajandil²⁵ vajavad põhjalikku ülevaatamist ja korrigeerimist. Tööhüpoteesiks võiks siinkohal pakkuda, et rahvastiku piirarvud pärast sõdu on hinnatud liiga madalaks, ehk teisiti öeldes on vaenutegevuse ning selle kaasnähtuste tagajärjel elanikkonnale tekitatud kaotusi hinnatud liiga suureks. Sellised vead on osalt paratamatud, sest andmeid on vähe ja need pole eriti usaldusväärsed — statistikast selle sõna tänapäevases tähenduses saab Euroopas hakata rääkima alles alates 19. sajandist (esimene tõeline rahvaloendus toimus Inglismaal 1801. aastal) (Braudel 1982: 24, 30). Eesti kohta on olemas väga häid lokaalseid uurimusi (nt Palli 1984), mille põhjal on hiljem püütud teha üldistusi kogu Eesti ala kohta. See on aga üsna riskantne tee, sest kuigi antud hinnangutesse on kaasatud enesekriitilisi reservatsioone, on saadud tulemused küsitavad, sest ka üksteisega kõrvuti asetsevates piirkondades võis areng olla väga erinev.

JÄRELDUSI

Selle artikli eesmärgiks pole autoripoolne taotlus lugejaid oma minevikukäsitusega provotseerida, vaid pigem tõsta esile kaks teemat Eesti kaugemast ajaloost, mis nõuaksid senisest laiemat ja ka teistsugust tõlgendust. Kahtlemata on selliseid teemasid veel teisigi. Peaaegu kümme aastat pärast taasvabanemist ootab kogu meie ajalugu uuesti läbikirjutamist. Eesti puhul on dimensioon sügavam tõdemusest, et iga põlvkond kirjutab oma ajaloo, millega tunnustatakse tänapäeva mõju mineviku rõhuasetustele. Lubamatu oleks piirduda üksnes vana ja varem keelatu kohendamisega omaaegses rahvusromantilises vaimus, mis peibutab kergema vastupanu teena. Suunaks tuleks võtta posttotalitaarse ja

²⁵Äärmiselt küsitav on ka rahvastiku kasv 150 000–170 000 inimeselt pärast Põhjasõda (1712) 500 000-ni 1790. aastatel, mis tähendaks elanikkonna suurenemist 194,1–233,3% võrra. Vt Palli 1997: 19, 27–29; Laur 1999: 95–96, 2000: 42.

ka postindustriaalse ühiskonna minevikukäsitus, mis näeks Eesti ajalugu nii naabermaade kui ka kogu Euroopa kontekstis. Minevik ei ole kivilinenud, konstantne suurus, millele üksnes uusi kihte peale valatakse, see muutub ja teiseneb koos kaasajaga niihästi horisontaalselt kui ka vertikaalselt. Ja selles peitubki ajaloo väljakutse ning võlu.

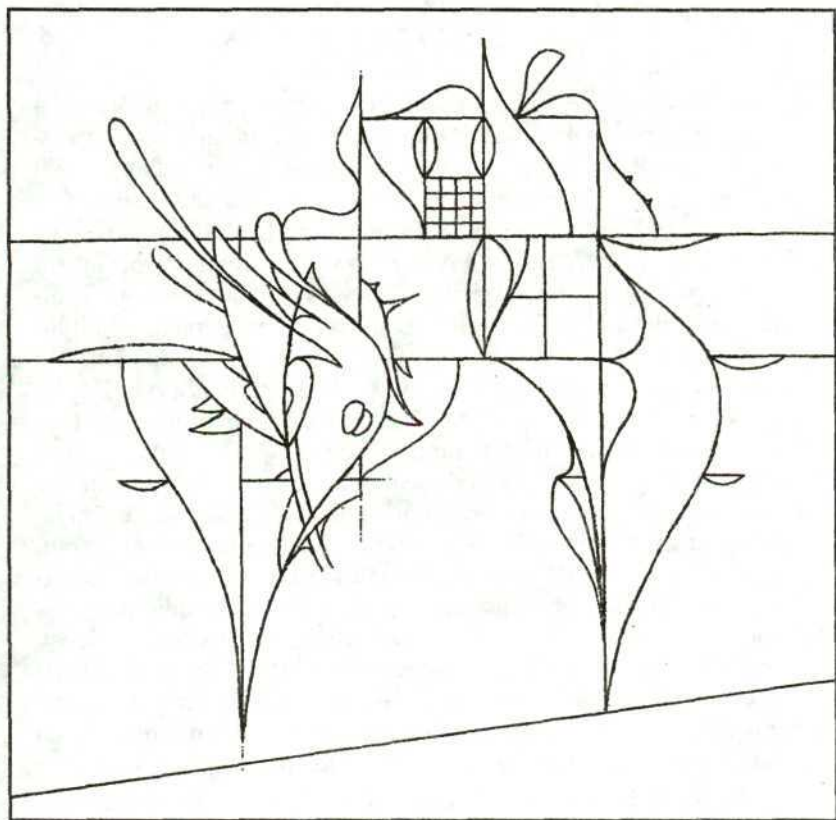
Kirjandus

- Ahnlund, N. 1932. *Gustav Adolf den Store*. Stockholm
- Anderson, M. S. 1988. *War and Society in Europe of the Old Regime 1618–1789*. Glasgow
- Braudel, F. 1982. *Vardagslivets strukturer*. Bd. 1: *Det möjligas gränser: Civilisationer och kapitalism 1400–1800*. Stockholm
- Carlson, M. 1903. *Ryska kriget 1656–1658*. Stockholm
- Carlsson, S., J. Rosén 1969. *Svensk historia*. Bd. 1. Stockholm
- Clark, G. N. 1950. *The Seventeenth Century*. Oxford
- Davies, N. 1997. *Europe: A History*. Oxford University Press
- Eesti ajalugu*. 1. osa: Muinasajast kuni 19. sajandi lõpuni. 1989. Koost. S. Oispuu. Tallinn
- Eesti ajalugu: Kronoloogia*. 1994. Koost. S. Vahtre. Tallinn
- Fagerlund, R. 1979. *Kriget i Östersjöprovinserna 1655–1661: Operationer och krigsansträngningar på en bikrigsskådeplats under Carl X Gustafs krig*. Vaasa
- Fagerlund, R. 1993. Den äldre vasatiden. — *Finlands historia*, 2, s. 13–124
- Florén, A. 1992. Karl X Gustav. — A. Florén, S. Dahlgren, J. Lindegren. *Kungar och krigare: Tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII*. Malmö
- Franz, G. 1979. *Der Dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk*. Stuttgart
- Friedrichs, C. R. 1988. The war and German society. — G. Parker. *The Thirty Years' War*. 1988
- Heckscher, E. F. 1936. *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa*. Första boken, andra delen: *Före frihetstiden*. Stockholm
- Helk, V. 1966. *Laurentius Nicolai Norvegus S. J.: En biografi med bidrag til belysning af romekirkens forsørg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622*. København
- Jutikkala, E. 1955. The Great Finnish Famine 1695–1697. — *Scandinavian Economic History Review*, Vol. 3
- Kamen, H. 1992. *European Society 1500–1700*. London

- Kirby, D. 1990. *Northern Europe in the Early Modern Period: The Baltic World 1492–1772*. London
- Laidre, M. 1999. *Üks hä, tru ja õige sullane: Elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaa 1654–1700*. Tartu
- Laur, M. 1999. *Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800*. Tallinn
- Laur, M. 2000. *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783)*. Tartu
- Levy, J.S. 1983. *War in the Modern Great Power System, 1494–1975*. Lexington
- Liiv, O. 1938. *Suur näljaaeg Eestis 1695–1697*. Tallinn
- Liljedahl, R. 1934. *Svensk förvaltning i Livland 1617–1634*. Uppsala
- Loit, A. 1982. Invandringen från Finland till Baltikum under 1600-talet. — *Historisk Tidskrift för Finland*, 2, s. 193–214
- Lundkvist, S. 1973. The Experience of Empire: Sweden as a Great Power. — *Sweden's Age of Greatness*. London, pp. 20–57
- McEvedy, C., R. Jones 1978. *Atlas of World Population History*. London
- Mols, R. 1976. Population in Europe 1500–1700. — *The Fontana Economic History of Europe: The Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Glasgow, pp. 15–82
- Munck, T. 1993. *Seventeenth Century Europe: State, Conflict and the Social Order in Europe 1598–1700*. London
- Mäesalu, A., T. Lukas jt 1995. *Eesti ajalugu I*. Tallinn
- Norberg, A. 1974. *Polen i svensk politik 1617–26*. Norrtälje
- Ojamaa, M., A. ja T. Varmas 1946. *Eesti ajalugu*. Stockholm
- Palli, H. 1984. *Lääne-Eesti rahvastiku struktuur ja taastootmine (Karuse 1685–1799)*. Tallinn
- Palli, H. 1996. *Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712*. (Academia 6.) Tallinn
- Palli, H. 1997. *Eesti rahvastiku ajalugu 1712–1799*. (Academia 7.) Tallinn
- Parker, G. 1989. *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. Cambridge University Press
- Piirimäe, P. 1995. Riik, maaisandad ja seisused: Varauusaegsete võimustruktuuride kujunemisest Vana-Liivimaa piiskopkondades. — *Kleio: Ajaloo ajakiri*, nr 3, lk 16–25
- Püvi, T. 1982. Invandrare från Finland i norra Estland på 1700-talet. — *Historisk Tidskrift för Finland*, 2
- Raun, T. U. 1991. *Estonia and the Estonians*. Second Edition. Stanford University
- Roberts, M. 1979. *The Swedish Imperial Experience 1560–1718*. Cambridge

- Russow, B. 1993. *Liivimaa kroonika*. Tallinn
- Sundberg, U. 1997. *Svenska freder och stillestånd 1249–1814*. Lund
- Sundberg, U. 1998. *Svenska krig 1521–1814*. Lund
- Vasar, J. 1931. Soome asustusest Eestis XVII sajandi keskel. — *Eesti Kirjandus*, nr 11, lk 549–567, nr 12, 639–652
- Villstrand, N. E. 1989. Statsmakt och migration under svensk stormaktstid. — *Historisk Tidskrift för Finland*, 1
- Villstrand, N. E. 1996. Stormaktstiden. — *Finlands historia 2*. Ekenäs, s. 125–320

MARGUS LAIDRE (sünd. 1959), ajaloolane ja diplomaat. Lõpetanud 1982. a Tartu ülikooli ajaloo teaduskonna, 1987. aastast ajalookandidaat. Aspirantuuris aastail 1983–1987, Tartu ülikooli ajalooõppejõud 1987–1990; aastail 1990–1991 Rootsisis uurija Stockholmi ülikooli juures asuvas Balti Uurimiskeskuses, a-st 1991 Eesti suursaadik Rootsisis, a-st 1996 Saksamaal, a-st 1997 lisaks ka Püha Tooli juures. Avaldanud raamatud *Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654–1699* (Tallinn: Valgus, 1990) (vt Tõnu Tannbergi retsensiooni *Akadeemias* nr 4, 1991, lk 863–868), *Loengud Poola ajaloost I (kuni 1668. a.)* (Tartu: Tartu Ülikooli Ajalooselts, 1990), *Lõpu võidukas algus: Karl XII Eesti- ja Liivimaal 1700–1701* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995) ja *Üks hä tru ja õige sullane: Elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal 1654–1700* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999). *Akadeemias* avaldanud artiklid: “Sõjaväe õiguskorraldusest Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil” (nr 1, 1989, lk 162–178); “Ühe armee häving: Poltaava lahing argiajaloo vaatenurgast” (nr 8, 1989, lk 1663–1680); “Küll wana waenlane...” (nr 5, 1990, lk 1025–1042); “Keskaja kaitseks” (nr 12, 1990, 2580–2599); ““Üks hä tru ja õige Sullane”: Eestlastest Rootsi armee XV sajandi lõpul” (nr 3, 1993, lk 476–489); “Hollandi ime: Madalmaade kultuur ja ühiskond kuldajastul 1570–1670” (nr 11, 1993, lk 2352–2379); ““Vana hea Rootsi aeg” — müüt või tegelikkus” (nr 5, 1994, lk 957–962); retseneerinud *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamatut* (X, 1985–1987; Stockholm, 1988) (nr 7, 1989, lk 1535–1542); väidelnud koos Tõnu Tannbergiga Hannes Walteri seisukohtade vastu (nr 9, 1989, lk 1968–1970).

RENÉ KARI. Kõikuval silmapiiril (1984)

SUHTLEMISEETIKAST

Meego Remmel

Sageli seostatakse suhtlemiseetikat õpetustega üldtunnustatud suhtlemisetiketist ja tõhusalt toimivatest kommunikatsioonireeglitest. Kindlasti leiab kitsamate huvidega lugeja sellekohaseid kirjatöid juba olemasolevalt eestikeelseltki kirjanduslaualt (vt nt Künstler 1997; Carnegie 1991; Frank 1997; Kallast 1995; Kallast 1996; Lewis 1997; Lukas 1996; Parbo 1991; Rees 1995; Sabath 1997; Vadi 1997a; Vadi 1997b). Teiseks võib väheldase emakeelse eetika-alase kirjanduse läbitöötamisel tähele panna, et kõlblusele on lähenetud teatud kindla maailmavaate seisukohtadelt. Nii lähtuvad nõukogude aegu ilmunud suhtlemiseetikad (vt nt Bardin 1974) väga üheselt määratletud paradigmat ning religioosel foonil loodud teosed jällegi neile ainuomasest jäävväärtusest (vt nt Võsu 1996). Ehkki eetilised, sealhulgas suhtlemist puudutavad väärtushinnangud osutuvad paratamatult sõltuvaks teatud maailmapilti toetavaist eeldusist, tuntakse kaasaegses megakommunikatiivses ja multikultuurilises maailmas üha enam vajadust niisuguse suhtlemiseetika järele, mis võimaldaks lähtuda mingitest ühtsetest printsiipidest, "olenemata rassist, nahavärvusest, soost, usulistest, poliitilistest või muudest veendumustest, rahvuslikust või sotsiaalsest päritolust, varanduslikust, seisuslikust või muust seisundist" — sarnaselt inimõigustega, mis on sõltumata neist kategooriatest ülemaailmselt tunnustatud (*Inimõiguste...*: 65).

Kõike seda arvesse võttes püütakse järgnevalt vaadelda suhtlemiseetikat laiemas kontekstis, et tutvustada lugejale kommunikatsiooni peamisi eetikateoreetilisi ja rakenduseetilisi lähtekohti. Muidugi tuleb paratamatult tunnistada niisuguse lähenemise ülevaatlikku iseloomu.

SUHTLEMISEETIKA PÕHIKÜSIMUSEST

Omaaegses mõjukas essees "Tähendusekeskse suhtlusfilosoofia poole" väidab Dean Barnlund, et mis tahes rahuldav inimsuhtluse teooria/filosoofia peaks kätkema teatud moraalistandardite spetsifikatsiooni, "mis võiksid kaitsta ja edendada terveimat kommunikatiivset käitumist" (Barnlund 1962: 198). Hiljem on mitmed autorid püüdnud nn terve inimliku suhtlemise eetilist kriteeriumi täpsustada. Gerald Miller toob näiteks rea küsimusi inimsuhtluse eri tasandelt: missugune on suhtleja eetiline vastutus kuulajaskonna ees?; kuidas on määratletud teisitimõttele kõlbelised piirid?; mis on demokraatliku suhtlemise süvaväärtusteks?; kas tsensuur on eetiliselt õigustatud?; jne (Miller 1969: 355).

Paljude kaasaegsete autorite käsituse kohaselt osutub tegelikult igasugune inimestevaheline suhtlemine teataval määral moraliseerivaks, "jutlustavaks", kuna inimkeeles pole õieti midagi võimalik väljendada täielikult neutraalsel ja objektiivsel moel. Keelekasutus ja sõnadevalik väljendab tahtmatult suhtleja valikuid, suhtumisi, kalduvusi, kavatsusi, hinnanguid, kanaliseerides nõnda kõigi suhtlusosaliste tunnetust. Richard Weaver on tõdenud: "Vaevalt on meil muid sõnalisi väljendusvahendeid kui need, millega me anname teistele inimestele impulsse nägemaks maailma või osakest sellest meie endi kombel. Püütuna nõnda suurde interkommunikatsiooni ja interaktsiooni võrku, kõneleme me otsekui retoorikud, kes mõjutavad üksteist hea ja halva suunas." (Weaver 1971.) Ingliskeelses maailmas laialdaselt kasutatavas interpersonaalse kommunikatsiooni õpikus väidavad Kim Giffin ja Bobby Patton: "Oleks naeruväärne pidada keelt neutraalseks väljendusvahendiks. Me valime teatud sõnad sellepärast, et need avaldavad mõju käitumisele." (Giffin, Patton 1974: 313.) Tunustatud suhtlemiseetika uurija Richard Johannesen üldistab, et tegelikult kaasneb iga inimtahtelise suhtlemissituatsiooniga teatud määral sellesse juba kätketud veenmissiht ja mõjutamisvõimalus (Johannesen 1990: 1–21). Charles Webster leiab, et veelgi keerulisemaks eetiliseks väljakutseks on nüüdisajal kujunemas suhtlussituatsioon, kus inimene ei seisa silmitsi mitte enam teise inimkeeles suhtleva inimolendiga, vaid kommunikatsioonile avatud arvutitaolise kognitiivse süsteemiga, s.t mis tahes kompleksse

infottöötleva süsteemiga, mis on võimeline teavet vastu võtma ja edastama, probleeme lahendama, õppima ja suhtlema (Webster 1995). Nii võib tõdeda, et lahendamata veel "vanu häid" suhtlemisprobleeme, tuleb suhtlemiseetikal praegu puutuda kokku nii mõnegi vanema aja jaoks enneolematu, ent tänapäevastel teedel risti ees seisva "ebamugavalt uue" kommunikatsioonilase moraaliprobleemiga.

Ikka ja jälle tõstab pead suhtlemiseetika põhiküsimus — küsimus eetilistest kriteeriumidest ja standarditest, millest võiks igaüks igasugusel suhtlemisel lähtuda.

SUHTLEMISEETIKA TÜÜPKONDADEST

Sõna *eeetika* (vkr *ethos*, *ethika* 'komme', 'kommetesse puutuv') on tähendanud alul ehk sama mis moraal, kõlblus, komblus. Tänapäeval mõistetakse eetika all ennekõike kontseptuaalselt uuritud moraaliprobleeme ehk kõlblusõpetust. Väga üldiselt võiks eetikateooriaid jaotada kolme põhirühma:

1) *deontoloogilised eetikad* (vkr *deon* 'vaja', 'peaks'), mis lähtuvad eeldusest, et hea ja halb on väljaspool teooriaid seisvad kategooriad, mille üle eetikud (Platon, Kant, Butler, Moore, Brunner jt) üksnes arutleda saavad;

2) *teleoloogilised eetikad* (vkr *teleos* 'eesmärk'), kus lähtutakse arusaamast, et hea ja halb sõltuvad kaugemast eesmärgist, mille poole liikumist eetikutel (Aristoteles, Epikuros, Thomas, Bentham, Mill, Kierkegaard, Dewey, Sartre, Toulmin jt) silmas tuleks pidada;

3) *relatiivsed eetikad*, mis tulenevad seisukohast, et hea ja halb on suhtelised kategooriad, sõltudes paradigmat, mille kaudu keegi (Hume, Helvetius, Holbach, Nietzsche, Sumner, Ayer jt) elu vaatleb.

Suhtlemiseetikas võib vastavalt rääkida kolmest erinevast suhtlejatuübist, keda kujundlikult võiks nimetada: Nõnda-Peaks, Eesmärk-Pühitseb-Abinõu ja Kõik-On-Suhteline.

Nõnda-Peaks konstateerib suhtlemisel, et hea/halb, õige/vale, kõlbeline/kõlbmatu, soovitud/ebasoovitav ei saa olla suhtelised mõisted ega pelgalt teatud ühemõõtmelisest lõppeesmärgist tule-

tatud vahendid, vaid et inimlik olemine peaks õigeks ja vääraks peetavat tunnetama ning järgima sõltumata eetilisest diskussioonist. Nõnda-Peaks-suhtleja aktsepteerib head ja õiget kui mis tahes inimlikust teooriast kõrgemal asuvat eetilist absoluuti. Tollest absoluudist lähtuvad omakorda põhimõtted, mille alusel konkreetseteks suhtlemissituatsioonideks reegleid või erandeid tuletatakse.

Eesmärk-Pühitseb-Abinõu võtab konkreetsetes suhtlemissituatsioonides eelduseks, et hea/halb, õige/vale, kõlbeline/kõlbmatu, soovitav/ebasoovitav sõltuvad teatud eetilisest sihist, kuhu tahetakse välja jõuda, tunnistades sealjuures, et selle sihini võidakse jõuda mitut eri teed pidi. Eesmärk-Pühitseb-Abinõu on tänapäeval kõige enam mõjutatud inglispärase utilitarismi ja ameerikaliku pragmatismi seisukohtadest.

Kõik-On-Suhteline tüüp lähtub relatiivsele eetikale üldomastest tõdemusest, et hea/halb, õige/vale, kõlbeline/kõlbmatu, soovitav/ebasoovitav on suhtelised väärtused. Sellise moraalitunnetuse alusel toimiva suhtleja jaoks ei eksisteeri universaalseid head ja õiget määratlevaid printsiipe. Võidakse küll tunnistada inimkäitumist ja suhtlemist mõjutava hea ja kurja kriteeriumi olemasolu, kuid sedastatakse selle sõltuvust paljudest vägagi suhtelistest teguritest, nagu kultuuritraditsioon, ühiskonna sotsiaal-majanduslik ülesehitus, elukondlik situatsioon, inimeste hariduslik-kasvatustase, konkreetsete (füüsiliste ja/või juriidiliste) isikute intellektuaalne või materiaalne potentsiaal, hetkeseisund, vajadused või taotlused.

Suhtlemiseetika-alase kirjanduse klassikasse kuuluv Richard L. Johanneseni *Eetika inimsuhtluses* näeb kolme eetilist tüüpkonda veelgi kitsamatele mudelitele taandatuna, pidades algsest käsitlemisväärseteks arhetüüpideks religioosset, utilitaristlikku ja legalset suhtlemiseetikat (Johannesen 1990: 16–19).

RELIGIOOSSEST SUHTLEMISEETIKAST

Kõik maailma religioonid sisaldavad teatud usulis-kõlbelisi juhtnööre ja normatiivseid käsklauseid, mida võib käsitada ning kasutada kui hinnangulisi standardeid suhtlemiseetika tarbeks. Raamatu-usundeis on need leitavad antud religiooni pühakirjades,

olgu näiteks Piibel või Koraan. Traditsioonilistes religioonides on usulis-kõlbeline pärimus edasi kandunud suulise jutustuse vormis. Ent sõltumata religioonist on suhtlemiseetika mõõdupuud püütud tuletada inimesest, inimlikust olemisest, inimestevahelisest suhtlemisest ja kogu inimeste maailmast kõrgemalt — jumalikust Kõigekõrgemast lähtuvalt.

Vanatestamentlikud tekstid, kaasa arvatud kümme käsku, manitsevad ja hoiatavad juute ning kristlasi valet rääkimast, laimu levitamast või muul viisil keelt kurjasti kasutamast (2Ms 20:7,16; 3Ms 19:11; Ps 59:13; 140:10–14; Õp 30:5–12; Sk 8:16 jt). Uus Testament kinnitab: “Jätke vale ja rääkige tõtt oma ligimesega!” (Ef 4:25). Jeesus ütles: “Suu räägib sellest, millest süda on tulvil. Hea inimene võtab heast varamust head ja kuri inimene võtab kurjast varamust kurja. Aga ma ütlen teile, et inimesed peavad kohtupäeval aru andma igast tühjast sõnast, mis nad on rääkinud, sest su sõnadest mõistetakse sind õigeks ja su sõnadest mõistetakse sind süüdi.” (Mt 12:34–37). Ikka põhjendatakse kõlbelise suhtlemise alust ja vajalikkust Kõigekõrgema enese loomuse ja printsiipidega. John McMillani arvates rajaneb kogu läänelik suhtlemis- ja ärikultuur arusaamal, et esmaselt ei ole inimene vastutav mitte inimühiskonna ega äripartnerite, vaid Kõigekõrgema ees ja nõnda inimesest, sootsiumist ning ärist kõrgemate eetiliste printsiipide ees (McMillan 1963). Nii näiteks kannavad reklaamiagendid McMillani järgi esiteks vastutust terve “ligime(e)skonna” — tööandjate, töövõtjate, tellijate, klientide ja laiema avalikkuse ees. Teiseks vastutavad nad objektiivse tõe ees. Kolmandaks ollakse vastutav reklaami (aktiivse ja passiivse) tarbijaskonna ees. Ja lõpuks, nagu väidab McMillan, on reklaamiagent vastutav ka suhtlemisprotsessis ilmneva nõudluse rahuldamise eest kauba kvaliteedi parandamise suhtes. (*Ibid.*)

Analoogilisi püsiväärtusi kätkeb ka muhameedlik traditsioon, kus inimeste eluviis, suhtlemine, käitumismallid ja äritegevus on vastavalt Allahit ainujumalaks tunnistavale Koraanile, Sunnale ja Šariaadile veelgi täpsemalt reglementeeritud kui kristluses. Islami usund on nõnda otsest mõju avaldanud nii araabialikule suhtlemiseetikale kui ka retoorikale (Hamod 1963).

Orientaalsed religioonid pakuvad samuti näiteid usundisse kätetud väärtussüsteemi mõjust suhtlemiseetikale. Nii tuleks kon-

futsiaanliku voorusõpetuse järgi hoiduda apelleerimast emotsioonidele, kuna rõhuasetuse määravad faktid ja loogika. Taoism seevastu toonitab pigem empaatiat ja intuiitvset kui ratsionaalset ja loogilist. Nii tuleneb ka suhtlemisse puutuv eetiline tõde ühelt poolt mõistuslikust, teiselt poolt tundelisest. (Oliver 1962: 111–117, 133–135; Oliver 1971: 76–77, 125, 145–149, 176, 181, 193; Hasselgrave 1978: 172–182.)

UTILITARISTLIKUST SUHTLEMISEETIKAST

Utilitaristlik (ld *utilitas* 'kasu') moraal lähtub arusaamast, et inimesed püüdleval alati heaolu poole ning eemale kannatustest. Jeremy Benthami ja John Stuart Milli järgi tuleks igasuguse inimliku elu, tegevuse ja suhtlemise lõppeesmärki näha võimalikult heade tagajärgede maksimeerimises võimalikult suurele hulgale inimestest (Bentham 1965: 1–6; Mill 1961: 409–410, 424–427). Utilitaristlik suhtlemiseetika peaks nõndaviisi alati võimalikke järelemeid kalkuleerides pidama silmas kasulikkusekriteeriumile vastavaid suhtlemisviise, vahendeid ja sihte — et maksimeerida häid ning minimeerida halbu tagajärgi. Põhimõtteliselt peaks suhtleja igal üksikjuhul vaagima eri suhtlemisviiside kõikvõimalikke (ka lähitulevikust kaugemale ulatuvaid) tagajärgi ning toimima seejärel maksimaalset kasu töötava stsenaariumi järgi. Richard Johannesen kirjutab: "Utilitaristlikku standardit suhtlemisviiside ja -sihtide hindamiseks võiks sõnastada küsimusena: kas antud tehnika või eesmärk edendab suurimat hüve suurima hulga jaoks kaugemas perspektiivis? Ometi peaksime olema ettevaatlikud ja võtma arvesse ka vähemuse heaolu, kui langetame otsuseid suurima hüve suhtes suurimale hulgale. Pealegi, toda utilitaristlikku perspektiivi rakendatakse tavaliselt kombineerituna teiste vaadetega. "Hea" definitsioon on sageli tuletatud usulistest, poliitilistest, ontoloogilistest või muudest vaadetest." (Johannesen 1990: 17.)

Winston Brembeck ja William S. Howell on utilitarismi ideedest suhtlemiseetikas toonitanud "sotsiaalse kasu" [*social utility*] mõistet. Oma raamatus *Veenmine: sotsiaalse kontrolli vahend* viitavad autorid, et viimseks suhtlemise eetilise määratlejaks on kasulikkus antud suhtlemisakti kaudu mõjutatud inimestele ja

inimgruppide eluvõimelisusele (Howell, Brembeck 1952: 444–464). Samas kinnitatakse vajadust ühitada suhtlemisakti vahetuid ja kaugemaid tagajärgi, aga ka nõuet teadvustada, kas propageeritud veendumused rajanevad tõsiasjadel või eelarvamustel. Selleks et hinnata teatud kommunikatsiooni tehnikaid ja eesmärgi, pakuvad nimetatud teose autorid välja mõningad küsimused, nagu: on see too vastavale sotsiaalsele grupile kasulik?; kas see eeldaks avaliku või varjatud karistuse kandmist?; kas ühe või mitme inimindiviidi võimalik haavamine kaaluks üles terve inimgrupi kasu? Umbes samamoodi on “sotsiaalsele kasule” lähenenud teisedki utilitaristlikud suhtlemiseetika käsitlejad.

LEGAALSEST SUHTLEMISEETIKAST

Kommunikatsiooni legaalsust prioriteediks pidav eetiline lähenemine leiab, et ebaseaduslik inimlik käitumine ja inimestevaheline suhtlemine on ühtlasi ebaeetiline. Pöördvõrdeliselt aga kinnitatakse, et kui midagi ei saa konkreetselt ebaseaduslikuks pidada, siis tuleb seda vaadelda ka eetiliseks. Teiste sõnadega kujutab legaalne suhtlemiseetika endast kõlbelise süütuse presumptsiooni teooriat. Niisuguse arusaama tugevuseks on tõik, et kogu eetika on seadustatud ja kõik eetiline kergesti tuvastatav. Mis tahes kriitilisi suhtlemisvõtteid tuleks lihtsalt mõõta olemasolevate seaduste ja määrustega, et leida, kas tegemist on eetiliste või ebaeetiliste võtetega. Nii näiteks sõltuks ühe või teise reklaami eetilisus või ebaeetilisus ainuüksi sellest, kas olemasolevad seadused seda lubaksid või mitte. Samas tunnistavad eri autorid, et legaalne lähenemine kommunikatsioonieetikale võib kergesti muunduda legalistlikuks. Kommunikatsioonisituatsiooni eetilist kompleksust lihtsustades pannakse õiguslike nõudmiste ja eetiliste kohustuste vahele pikemalt juurdlemata võrdusmärk, samal ajal kui eetika ja eetilise suhtlemise määratlemine muutub — nii nagu kohtulik õigusemõistmine, mis sageli sõltub ainuüksi antud hetkeks kehtestatud seadustest ja kokkulepetest, — paljuski advokaatide kõneosavuse pärusmaaks (Emerson 1970: 706–708). Kriitilisemad autorid on küsinud, kas üldse — ja kaasaegses pluralistlikus ühiskonnas veel eriti — on võimalik moraaliga seadustada? Arthur Holmes nendib: “Ilmselt ei saa me üheaegselt tagada in-

dividuaalseid vabadusi ja seadustada kõlbelisuse kõiki aspekte." (Holmes 1984: 104.) Harold Williams tõdeb: "See, mis on leaalne, ja see, mis on eetiline, ei ole sünonüümid, niisamuti nagu seegi, mis on leaalne ja mis aus. Me kaldume tihti kasutama seaduslikkust oma mõõdupuuna. Sageli toimub see siis, kui me pöördume juristide poole, saamaks kinnitust, kas teatud teguviis on õige. Ometi tuleb meil meeles pidada, et nõnda me saame küll seadusele vastava seisukoha, mitte aga ilmtingimata eetilise või moraalse. Avalikkus, avalikkuse advokaadid ja mitmesugused seadusandliku ja administratiivvõimu esindajad mõistavad seda, isegi kui me ise ei peaks sellest nõnda aru saama." (Williams 1974.)

MUDEST SUHTLEMISEETIKATEST

Oma hilisemates töödes asetab Richard L. Johannesen religioosse, utilitaristliku ja leaalne suhtlemiseetika kõrval rõhu teistelegi suhtlemiseetilistele mudelitele, püüdes seada kokku utilitaristliku kalduvusega laiemapõhjalist kommunikatsiooneetikat, milles oleksid arvesse võetud ka poliitilised, ontoloogilised, dialoogilised ja situatiivsed vaatekohad (Johannesen 1990: 21–105). Käesoleva artikli maht ei võimalda kõiki nimetatud suundi lähemalt vaadelda. Olgu siiski viidatud, et poliitilisest aspektist suhtlemiseetikale lähenenud autoritest võib märkimisväärsemaiks pidada Karl Wallace'it, kes pakkus poliitilise suhtlemise aluseks nelja veendumuslikku põhiväärtust (austus teise inimindiviidi suhtes; õiglus võrdsete võimaluste loomisel; vabadus koos vastutusega; demokraatlik maailmavaade — Wallace 1955), Franklyn Haimani ning Arthur Krugerit koos nende suhtlemiseetika alusena nähtud ratsionalistliku loogikaga (Haiman 1958; Haiman 1967; Haiman 1972; Kruger 1967; Kruger 1974), samuti Thomas Nilsemit ja tema rõhutavat valikuvabaduse nõuet (Nilsen 1966; Nilsen 1974), Sidney Hooki ja tema kümnet poliitilise diskussiooni reeglit (Hook 1968), Dennis Dayd koos rõhuasetusega protseduurireeglite eetilise kommunikatsiooni määratlemisel (Day 1966).

Ontoloogiline lähenemisviis rõhutab, et inimestevaheline suhtlemine on eetiline juhul, kui see kannab inimlikkusele loomomaseid tunnuseid. Nii on Lawrence Flynn lähtunud aristo-

tellikust ratsionalismist (Flynn 1957), samuti näiteks Milton Rosenberg (Rosenberg 1963: 133), Thomas Garrett (Garrett 1961: 39–47) ja Clarence Walton (Walton 1963). Otis Walter ja Henry Wieman on põhjendanud inimliku kommunikatsiooni eripära ja eetilisust võimega luua ja kasutada omavahelises suhtlemises sümboliteid (Walter, Wieman 1957; Scott, Walter 1973: 240–245); nende vaateid jagavad teisedki omaaegsed autorid (Burke 1950: 43; Burke 1966: 3–22; Langer 1948: 34–45; Richards 1965: 131; Scott 1967), ent kaasaegsete loomauuringute ja arvutikommunikatsiooni arengu foonil näib paljudele suhtlemise inimlikkuse taandamine sümbolite mõistmisvõimele kohatuna (vt nt: Campbell 1972: 6–7, 227, 238; Flemming 1974; Johannesen 1990: 41–57; Laird 1972; Webster 1995; Woods 1986). Bertrand Russell, kes muidu küll võrdleb inimest loomaga, on inimloomuse ja -suhtlemise eetilise käsitlemisel võtnud arvesse nii ratsionaalset kui keelelist aspekti (Russell 1927: 47, 242; Russell 1950: 15; Torrence 1959). Omapärase platonistliku idealismiga läheneb suhtlemiseetikale Richard Weaver, eeldades, et “ükski asi ei ole tõeline ega ükski tegu õiglane, kui see ei vasta kontseptuaalsele ideaalile” (Weaver 1948: 130). Ideaalne on aga sõltumatu soovidest, mida inimisiksus endas kanda võiks, ja kätkeb eneses teatud printsiipe, nagu näiteks tunnetus, millest iga suhtleja või retoorik peaks lähtuma. Pidades inimlikule olemisele ja suhtlemisele omaseks ning vajalikuks ühest küljest ratsionaalseid ja emotsionaalseid võimeid, teisalt kõlbelisi ja usulisi võimeid, kolmandast küljest jälle sümbolite tasandil suhtlemise ja lõpuks isikliku valiku tegemise võimet, esindab Richard Weaver teatud mõttes kõige üldisemat ontoloogilist mudelit, mille järgi ei tule kommunikatsiooni või argumentatsiooni eetilise kriteeriumiks võtta mitte seda, mis on, vaid seda, mis olema peaks (vt nt Weaver 1953; Weaver 1971).

Dialoogilises perspektiivis antakse suhtlemisele eetilisi hinnanguid lähtuvalt suhtlusosaliste suhtumisest üksteisesse, kusjuures mõningaid suhtumisviise peetakse inimlikumaks kui teisi. Mõjukaimaks dialoogilise suhtlemiseetika esindajaks on kindlasti Martin Buber oma *Ich und Du* kontseptsiooniga (Buber 1958; Buber 1965a; Buber 1965b; Buber 1963; Friedman 1960). Eksistentiaalistlikust aspektist on Buberile järgnenud Karl Jaspers (vt nt:

Jaspers 1970: 56–69, 76–77, 97, 101), juudi-kristliku maailmapildi seisukohalt Emmanuel Levinas (vt nt: Levinas 1986; Levinas 1987; Levinas 1989), Ronald Arnett (vt nt Arnett 1980) ja Hein van Garderen (vt nt Garderen 1990; Garderen 1991), psühholoogiliselt küljest Erich Fromm, Jack Gibb, David Johnson, Sidney Jourard, Abraham Maslow, Carl Rogers, Everett Shostrom, Paul Tournier ja mitmed teised (vt nt: Fromm 1956; Fromm 1976; Gibb 1961; Johnson 1972; Jourard 1971; Maslow 1968; Maslow 1970; Rogers 1951; Rogers 1957; Rogers 1961; Rogers, Stevens 1967; Shostrom 1968; Tournier 1957).

Situatiivne suhtlemiseetika püüab kommunikatsiooni eetilise kriteeriumi tuletada konkreetsest olukorrast, vältides absoluutseid ja universaalseid standardeid. Nii tõdeb Edward Rogge, et eetilised kriteeriumid varieeruvad, nagu vahelduvad kõnesituatsiooni faktorid (Rogge 1959). B. J. Diggs räägib eetiliste standardite kontekstuaalsest iseloomust (Diggs 1964). Saul Alinsky tunnistab küll ülddemokraatlikke väärtusi, nagu inimelu väärtuslikkus ja võrdvärsus teisega, õiglus, rahu, koostöövalmidus, hariduslike ja majanduslike võimaluste loomine, vabadus, õigus eriarvamusele; ent rõhutab samas, et nende sihtide saavutamiseks on vajalik eetiliste otsuste langetamisel arvestada nii tõe kui teistegi väärtuste suhtelisusega vastavalt situatsioonile ja kontekstualiseeritusele (Alinsky 1971). Kristlik situatsioonist Joseph Fletcher taandab mis tahes (suhtlemis)situatsiooni eetilise kristliku armastuse — *agape* — järgimise põhimõttele: “Kristlikul situatsioonieetikal on ainult üks norm või printsiip või seadus, [---] see on siduv ja eranditeta, alati hea ning õige, vaatamata oludele. See on “armastus” — *agape* — Jumala- ja ligimesearmastuse käsu kokkuvõte.” (Fletcher 1966; Fletcher 1967; Fletcher 1968; Fletcher, Montgomery 1972.)

SUHTLEMISEETIKA STRUKTUURIST

Sõltumata sellest, mida vaadeldakse suhtlemiseetikale mõõduandva kriteeriumina, olgu etaloniks siis ideaalne absoluut, üldinimliku suhtlemise aluseks olevad printsiibid, kitsamates suhtlemisvaldkondades kehtivad eetikareeglid või ainuüksi konkreetseid situatsioonid, milles kommunikatsioon aset leiab, võib ometi

täheldada üldist püüdu teatud kõlbelis(t)e mõõdupuu(de) määratlemiseks. Suhtlemise eetilist pole olnud võimalik tuletada suhtlemisest enesest. Inimlik ja ühiskondlik suhtlemine on ikka eeldanud teatud suhete õigsust tagava kokkuleppe olemasolu, olgu selle aluseks religioossed, juriidilised, moraalsed või mingid muud seadused.

Mida globaalsemaks ja universaalsemaks internatsionaalne ja internetiline "külaelu" ning "külarahvaga suhtlemine" muutub, seda enam vajab maailm seesuguseid kokkuleppeid, mida saaks arvestada "olenemata rassist, nahavärvusest, soost, usulistest, poliitilistest või muudest veendumustest, rahvuslikust või sotsiaalsest päritolust, varanduslikust, seisuslikust või muust seisundist". Üldtunnustatud inimõiguste taoline optimum eeldaks suhtlemiseetikas konsensust, mis rakenduks vaatamata sellele, kas teoreetiliseks prioriteediks on suhtlemise absoluutideaal, üldprintsiibid, alareeglid või hetkesituatsioon, ega sõltuks sellest, kas tegelik kommunikatsioon toimuks verbaalses, figuraalses, elektroonilises või muus keelesüsteemis või mis tahes muul viisil.

Arthur F. Holmes väidab oma *Eetikas*, et tegelikult on küsimus adekvaatses eetilises struktuuris (Holmes 1984: 50). Holmesi järgi tuleks eristada nelja eetilist koostisosa: 1) olukorrad [*cases*]; 2) valdkondlikud reeglid [*area rules*]; 3) printsiibid [*principles*]; 4) alused [*bases*]. Ta ütleb: "Peaaegu iga päev ettetulevad kõlbelised probleemid seonduvad üksikute olukordadega: "Kas viis dollarit on õiglane hind?", "Kas Mary abort oli moraalselt õigustatud?", "Kas arst peaks vanaemale tema tervislikust seisundist rääkides valetama?", "Kas sa valetaksid Gestaapole selleks, et päästa oma juudist naabrit?" Niisugustes olukordades lähtume me tavaliselt erinevatele elualadele rakenduvast moraalireeglist: ülaltoodud olukordades võiksid nendeks olla reeglid äritegevuse, looteea elu väärtustamise ning tõerääkimise kohta. Reeglid ise sõltuvad aluspõhimõtetest, kusjuures moraalireegled rakendavad noid printsiipe eri tegevusvaldkondadele. Ja viimaks, printsiipe õigustab omakorda loogiline viide teatud teoloogilisele või filosoofilisele alusele ehk eelduseks võetule." (*Ibid.*, 51.) Nõnda arutledes ehitab Holmes defragmenteeritud eetika koolkondades ala- või ülerõhutatud osistest kaasaegse suhtlemiseetika seisukohalt küllaltki olulise eetilise struktuuri, milles ühe terviksüsteemi

koostisosadena saavad eri tasandeil määrava koha ja tähenduse nii ainulaadne eetiline situatsioon kui ka reeglid, mis antud situatsioonis kehtida võiksid, samuti printsiibid, millest reegleid tuletatakse, ja viimaks ka maailmavaateline alus või eeldus, millest lähtuvalt teatud printsiibid üldse mõtestatud on.

SUHTLEMISITUATSIOONIDEST

Igapäevases suhtlemisprotsessis seisavad inimesed sageli silmitsi väga erinevate suhtlemissituatsioonidega, paljuski ainulaadsetega. Ometi võib suurema või väiksema tõenäosusega eeldada, kuidas nendes situatsioonides käitutakse. Üldistamisvõimega inimene lähtub konkreetsetes olukordades üldisematest reeglitest, mis sarnastes situatsioonides rakendamist on leidnud. Nõnda iseloomustab inimsuhteid ennekõike suhtlemise reeglipärasus — isegi enneolematuis olukordades. Tabavalt on seda tõika kommenteerinud tuntud inglise kirjamees C. S. Lewis:

Me kõik oleme kuulnud inimesi riidlemas. Mõnikord on see naljakas, tihti aga lihtsalt ebameeldiv. Ent kuidas ka poleks, usun ma, et neid kuulates on võimalik õppida midagi väga tähtsat. Nad ütlevad näiteks: "Kuidas sulle meeldiks, kui keegi sinuga niimoodi käituks" — "See on minu koht, ma olin siin enne." — "Jätke ta rahule, ta ei tee teile kurja." — "Miks peaksite teie esimene olema?" — "Anna mulle apelsini, mina andsin sulle ka." — "Tule, sa ju lubasid." Inimesed, nii haritud kui ka harimatud, nii lapsed kui ka täiskasvanud, ütlevad selliseid asju iga päev. Siinjuures huvitab mind eelkõige see, et inimene, kes niimoodi ütleb, ei väljenda mitte ainult oma rahulolematust teise käitumisega, vaid ootab temalt teatud käitumise standardit, eeldades, et teine seda tunneb. Teine inimene vastab väga harva: "Mine metsa oma standardiga", vaid seletab peaaegu alati, et tema teguviis ei ole tegelikult standardiga vastuolus, või kui on, siis on tal selleks eriline põhjus. Ta põhjendab, et antud juhul pole esimesena istekoha saanud inimesel õigus seal istuda, et siis, kui tema sai tüki apelsini, oli olukord hoopis teistsugune, või et midagi on vahele tulnud, mis takistab teda täitmast oma lubadust. Näib, nagu järgiksid mõlemad osapooled mõttes mingeid mängu- või käitumisreegleid, mida kumbki tunnustab. Reeglid neil kindlasti on, vastasel juhul võitleksid nad nagu loomad ega saaks riielda selle sõna inimlikus mõttes. Riidlemisega püütakse näidata, et teine inimene eksib. Sellel poleks mõtet, kui poleks ühist

arusaamist sellest, mis on õige ja mis vale, nagu poleks mõtet öelda, et jalgpallur rikkus reegleid, kui need reeglid poleks eelnevalt kehtestatud. (Lewis 1992: 11.)

Samas tuleb tahes-tahtmatult ette ka n-ö ebareeglipäraseid suhtlussituatsioone, teatud erandjuhtumeid, mis ei mahu kuigi hästi antud valdkonnas üldkehtivate reeglite alla. Neid erandolukordi ei pea aga tingimata käsitama situatsioonidena, mille tarbeks ei saagi põhimõtteliselt ühtegi moraalireeglit leida. Nii näiteks on geneetika edusammud ja DNA-alased uuringud tõestanud küllaltki palju eetilisi probleeme, kus pole olnud tõepoolest võimalik toetuda ühelegi seni kehtinud moraalireeglile, küll aga on tunnustatud vajadust need välja töötada, seejuures juhindudes kõrgematest kõlbelistest põhimõtetest, nagu inimelu pühakspidamine või inimese geneetilise pärandi ning elukeskkonna austamine. Kommunikatsioonieetika vallast võib samamoodi analüüsida avatud infoühiskonna ja ülemaailmse arvutivõrgu arenemisega seotud kõlbeliste küsimuste esiletõusu ning vastavate moraalireeglite ja heade tavade tunnustamist (vt nt: Freeman, Littlejohn, Pearce 1992; Ratzan 1994; Stefanik 1993; Webster 1995).

Teoreetiliselt keerulisemad ja eetikute jaoks "magusamad" on seesugused moraalsed dilemmad, kus kummagi võimaliku alternatiivi valik osutuks mingisuguse moraalireegli rikkumiseks. Kas näiteks peaks arst petma oma surmatõves patsienti, et anda talle lootust, mida ta vajaks kui elujõuallikat haigusega võitlemiseks? Kas tohiks valetada, et päästa oma juudi naabrit Gestaapo kütisist või "kulakust" majaomanikku KGB-laste eest küüditamisel? Kas politseinik tohiks kasutada surmavat relva selleks, et päästa süütuid ohvreid mõne kuritegeliku jõugu vägivalla käest? Kas varastada kelleltki tema relv, et vältida tema võimalikku enesetappu? Kas võtta inimeselt talle kuuluv õigus elule, et karistada teda ebanimliku veretöö eest? Mida teha niisuguste ja veel paljude teiste samalaadsete moraalsete dilemmade puhul? Kas ei ole siin mitte tegu vältimatute eranditega moraalireeglites? Holmesi arvates tuleks moraalireegleid järjestada vastavalt sellele, kuivõrd kesksed on need kõrgemate kõlbeliste põhimõtete ehk eetiliste printsiipide suhtes, millest nii reeglipärases harmoonias kui ka ebareeglipärases konfliktis omakorda lähtuma peaks (Holmes 1984: 55). Nii näiteks tuleks süütu inimese elu väärtustada eetiliselt kõrgemalt

kui tõerääkimise nõuet kuritegelikele Gestaapo või KGB tegelastele. Kui süütuid ohvreid ebaõiglaselt arreteeritakse ja tapetakse, siis ei ole ebaõiglasel tapjal mingit moraalset õigust eeldada, et õiglased tunnistajad talle kogu tõe peaksid ära rääkima.

On ka pakutud võimalust formuleerida niisugused suhtlemisreeglid, mis võiksid kehtida ebareeglipärastel juhtudel. Nii näiteks pakkus Martin Luther King kergelt põhjendatud ebakõlbeliste tegude vältimiseks ühiskondliku allumatuse puhul teatud moraalset piire: ebaõiglaselt diskrimineeriva seadusandluse suhtes allumatuse ülesnäitamiseks peaks olema kõikehaaravalt õiglase põhj(end)us, ja need, kes seadusele ei allu, peaksid olema valmis kannatama nii arreteerimist kui kohtumõistmist, et ebaõiglast seadust ja selle diskrimineerivaid sätteid kohtu ning avalikkuse ees kujukalt esile tuua. Sellisel juhul oleks ühiskondlik allumatus valikuline ja piiratud, kuna põhimõtteliselt tunnistataks siiski seaduse kui niisuguse autoriteeti. Ka nõndanimetatud õiglase sõja teoorias lähtutakse tingimustest, mille puhul oleks kõigiti õiglase sõtta minna. Samas tunnistatakse konfliktis osalemise ja selle jätkamise suhtes kindlaid piire (vt nt: Clouse 1981; Ramsey 1961). Niisiis, sõltumata situatsiooni eripärast ja sellest, kas iga erandolukorra suhtes kehtivad mingisugused moraalireeglid või mitte, on põhimõtteliselt võimalik suhelda kõrgematest eetikaprintsiipidest lähtudes. Viimast kinnitavad ka situatiivse suhtlemiseetika esindajad, kes üldkehtivatesse moraalireeglitesse skeptiliselt suhtuvad.

MORAALIREEGLITEST

Moraalireeglid sätestavad selle, mida vastavalt eetilistele printsiipidele tuleks eeldada konkreetsetes inimkäitumise ja suhtlemise valdkondades. On üldisemaid ja kitsamaid moraalireegleid. Üldisemad reeglid kehtivad korraga paljudel elualadel, kitsamad vaid mõnes üksikus kommunikatsioonivaldkonnas. Nii näiteks eeldatakse usaldust üldiselt mis tahes elualal, olgu kõne all intiimselt usalduslik suhtlemine abielus või heauskse (*bona fidei*) ostja suhtlemine müügiagendiga, samal ajal kui kitsam eraelu puutumatus rikkuva materjali avaldamise lubatavus ("juhul, kui avalikkuse

huvid kaaluvad üles inimese õiguse privaatsusele”) võib näiteks leiduda pelgalt Eesti ajakirjanduseetika koodeksis.

Omaaegne Ameerika valitsusringkondi ja avalikkust vapustanud Watergate'i skandaal põhjustas tõsiseid suhtlemiseetikaalaseid diskussioone nimelt seoses üldtunnustatud moraalireegliks peetud usalduse murdmisega. *Newsweeki*'i kolumnist Stewart Alsop väitis rahva usalduse kuritarvitamises süüdistatud presidendi kohta otsesõnu: “Richard Nixon ei võida enam kunagi tagasi oma kaaskodanike usaldust; ta on püüdnud liiga paljusid neist liiga sageli narritada. . . Inimestel, sealhulgas kõrge intelligent-siga inimestel, on kalduvus oletada, et president on *alati* vale-tanud. . .” (Alsop 1974). Umbes samasuguseid psühholoogilisi protsesse on olnud võimalik märgata ka Eesti valitsusringkondi ning avalikkust rabanud “Watergate’ide” puhul. Richard L. Johannesen, kelle *Eetika inimsuhtluses* ilmus keset watergate’likku miljööd, pidas vajalikuks pühendada oma muidu küllaltki klassikalises suhtlemiseetika käsitluses terve esimene peatükk usalduse moraalireegli põhjendamisele (Johannesen 1990: 1–10). Muu hulgas on ta kirjutanud:

Olgu avaliku suhtlemise puhul tegemist sõnumi edastamisega valit-suselt valitsetule, poliitiliselt kandidaadilt hääletajale, uudistekana-lilt kodanikule või reklaamijalt kliendile, eeldatakse vähemalt mi-nimaalsetki vastastikuse usalduse ja vastutuse taset. Ometi tuleb praegu tunnistada kasvavat avaliku usalduse kriisi avaliku suhtle-mise tõepärasuse suhtes. Siinkohal tarvitatud tõepärasuse mõistega ei mõtle me viimset, absoluutse kindlusega tõde. Me räägime avalik-kuse usaldusest usaldusväärse informatsiooni vastu täpsete andmete ja kõige tõenäolisemate järelduste osas. Niisugust avalikku usaldust vaadeldakse üldiselt kui väärtust või kui olulist sihti. (*Ibid.*, 2.)

Kuna nimetatud autor näeb usalduses sotsiaalse struktuuri stabiil-suse tagatist ning avalikkuse usalduse kuritarvitamist kui ühis-kondlike suhete võõrandajat, soovitab ta avalikkusega suhtle-misel arvestada mitmesuguste praktiliste kaalutlustega, mis aitak-sid kommunikatsiooni eetilisust parandada (*ibid.*, 6–8). Näiteks väidab Johannesen: “Kui avaliku suhtlemise võtted, üleskutsed, strateegiad jne nõrgestavad või õõnestavad usaldust avalike suhete vastu, tuleks neid taunida kui ebaetilisi.” (*Ibid.*, 9.)

Mis puutub teatud kommunikatsioonivaldkondadele kitsamalt kohalduvatesse kõlbelistesse reeglitesse, siis võiks siinkohal tuua näiteks Sidney Hooki poolt pakutud demokraatliku vaidluskultuuri 10 käsku:

1. Mitte miski ega keegi ei ole kriitikavaba.
2. Igaüks, kes on kaasatud vaidlusse, on intellektuaalselt vastutav, et teha kättesaadavad faktid endale teatavaks.
3. Kriitika tuleb ennekõike suunata poliitika vastu, ja isikute vastu ainult juhul, kui need isikud on poliitika eest vastutavad, ja nende ajendite või sihtide vastu vaid juhul, kui neis esineb mõni iseloomulik ilming, mis ei tulene otseselt vastava poliitika tagajärgedest.
4. Ehkki teatud sõnad võivad olla seaduslikult lubatavad, ei pruugi need sellegipoolest olla kõlbeliselt lubatavad.
5. Enne oponenti motiivide ründamist, isegi kui see oleks seaduspärane, vasta tema argumentidele.
6. Poliitilist oponenti ei tohiks käsitada riigi isikliku vaenlasena või kui demokraatia varjatud vaenlast.
7. Kuna head algatust võib kaitsta halbade argumentidega, siis tuleks pärast neile halbadele või puudulikele argumentidele vastamist esitada ka positiivseid tõendeid oma positsiooni või selle alternatiivide kaitsmiseks.
8. Mitte kahelda tunnistamast oma teadmiste puudulikkust või katkestamast otsuse langetamist, kui tõendid ei ole kummalegi poolele veenvad.
9. Ainult puhtas loogikas ja matemaatikas, mitte aga inimlikes suhetes, võib tõestada, et miski on võimatu. Sellepärast, et miski on loogiliselt võimalik, ei ole ta tingimata tõenäoline. Väljend — "See ei ole võimatu!" — viib tegelikult inimsuhete seisukohalt kohatu väite juurde. Inimlikes suhetes, eriti poliitikas, on küsimus alati võimaluste tasakaalus. Võimaluste tõestamine peab sisaldama enam kui abstraktseid võimalikkusi.
10. Faktide tõesuse kontrollimisel on põhipatuks diskussioonist keeldumine või niisuguste sammude astumine, mis blokeerivad diskussiooni, eriti kui see võtab vägivalla vormid. (Hook 1968.)

(Järgneb)

SOKRATESE KÜSIMUS

Bernard Williams

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

See ei ole sugugi tühine küsimus, ütles Sokrates: me räägime sellest, kuidas tuleks elada. Või vähemalt jutustab sellest nõnda Platon ühes esimestest raamatutest, mis sel teemal kirjutatud.¹ Platon arvas, et filosoofia suudab sellele küsimusele vastata. Nagu Sokrateski lootis ta, et inimene suudab oma elu korraldada ja vajaduse korral ümber korraldada mingi sellise mõistmise kaudu, mis on äratuntavalt filosoofiline — see tähendab, üldine ja abstraktne, ratsionaalselt reflekteeriv ning tegeleb sellega, mida on võimalik teada saada mitmesuguste uuringute abil.

Moraalifilosoofia eesmärgid ja kõik lootused, mis sel on tõsist tähelepanu pälvida, on seotud Sokratese küsimuse saatusega, isegi siis, kui pole tõi see, et filosoofia ise suudab sellele küsimusele kuidagi vastata. Mis sellesse lootusesse puutub, siis tuleb kohe alguses mainida kahte asja. Ühte peab eriti meeles pidama kirjutaja — kui kaugeleulatuva väitega ta esineb, öeldes, et mingit konkreetset tüüpi abstraktne ja argumenteeriv kirjutis peaks pälvima tõsist tähelepanu, kui kõne all on need kaugeleulatuvad küsimused. On teisigi raamatuid, mis seda küsimust puudutavad — õieti teevad seda peaaegu kõik raamatud, mis vähegi midagi väärt on ja mis üldse inimeseluga tegelevad. See on küsimus filosoofilise autori jaoks, isegi kui ta ei arva, et tema suhestumine Sokratese küsimusega seisneb püüdes sellele vastata.

Socrates' Question. — Bernard Williams. *Ethics and the Limits of Philosophy*. London: Fontana Press/Collins, 1985. Chapter 1, pp. 1–21, 205–207.

Copyright © Bernard Williams 1985

Avaldame autori nõusolekul.

¹Platon, *Riik*, 352D.

Teine lähtekoht on lugeja jaoks. Kui filosoofia suudaks sellele küsimusele vastata, oleks see tõsine asi. Kuidas saaks olla võimalik, et mingi *ainevald*, miski, mida õpitakse ülikoolis (ja mitte ainult seal), miski, mille kohta on olemas suur hulk erialakirjandust, võiks pakkuda midagi, milles võiks ära tunda vastuse elu põhiküsimustele? On raske mõista, kuidas see võiks nõnda olla, kui just vastus pole selline, et lugeja ise tunneks selles ära vastuse, mille temagi oleks võinud anda, nagu uskus Sokrates. Aga kuidas see võimalik on? Ja kuidas oleks see seotud selle ainevalla olemasoluga? Sokratese jaoks sellist ainet ei olnud; ta üksnes vestles oma sõpradega lihtsal moel ja autorid, kellele ta viitas (vähemalt teatud lugupidamisega), olid luuletajad. Kuid ühe põlvkonna möödudes oli Platon moraalifilosoofia uurimise sidunud keerukate matemaatiliste distsipliinidega ning kahe põlvkonna pärast leidis sel teemal juba õpetatud traktaate — eelkõige Aristotelese *Eetika*, praeguse ajani üks kõige valgustavamatest.²

Mõned filosoofid sooviksid, et nüüdki oleks võimalik siirduda tagasi Sokratese olukorda ning alustada otsast peale, argimõistust ning meie moraaliseid ja eetilisi tõekspidamisi reflekteerivalt kahtluse alla seades, ilma et sel kõigel lasuks tekstide ning filosoofiliste uurimuste traditsiooni koormat. Selle toetuseks võib üht-teist öelda ning käesolevas teoses püüan seda järgida sel määral, et alustan uurimisega ning loodan lugejatki sellesse kaasata. Teisel tasemel aga on alusetu oletada, nagu oleks võimalik selle ainevalla tavapraktikast eemalduda või et seda üldse tulekski teha. Uurimise muudab filosoofiliseks reflekteeriv üldisus ning väitlusstiil, mis taotleb ratsionaalset veenvust. Oleks rumal unustada, et nende küsimuste formuleerimise ja nende arutamise ja nende väitlusstiiliga on juba vaeva näinud palju teraseid ja reflekteerivaid inimesi. Moraalifilosoofia probleemid tulenevad nii tema ajaloost kui tema praegusest harastamisest. Lisaks on oluline see, et teatav tegevustraditsioon, millest osa on erialane, on olemas ka teistes filosoofiavaldkondades, näiteks loogikas, tähendusteoorias ja vaimufilosoofias. Samas kui neist aladest üsna vähesed peale matemaatilise loogika annavad "tulemusi", on selle aine praeguse seisuga kohta kahtlemata paljudi teadmiväärset ning osa sellest puudutab olulisel määral ka moraalifilosoofiat.

²Aristotelese loomingu kohta vaata edasi 3. peatükk, 6. märkus. (Siin ja edaspidi viitab autor teose *Ethics and the Limits of Philosophy* järgmistele peatükkidele. *Toim.*)

On teinegi põhjus, miks ei tohiks unustada, et me eksisteerime praegu ning mitte Sokratese olukorras. Tema ja Platoni jaoks oli see, et filosoofia on reflekteeriv ning hoiab eemale tavatoimingutest ning -väärtlustest, selleks et neis hõlmatud seisukohti defineerida ja kritiseerida, filosoofia eriomane tunnusjoon. Ent tänapäevane elu on nii läbinisti reflekteeriv ning eneseteadvustamise kõrge tase selle institutsioonide jaoks nii põhiline, et neid ei saa pidada peamisteks kvaliteetideks, mis eristavad filosoofiat teistest tegevusaladest — näiteks õigusteadusest, mis on üha rohkem teadlik endast kui sotsiaalsest loomest; või meditsiinist, mis on sunnitud end mõistma ühtaegu hoolduse, äri ja rakendusteadusena; rääkimata ilukirjandusest, millel on isegi oma populaarsemates vormides vaja olla teadlik oma fiktsionaalsusest. Kaas-aegses maailmas ei saa filosoofia kuidagi ainuliselt pretendeerida reflekteerivusele, ehkki ta võib seda ainulaadselt kasutada.

See raamat püüab anda teatava ettekujutuse moraalifilosoofia tähtsaimatest arengusuundadest, ent teeb seda moraalifilosoofia probleemidesse süüvimise kaudu, liikudes suundades, mis mulle kõige huvitavamad tunduvad. Loodan, et ülevaadet teiste inimeste teostest on täpsed, ehkki need on kahtlemata valikulised. Asi pole mitte üksnes selles, et minu käsitus sellest ainealast on erinev kellegi teise pakutavast (eeldatavasti peabki ta seda olema, kui see raamat üldse lugemist väärt on), ka pole küsimus selles, kui representatiivne see on, vaid pigem selles, et ma ei kavatsen kogu aeg korrata, kui representatiivne see on. Vähemalt ühes mõttes ei ole käesolev raamat representatiivne selle suhtes, kuidas seda ainet praegu enamasti käsitletakse, vähemalt ingliskeelses maailmas. Küsimuses, mis on filosoofia võimuses, on see raamat skeptilisem kui suur osa sellest filosoofiast ning on samuti skeptilisem ka moraali suhtes.

See, millised eesmärgid moraalifilosoofial olema peaksid, sõltub moraalifilosoofia enese tulemustest. Et selle uurimistöõ on tõepoolest reflekteeriv ja üldine ning tegeleb sellega, mida on võimalik teada, peab ta püüdma anda ülevaadet sellest, mis peaks kuuluma vastusesse Sokratese küsimusele: millist osa võiks mängida teaduste tundmine; kui kaugele võime jõuda puhtratsionaalse uurimisega; kui võrd teistsugust vastust võiks oodata juhul, kui seda ei küsitaks mitte ühes, vaid teises ühiskonnas; kui palju tuleb lõppude lõpuks jätta isikliku otsuse hooleks. Filosoofiline reflekteerimine peab seega arvesse võtma, mis kaasneb vastamisega

sellele või mõnele teisele vähem üldisele praktilisele küsimusele, ning küsimist, milliseid vaimujõudusid ning milliseid teadmise vorme see võib nõuda. Üks, mida selle käigus silmas tuleb pidada, on filosoofia enese koht.

Võib tunduda, et siin on tegu nõiaringiga: küsides, kuidas võiks vastata Sokratese küsimusele, määrab filosoofia ära iseenda koha sellele vastamisel. See ei ole ring, vaid edasiliikumine. Filosoofia alustab küsimustest, mida ta, ükskõik millisel seisukohal tema suhtes ka ollakse, saab küsida ja peaks küsima selle kohta, millised šansid on meil teada saada, kuidas kõige paremini elada; selle käigus saab ta aru, kuivõrd ta ise võib aidata, kasutades analüüsi ja väitluse diskursiivseid meetodeid, kriitilist rahulolematust ning võimaluste kõrvutamist kujutlusvõime abil — seda ta kõige iseloomulikumalt üritabki lisada meie ajaloolise ning isikliku teadmise tavaressurssidele.

Sokratese küsimus on moraalifilosoofia jaoks parim lähtekoht. Ta on parem kui "mis on meie kohus [*duty*]?" või "kuidas me võime head olla?" või isegi "kuidas me saame õnnelikud olla?". Kõik need küsimused peavad liiga paljut enesestmõistetavaks, ehkki sugugi mitte kõik pole ühel meelel selle suhtes, mis see on. Viimase küsimuse puhul arvavad mõned, näiteks need, kes tahavad alustada esimesest küsimusest, et see alustab valest kohast, ignoreerides moraalsusele ilmselgelt omaseid teemasid; teised võivad seda lihtsalt üpriski optimistlikuks pidada. Sokratese küsimus on nende, ja paljude teiste, teemade suhtes neutraalne. Oleks aga ekslik arvata, et see midagi enesestmõistetavaks ei pea. Esimene asi, mida tegema peaksime, on küsida, mis käib kaasas Sokratese küsimusega ja kui paljut me eelduseks võtame, kui oletame, et selle küsimisest ülepea mingit kasu saab olla.

"Kuidas peaks elama?" — juba umbisikuline üldisus esitab oma nõude. Kreeka keel ei anna meile isegi *isikut*: see vormel on umbisikuline. Implikatsiooniks on, et midagi olulist või kasulikku saab öelda igapähele, üldiselt, ning sellest tuleneb, et öelda saab midagi üldist, midagi, mis hõlmab ning kujundab individuaalseid ambitsioone, mille kohta iga inimene võib küsida "kuidas ma peaksin elama?". (Selles üldisuses võib hõlpsasti leida laiema implikatsiooni: et see küsimus viib meid loomulikult ego muredest ülepea välja. Me tuleme selle juurde hiljem tagasi.) See on üks viis, kuidas Sokratese küsimus läheb kaugemale kui igapäevane "mida ma tegema hakkan?" [*what shall I do*]. Teine on see, et

see küsimus pole vahetu: ta ei puuduta seda, mida peaksin tegema praegu või järgmiseks. See on küsimus eluviisist. Kreeklaste enestele avaldas vägagi muljet idee, et selline küsimus käib järelikult kogu elu kohta ning et hea elamise viis peab tulemuseks andma selle, millest lõpus arvatakse, et see oli hea elu. Lastes endale muljet avaldada sellel, et juhuse [*fortune*] võim võib rikuda selle, mis tundus parimini kavandatud eluna, otsisid mõned neist, ja Sokrates esimeste hulgas, ratsionaalset elukavandit, mis kahandaks juhuse võimu ning oleks võimalikult vaba õnnelikust juhusest [*luck-free*].³ Eri vormides on see olnud ka hilisema mõtte eesmärk. Idee, et tuleb sel ülimalt üldisel tasemel mõelda *kogu elust*, ei tarvitse mõnele meist tunduda niisama vastupandamatu kui Sokratesele. Kuid tema küsimus rõhutab ikkagi nõuet, et elu üle mõeldaks *tervikuna*, igast aspektist ja läbinisti, isegi kui me ei pea seda, kuidas elu võib lõppeda, sama kaalukaks kui kreeklased.

Umbisikuline kreeka fraas, mida tõlgime *peaks*, ei vaiki mitte üksnes selle inimese koha pealt, kelle elust jutt käib. See ei ilmuta üldse mingeid eelistusi — ja seda väga viljakalt — kaalutusliikide suhtes, mida selle küsimuse puhul rakendada. “Kuidas ma peaksin elama?” ei tähenda “millist moraalset elu mul tuleks elada?”; seetõttu ongi Sokratese küsimus lähtekoht, mis erineb teistest minu poolt mainitud küsimustest kohuste kohta või elu kohta, mida elades inimene oleks hea. See võib olla sama mis küsimus heast elust, elust, mis on elamist väärt, kuid see arusaam iseenesest ei too sisse mingeid spetsiifiliselt moraalseid nõudeid. Võib osutada, nagu Sokrates uskus ja nagu enamik meist ikka veel loodab, et hea elu on ühtlasi hea inimese elu (*peab olema*, uskus Sokrates; *saab olla*, loodab enamik meist). Kuid kui see ka nii on, tuleb see ilmsiks hiljem. *Peaks* on lihtsalt *peaks* ning pole selles väga üldises küsimuses iseenesest teistsugune kui ükskõik millises suvalises küsimuses “mis ma nüüd peaksin tegema?”.

Mõned filosoofid on oletanud, et me ei saa alustada sellest üldisest või määramatut laadi praktilisest küsimusest, sest sellised küsimused nagu “mida ma peaksin tegema?”, “mis on minu jaoks parim elamise viis?” jne on *mitmetähenduslikud* ning võimaldavad nii moraalset kui moraalivälisist tähendust. Sellest seisukohast

³Martha C. Nussbaumi teos *The Fragility of Goodness* (New York: Cambridge University Press, 1985) vaatleb seda ja sellega seotud mõisteid antiikkirjanduses ja -filosoofias. Idee kohta, et moraalusus on ülem õnnelikust juhusest, vt 10. ptk.

läheldes peaks esimene asi, mida selle küsimusega ette võtta, olema otsustamine, kumba neist kahest erinevast asjast mõeldakse, ning enne ei saa sellele vastamist isegi mitte alustada. See on eksitus. Tähenduste analüüs ei nõua "moraalset" ja "moraalivälist" tähenduskategooriatena. Muidugi, kui keegi ütleb teise kohta "ta on hea mees", võime küsida, kas kõneleja arvab, et ta on hea moraalselt, vastandatuna näiteks tähendusele, et ta on sõjalisele pealetungile kaasavõtmiseks hea mees — kuid see, et on võimalik pakkuda selliseid erinevaid tõlgendusi, ei anna "heale" või "heale mehele" ei moraalselt tähendust ega ka sõjalist (või jalgpallialast vms) tähendust.

Mingil konkreetsel juhul võib muidugi küsida "mida ma peaksin eetilises seisukohast läheldes tegema?" või "mida ma peaksin enese huvisid kaitsvast seisukohast läheldes tegema?". Need küsimused nõuavad kitsamate allarutluste tulemusi ja õhutavad üle vaatama üht konkreetset laadi kaalutlust nende seas, mis sellesse küsimusse puutuvad, ja mõtlema seda, mida seda tüüpi kaalutlused omaette võetuna toetavad. Samaoodi võin küsida, mida ma peaksin tegema, võttes arvesse üksnes majanduslikke või poliitilisi või perekondlikke kaalutlusi. Kõige lõpuks tuleb küsimus "mida ma peaksin tegema arvestades kõike?". On ainult üht liiki küsimus, mida saab küsida selle kohta, mida teha, ja mille kohta Sokratese küsimus on väga üldine näide, ning moraalsed kaalutlused on üks liik kaalutlusi, mis sellele vastamist mõjutavad.⁴

Siin ja varem olen maininud "moraalseid" kaalutlusi, kasutades seda sõna üldises tähenduses, mis vastab sellele, mis on vääramatult selle ainevaldkonna üks nimesid: moraalifilosoofia. Kuid sel ainel on teinegi nimi, "eetika" ja sellele vastavalt on olemas eetiliste kaalutluste mõiste. Päritolult on nende kahe termini erinevus ladina ja kreeka keele vaheline erinevus, kumbki seostub sõnaga, mis tähistab *kalduvust* või *tava*. Üks erinevus on see, et ladina termin, millest tuleneb "moraal", rõhutab pigem sotsiaalse ootuse tähendust, kuna kreeka oma soosib individuaalse karakteri tähendust. Ent sõna "moraalsus" on nüüdseks omandanud selgemini eristuva sisu ja ma teen ettepaneku käsitada moraalsust

⁴Kui mõned filosoofid on selles ilmses käsitluses keerukusi leidnud, on põhjuseks olnud ehk see, et nad eeldavad, et sellele "üleüldise"-küsimusele tuleb vastata vaid üht laadi kaalutlustele viidates. Selle peatüki käigus väidan, et see eeldus on väär.

eetilise ühe konkreetse arengusuunana, millel on nüüdisaegses Lääne kultuuris eriline tähendus. See asetab erilist rõhku pigem ühtedele kui teistele eetilistele mõistetele, arendades eriti välja kohustuse [*obligation*] konkreetse mõiste, ning sel on ka mõningaid eriomaseid eeldusi. Neid jooni silmas pidades on "moraalsus" minu arvates ühtlasi miski, millesse peaksime suhtuma eriti skeptiliselt. Seetõttu kasutan ma siitpeale enamasti "eetilist" kui laia terminit, mis tähistab seda, millega antud ainevaldkond kindlasti tegeleb, ning "moraali" ja "moraalsust" kitsama süsteemi tähenduses, mille iseärasused meid hiljem huvitama hakkavad.

Ma ei ürita defineerida, mida täpselt võib pidada eetiliseks kaalutluseks, kuid ütlen midagi selle kohta, mis mahub eetilise mõistesse. Selle mõiste ebamäärasus ei tekita mingit kahju. Tegelikult nõuab hoopis *moraalsus*, see eriline süsteem, täpse piirjoone tõmbamist (nõudes näiteks sõnade "moraalseid" ja "moraaliväliseid" tähendusi). See on selle spetsiifiliste eelduste funktsioon. Ilma nendeta võime möönda, et on olemas hulk kaalutlusi, mida eetilise mõiste katab, ja samuti näeme, miks see hulk ei ole selgelt piiritletud.

Üks asi, mis sellesse hulka satub, on kohustuse mõiste. Tavaliselt loetletakse kohustustena üsna mitmekesine kaalutluste rida ning edaspidi (10. peatükis) käsitlen ma seda, miks see nii on. Üks tuttavat laadi kohustus on see, mida saab ise endale võtta, eriti lubadust andes. Samuti on olemas kohuse idee. Selle sõna kõige tavalisem kasutusviis tänapäeval võib esineda kitsas institutsioonilises seoses, kui on olemas näiteks kohuste nimekiri või graafik. Laiemalt on kohuseid iseloomulikult seostatud mõne rolli, positsiooni või suhtega, näiteks on selliseid, mis tulenevad inimese "seisusest", nagu Bradley seda oma kuulsas essees pealkirjas nimetas.⁵ Sellisel juhul nagu töökohused võib töö olla vabatahtlikult enda peale võetud, kuid üldiselt kohuseid ja enamikku kohustustest peale lubaduste vabatahtlikult enda kanda ei võeta.

Kanti ja teiste tema poolt mõjutatute mõttelaadis peituvad kõik tõeliselt moraalsed kaalutlused lõpuks ning sügavuti tegutseja tahetes. Minu positsioon mingis sotsiaalses struktuuris — näiteks asjaolu, et ma olen mingi konkreetse inimese laps — ei saa mult liht-

---

⁵F. H. Bradley "My Station and Its Duties", teoses *Ethical Studies*, 2. väljaanne (Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1951); esmatrikk 1876.

salt *nõuda*, et ma käituksin mingil kindlal viisil, kui see *nõudma* on moraalselt laadi ega peegelda lihtsalt psühholoogilist sundi ega ühiskondlikke või õiguslikke sanktsioone. Käituda moraalselt tähendab käituda autonoomselt, mitte sotsiaalse surve tulemusena. See peegeldab moraalsuse allsüsteemi mõningaid iseloomulikke huvisuundi. Selle vastandina on kõigis ühiskondades, ja nii ka meie omas, olnud äratuntavaks eetiliseks mõtteks, et seda sorti nõudmine võib inimest puudutada lihtsalt selle tõttu, kes ta on ja milline on tema sotsiaalne seisund. Tegu võib olla seda sorti kaalutlusega, mida mõned inimesed tänapäeva Lääne ühiskondades tunnustada ei tahaks, ehkki minevikus on seda tunnustanud peaaegu kõik, ja nõue, et iga seda sorti nõudmine tuleks ratsionaalse läbivaatamise järel kas kõrvale jätta või vabatahtlikuks pühendumuseks muuta, ei ole kuidagimoodi hädavajalik. Nagu teisedki moraalsuse eripärased omadused, on ka selline nõue tihedalt seotud moderniseerumisprotsessidega: see esindab selle protsessi, mida Maitland õigussuhete maailmas nimetas staatuse muutumiseks lepinguks, mõistmist eetilistes terminites. Ka vastab see muutuvale kontseptsioonile eetilistes suhetesse astuvast minast.⁶

Kohustus ja kohus vaatavad tagasi või vähemalt kõrvale. Teod, mida nad nõuavad, oletades, et inimene kaalutleb, mida teha, leiavad aset tulevikus, kuid nende tegude põhjendused peituvad tõi-gas, et ma olen juba lubaduse andnud, töös, mille ma olen käsile võtnud, positsioonis, milles ma juba viibin. Teistsugune eetiline kaalutlus vaatab ettepoole, tulemuste poole, mida need teod minu jaoks avavad. "See toimub parima nimel" võiks olla seda sorti kaalutluste üldine kuju. Selle ühe, filosoofiateoorias eriti olulise tõlgendusviisi kohaselt mõõdetakse *parimat* sellega, mil määral inimesed saavad, mida nad tahavad, saavad õnnelikuks, või mõne muu niisuguse kaalutluse abil. See on heaolulisuse [*welfarism*] ehk utilitarismi valdkond (selliseid teooriaid vaatlen 5. ja 6. peatükis). Ent see on ainult üks versioon. Ka G. E. Moore leidis, et ettepoole vaatav kaalutlustüüp on fundamentaalne, kuid võimal-

⁶Seda väidavad Alasdair MacIntyre, *After Virtue* (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1981) ja Michael Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice* (New York: Cambridge University Press, 1982). Sandeli rõhuasetusega "sotsiaalselt loodud minale" kaasnevad raskused, mis on tuttavad uushegellikelt autoritelt. Vt ka 10. peatüki märkust 16 ning MacIntyre' kohta märkust 13 allpool.

das heade tagajärgede sekka lugeda ka muid asju peale rahulolu — näiteks sõprust ja iluteadlikkust. Just seetõttu oli tema teooria nii kõitev Bloomsbury rühmituse jaoks: sel õnnestus ühekorraga kõrvale jätta nii kohuste puisus kui utilitarismi vulgaarsus.

On olemas teistsuguste eetiliste kaalutluste liik, mis esitab mingit tegevust mingisse eetiliselt olulisse liiki kuuluvana. Tegudel on suur hulk eetilisi tunnuseid, mille põhjal neid valida või siis nendest loobuda. Mingist konkreetsest teost võib loobuda sellepärast, et see on näiteks vargus või mõrv või valelik või häbiväärne või, vähem dramaatiliselt, sellepärast, et nõnda veetaks kedagi alt. Need kirjeldused — ja neid on palju — toimivad eri tasanditel; seega võib mõni tegu olla häbiväärne selle tõttu, et on valelik.

Nende kirjeldustega, mille alusel tegusid võib valida või kõrvale jätta, on tihedasti seotud mitmesugused voodused, kusjuures vooorus on iseloomu kalduvus tegusid kas valida või kõrvale jätta, sest need on mingist eetiliselt olulisest liigist. Sõna "vooorus" on omandanud ka palju koomilisi või muidu soovimatuid assotsiatsioone ja tänapäeval kasutatakse seda harva mujal kui filosoofias, kuid pole olemas teist sõna, mis nii hästi sobiks, ja moraalifilosoofias tuleb seda tarvitada. Võib ehk loota, et kui selle õige tähendus on taastatud, hakatakse seda jälle lugupidavalt kasutama. Oma õiges kasutuses, mis tähendab eetiliselt imetlusväärset iseloomusoodumust, katab see laia tunnuste klassi ning nagu sellistes valdkondades sageli ette tuleb, ei ole antud klassi piirid teravad ega tule neid ka teravaks muuta. Mõned muidu soovitatavad isikuomadused, näiteks seksuaalne ligitõmbavus ei tule kindlasti arvesse vooorusena. See võib olla iseloomu küsimus (mõnedel inimestel on seksuaalselt ligitõmbav iseloom), kuid ei tarvitse olla vooorus ega tule vooorusena rohkem arvesse kui täiuslik hääletämber. Ka on vooorus alati midagi rohkemat kui pelgad oskused, sest nendega kaasnevad iseloomulikud soovi- ja motivatsioonimustrid. Võib olla hea pianist ja mitte soovida mängida, kuid kui ollakse lahke või õiglase loomuga, aitavad need omadused ise õiges kontekstis määrata, mida inimene teha tahab.

Sellega ei taheta öelda, nagu ei saaks vooorusi kuritarvitada. Üks voooruseliike, mida ilmselt saab kuritarvitada, on nn täideviivad voodused, mis ei sisalda mitte niivõrd ise eesmärke, kui võrd aitavad kaasa teiste eesmärkide täideviimisel — näiteks vaprus või enesevalitsus. Sellest hoolimata on tegemist vooorustega,

sest need on sellised iseloomuomadused, mis pole seotud mingite muude sihtide taotlemisega, nii nagu on pelk mõne oskuse valdamine. Sokratese järgi ei saa voorusi kuritarvitada ja tegelikult oli ta veelgi tugevama arvamusel, et sellepärast, et inimestel on mingi voorus, on neil võimatu käituda halvemini kui siis, kui neil seda ei oleks. See omakorda viis ta veendumusele, et peamiselt on olemas ainult üks voorus, võime õigesti otsustada. Selles ei tarvitseks meil teda järgida. Mis veelgi olulisem, me ei tarvitseks teda järgida selles, mis neid ideid ajendas ja milleks on inimese elust millegi otsimine, mis oleks *tingimusteta* hea, hea kõigis mõeldavates olukordades. Sel otsingul on ka nüüdisaegseid väljendusvorme ja ühte neist kohtame moraalsuse konkreetsetes huvivaldkondades.

Vooruse mõiste on moraalifilosoofias traditsiooniline, kuid mõneks ajaks jäi see arutlustest välja. Viimase aja töödes on mitmed autorid õigustatult rõhutanud selle tähtsust.⁷ Kui inimesel on olemas mingi voorus, mõjutab see seda, kuidas ta arutleb. Siiski peab meil olema selgus selles, mismoodi see saab arutluskäiku mõjutada. Keegi, kellel on olemas mingi teatud voorus, sooritab tegusid, sest neid on võimalik teataval moel kirjeldada, ja väldib teisi tegusid, sest neid on võimalik teistsugusel moel kirjeldada. Seda isikut ja ka tema tegusid kirjeldatakse vooruse kaudu: seega on ta õiglane või vapper inimene, kes teeb õiglasi või vapraid asju. Aga — ja selles ongi asja tuum — vaid harva on tegutseja ja teo kohta kehtiv kirjeldus sama kui see, millest lähtudes tegutseja teo valib. "Õiglane" on tõepoolest selline juhtum, üks

---

⁷Peter T. Geach, *The Virtues: The Stanton Lectures, 1973–74* (New York: Cambridge University Press, 1977); Philippa Foot, *Virtues and Vices* (Berkeley: University of California Press, 1978); James D. Wallace, *Virtues and Vices* (Ithaca: Cornell University Press, 1978); MacIntyre, *After Virtue*. Selle unarussejätmise põhjused peituvad peamiselt eetiliste probleemide kitsas tõlgendamises ning moraalihuvivaldkondadele keskendumises; ka on vooruste uurimist võib-olla seostatud religioossete eeldustega (mis on rõhutatult esindatud Geachi töödes). Vooruse ideele on olemas vastuväide, mida tasub tõsiselt võtta, nimelt et see nõuab karakteri mõistet, ja viimane on mõiste, millel meie jaoks pole enam mingit, või piisavat, tähendust. Puudutan seda küsimust järelsonas. Ma usun, et see vastuväide, kui seda edasi arendada, on pigem vastuväide eetilisele mõttele enesele kui selle arendamise ühele viisile.

vähetest, ning õiglane või erapooletu inimene on see, kes valib teatud teod sellepärast, et need on õiglased, ja jätab kõrvale teised, sest need on ebaõiglased või erapoolikud. Ent vapper inimene ei vali tavaliselt tegusid selle järgi, kas need on vapid, ning on kuulus tõde, et tagasihoidlik inimene ei tegutse tagasihoidlikkuse sildi all. Heatahtlik või heasüdamlik inimene teeb heatahtlikke asju, ent teeb neid teistest kirjeldustest lähtudes, näiteks "tal on seda vaja", "see rõõmustab teda", "see võtab valu ära". Vooruse kirjeldus ei ole kirjeldus, mis ise ilmneks arutluses. Lisaks ei ole tavaliselt ühtainust eetilist mõistet, mis iseloomustaks sellise inimese arutlusi, kellel on mingi kindel voorus. Pigem on nõnda, et kui mõnel tegutsejal on mõni konkreetne voorus, siis muutuvad teatavad faktihulgad tema jaoks eetilisteks kaalutlusteks, sest tal on see voorus. Tee eetilistest kaalutlustest, mis on voorusliku inimese puhul tähtsad, vooruse enese kirjelduseni on piinarikas ja seda nii defineerib kui ka uuristab eneseteadvuse mõju.

Seesama mõju võibki tegelikult olla kaasa aidanud vooruste kui eetilise kontseptsiooni ebapopulaarseks muutumisele. Arutlustes vooruste üle on suurt tähtsust omistatud vooruste *kultiveerimisele*. Kolmandas isikus kasutatuna on see toiming, kui ka mitte selle nime all, vägagi tuttav: see moodustab suure osa sotsialiseerumisest või moraaliõppest ning lõpuks isegi haridusest. Esimeses isikus tegutsemisena on vooruste kultiveerimises midagi kahtlustäratavat, vagatsejalikku või ennastpetvat. Asi pole mitte üksnes selles, et nüümoodi mõtlemine tähendab pigem iseendast kui maailmast ja teistest inimestest mõtlemist. Osa eetilist mõtlemist, eriti kui see on enesekriitiline, teeb muidugi seda. Rohkem kui üks autor on viimasel ajal rõhutanud, kui oluline on meie võime omada teise tasandi soove — soove, et meil oleksid teatavad soovid⁸ — ning selle olulisust eetilisele reflekteerimisele ning praktilisele teadvusele. Arutlused, mida tehakse nende teise tasandi soovide rahuldamiseks, peavad erilisel määral olema suunatud mina poole. Vooruste kultiveerimisel, kui seda

---

⁸Näiteks Harry Frankfurti artikkel "Freedom of the Will and the Concept of a Person". — *Journal of Philosophy*, 67 (1971); Amartya Sen, "Choice, Orderings and Morality" Stephan Körneri toimetatud kogumikus *Practical Reason* (New Haven: Yale University press, 1974); R. C. Jeffrey, "Preference among Preferences". — *Journal of Philosophy*, 71 (1974); A. O. Hirschman, *Shifting Involvements* (Princeton: Princeton University Press, 1982), 4. ptk.

näha esimeses isikus toimuva ning arutleva tegevusena, on pigem see viga, et mõte ei ole piisavalt minale suunatud. Mõtlemine oma võimalikest seisunditest vooruste terminites ei ole niivõrd oma tegudest mõtlemine ja kindlasti ei ole see nendest terminitest mõtlemine, millest lähtudes võiks oma tegudest mõelda või peaks seda tegema: pigem on see sellest viisist mõtlemine, kuidas teised võiksid kirjeldada seda viisi, kuidas inimene oma tegudest mõtleb, või seda kommenteerida, ja kui see esindab inimese arutluste olemuslikku sisu, siis näib tõepoolest tegemist olevat eetilise tähelepanu vääriti suunamisega. Kõige selle õppetund ei seisne aga selles, nagu poleks voorused tähtis eetiline mõiste. Pigem on asi selles, et mingi eetilise mõiste tähtsus ei tarvitse peituda asjaolus, et see ka ise on esimeses isikus toimuvate arutluste koostisosas. Suuremeelsete või vaprate inimeste arutlused ja ka nende inimeste arutlused, kes püüavad olla suuremeelsemad või vapramad, erinevad nende arutlustest, kes ei ole sellised, kuid erinevus ei seisne peamiselt selles, nagu nad mõtleksid endast suuremeelsuse või vaprase terminites.

Need on siis mõningad eetiliste mõistete ja kaalutluste liigid. Missugused kaalutlused mõjutavad tegusid, aga *ei ole* eetilised kaalutlused? On üks väga ilmne kandidaat, egoismikaalutlused, need, mis seostuvad üksnes mugavuse, meelemõnu, enesehinnangu, võimu või millegi muuga, mis on tegutsejale soodus. Nende kaalutluste ja eetilise kontrast on lihtlabane tõde ning tugineb ilmselgelt mõistuspärasele ideedele selle kohta, mille jaoks eetilised käitumisviisid on, ja nende rolli kohta inimühiskondades. Ometigi tuleb ka siin teha eristusi. Üks neist on ainuüksi sõnaline. Me tegeleme Sokratese küsimusega "kuidas peaks elama?" ning egoism ilustamata ning varjamatult enda huvides toimivas tähenduses on igatahes mõistlik vastus sellele, kuigi enamik meist vast kalduks seda kõrvale jätma. Iga eluplaani kohta, mis annab Sokratese küsimusele mõistliku vastuse, on võimalik kasutada sõna "eetiline". Selles tähenduses oleks ka kõige ehedam egoism eetiline valikuvõimalus. Ma ei leia, et peaksime seda kasutusviisi rakendama. Ükskõik kui ebamäärane see alguses ka oleks, on meil olemas eetiliskontseptsioon, mis arusaadavalt seob meie ja meie tegudega teiste inimeste nõudmisi, vajadusi, pretensioone, soove ja üldse nende elusid, ning on kasulik see kontseptsioon säilitada sellegi puhul, mida me oleme valmis nimetama eetiliseks kaalutluseks.

Ent egoism võib astuda sammu võrra kaugemale oma kõige ehedamast kujust. On olemas teooria selle kohta, kuidas me peaksime käituma, ja mida üpris segadustekitavalt nimetatakse *eetiliseks egoismiks*. See väidab, et iga inimene peaks taga ajama omaenese isiklike huvisid. Varjatust egoismist erineb see oma reflekteeriva positsiooni poolest, võttes inimeste huvide kohta üldise seisukoha. Sellel, kas me nimetame seda eetiliseks süsteemiks, nagu see ennast ise nimetab, pole tegelikult kuigi suurt tähtsust. Tähtis on küsimus, millise panuse ta annab eetilise kaalutluse ideesse. Esmapilgul näib, et ta ei anna mingit, sest ütleb, et igäiks meist peaks toimima mitte-eetelistest kaalutlustest lähtudes. Kui eetiline egoism ütleb lihtsalt seda, näib ta lihtsalt dogmaatilisena: kui tegelikult tegutsevad inimesed, lähtudes mingitest muudest kaalutlustest peale enese huvide, siis mis näitab, et nad on seda tehes irratsionaalsed? Pigem *jätab* see seisukoht tegelikult suurema tõenäosusega *avatuks* eetiliste kaalutluste rolli ning esitab küsimuse, kuidas elu, mis hõlmab tegutsemist neist kaalutlustest lähtuvalt, on isiklike huvidega seotud.

On olemas ka teine seisukoht, mis tundub eelmisega väga sarnane, ehkki pole seda. Ka see väidab midagi üldist, öeldes, et see, et igäiks peaks silmas oma huvisid, ongi see, *mis peaks juhtuma*. See seisukoht võib ilmselt mitut moodi mõjutada neid kaalutlusi, mida tegutsemisel arvesse võetakse. See võib kaasa tuua kaalutluse, mis on eetiline sõna tavatähenduses. Kui ma usun, et see, mis peaks juhtuma, on see, et inimesed püüavad rahuldada oma huvisid, siis üks asi, mille tegemiseks mul ehk alust oleks, on sellise olukorra soodustamine, ning sellega võib kaasneda see, et ma teisi sellise tegutsemispõhimõtte omaksvõtmisel aitan. Selline tegutsemisviis võib hõlpsasti sattuda vastuollu püüdega lihtsalt enda huve rahuldada.

Tegelikult on üpris keeruline hoida alal puhast usku, et toimuma peaks see, et inimesed püüavad rahuldada iseenda huve. Loomulikum on seda toetada teise kaalutlusega, et kui kõik seda teevad, on *kõige parem*. See võib omandada vormi, mille puhul öeldakse, et näiteks katsed olla teiste vastu lahke tekitavad üksnes segadust. Inimene, kes sedasi väidab (ning seda usub), aktsepteerib tegelikult teisigi eetilisi kaalutlusi, näiteks et on hea, kui inimesed saavad, mida nad tahavad, ning usub lisaks, et parim viis selleks, et võimalikult palju inimesi saaks nii palju kui võimalik seda, mida nad tahavad, on see, et igäiks taotleb seda,

mida tema tahab. Seda tavatsesid muidugi väita *laissez-faire*-kapitalismi pooldajad 19. sajandi alguses. Mõned väidavad seda isegi 20. sajandi lõpul, vaatamata ilmsele tõsiasi-ale, et kõik majandussüsteemid sõltuvad sellest, kas ühiskonnas on inimestel kalduvusi, mis ületaksid isiklike huve. Võib-olla aitab see vasturääkivus selgitada, miks mõned *laissez-faire*'i propageerijad kipuvad pidama moraliseerivaid loenguid mitte üksnes inimestele, kes jätavad enda huvid taga ajamata, vaid ka neile, kes seda ei tee.

Me vastandame eetilisi ja egoistlikke kaalutlusi. Ent kas inimene ei võiks tahta, et keegi teine oleks õnnelik? Muidugi võib. Kas siis ei langeks egoism, see, et ma pürgin selle poole, mida ma tahan, kokku sellega, mida peetakse eetilist tüüpi kaalutluseks, kellegi teise õnne eest hoolitsemisega? Jällegi jah, aga see ei ole kuigi huvitav, kui just egoistlikud ja eetilised kaalutlused mõnel üldisemal ning süstemaatilisemal viisil kokku ei satu. Kuid see on küsimus, milleni jõuame, kui vaatleme 3. peatükis aluseid.

Kõigest sellest nähtub, et eetilise ideel, isegi kui see on ebaäärane, on oma sisu; see pole üksnes formaalne mõiste. Selle üks illustratsioon peitub teistsuguses mitte-eetilises kaalutluses, mida võiks nimetada *eetikavastaseks*. Eetikavastane motivatsioon, mis on oluline inimlik nähtus, esineb mitmel kujul, mida vormivad nende positiivsed vasted eetilise poole peal. Kõige tuntum seda sorti motiiv, pahatahtlikkus, seostub sageli tegutseja naudinguga ning tavaliselt peetaksegi seda tema loomulikuks olekuks; kuid on olemas ka puhas ja isetu pahatahtlikkus, õelus, mis ületab isegi tegutseja vajaduse kohal viibida, et nautida paha, mida ta soovib. See on midagi muud kui õiglusvastasus, ebaõiglustest kiusliku rõõmu tundmine. Viimane parasiteerib tugevasti oma eetilisel vastel selles mõttes, et sellele suuna andmiseks on kõigepealt vaja hoolikalt piiritleda õiglus. Pahatahtlikkusega ei ole lugu päris samamoodi. Heatahtlikkus ei pea kõigepealt oma tööd ära tegema, et pahatahtlikkusele oleks millestki lähtuda, pigem kasutavad mõlemad samu ettekujutusi ning lähtuvad neist kumbki oma suunas. (Seetõttu peabki julmus, nagu märkis Nietzsche, jagama kaastundlikkuse vastuvõtlikkust, kuna brutaalsusel pole seda vaja.) Teised eetikavastased motivatsioonid parasiteerivad pigem eetilise mainel või selle emotsionaalsel enesekujutelmal kui selle tagajärgedel. Nagu oodata ongi, võivad siin eriti asjasse puutuda voorused. Seda, et tegu on argpükslik, ei pea toimija

just sageli seda toetavaks kaalutluseks, kuid, eetikavastasel moel, võib see teenida häbimasohhismi.

Olen puudutanud egoismikaalutlusi ja neid kaalutlusi, mis väljuvad mina piiridest — näiteks heatahtlikkust või õiglust. Kuid olemas on ka eetika jaoks väga oluliseks osutunud küsimus sellest, kui kaugele minast väljapoole sellised kaalutlused peaksid ulatuma. Kas võib pidada eetiliseks kaalutluseks seda, kui võetakse arvesse üksnes oma perekonna või kogukonna või rahvuse huvisid ja vajadusi? Kahtlemata on selline kohalik lojaalsus andnud inimeste eludele põhikoe ning eetilisele elule, võiks ehk õigusega öelda, foorumi. Kuid on olemas eetilisi nõudmisi, mida näib olevat võimalik rahuldada üksnes universaalse huvi kaudu, mis laieneb kõigile inimolendeile ja võib-olla läheb väljapoole kogu inimsugu. Seda huvi viljeleb eelkõige moraalsuse allsüsteem, kuni selleni välja, et sageli arvatakse, nagu ei saaks ükski huvi ilma selle universaalsuseta olla tõeliselt moraalne.

Moraalsuse jaoks on eetilise toetajaskond alati üks ja seesama: universaalne toetajaskond. Truudus mingile väiksemale grupile, ustavus perekonnale või riigile peab saama õigustuse väljastpoolt sissepoole, argumentatsiooni kaudu, mis seletaks ära, mille poolest see hea on, kui inimesed on trued millelegi, mis on midagi vähemat kui universaalne. (5. ja 6. peatükis vaatlen seesuguse lähenemise motiive ja ohtusid ning ka teistsuguseid arusaamu selle kohta, mis on universaalne toetajaskond.) Igapäevasemal tasandil (vähem reflekteerival tasandil, nagu ütleks moraalne kriitik) võib eetilise asukoht liikuda antud vastanduse ühelt poolelt teisele. Minu isiklike huvidega suhestatuna võivad linna või rahvuse huvid esindada eetilist nõudmist, kuid linna huvisid võib pidada isiklikeks, kui nõudmine lähtub mõnest avaramast samastumisest. Lihtsalt seetõttu, et heatahtlikkuse või õigluse nõudmised võivad alati esitada pretensioone isiklike huvide vastu; *meie* võime isiklike huvisid sama hästi esindada kui *mina*; ning see, kes oleme *meie*, sõltub samastumise mahust igal konkreetsel juhul ning vastanduse piiridest.

Olen maininud mitut liiki eetilisi ja rohkem kui ühte liiki eetikaväliseid kaalutlusi. Filosoofia on traditsiooniliselt näidanud üles soovi seda mitmekesisust kummalgi pool veelahet ühtlustada. Eelkõige on ta kaldunud vaatlema kõiki eetikaväliseid kaalutlusi taandatavatena egoismile, mis on isiklike huvide kitsaim vorm. Tegelikult on mõned filosoofid tahtnud sedagi taandada

ühele konkreetsele egoistliku huvi liigile, naudingu taotlemisele. Eriti Kant uskus, et iga tegu, mida ei sooritata moraalsest printsiibist lähtuvalt, sooritatakse tegutseja naudingut silmas pidades. Seda tuleb eristada teisest ideest, et kõiki tegusid, sealhulgas neid, mida sooritatakse eetilistelt alustelt, motiveerib võrdselt naudingu taotlemine. Sel teorial, psühholoogilisel hedonismil on ilmselt raske mitte osutada kas ilmselgelt vääraks või siis triviaalselt mõtelagedaks, milliseks ta muutub, kui samastab kõik, mida tegutseja tahtlikult teeb, lihtsalt tegutseja poolt loodetava naudinguga. Kuid igatahes ei anna see teooria mingit erilist panust eetilise ja mitte-eetilise eristamisesse. Kui oleks olemas mõni psühholoogilise hedonismi tõene ja huvitav versioon, ei moodustaks need teod, mis on eetikaväliselt motiveeritud, tingimata mingisugust naudingut taotleva tegutsemise eriliiki. Teisalt aga lisab Kanti seisukoht sellele küsimusele midagi väitega, et moraalne tegu on psühholoogilisest hedonismist ainulaadselt vaba; see seisukoht on kahtlemata vale.⁹ Kui meid selline teooria ei mõjuta, võime aktsepteerida ilmset tõde, et on olemas mitut liiki eetikavälisest motivatsiooni — ja lisaks, et on rohkem kui ühte liiki motivatsiooni, mis tegutseb eetiliste kaalutluste vastu.¹⁰

Soov taandada kõik eetikavälised kaalutlused ühele tüübile pole tänapäeva filosoofias nii tugev, kui oli siis, kui moraalifilosoofia veel ei keskendunud mitte niivõrd küsimustele, mida on õige teha ja mis on hea elu (vastuseid nendele küsimustele peeti ilmselgeks), vaid pigem sellele, kuidas inimene peab nende asjade taotlemiseks motiveeritud olema, isekus- ja naudingumotivatsiooni vastu. Teisalt on aga soov taandada kõik *eetilised* kaalutlused ühele mallile sama tugev kui alati ning mitmesugused teooriad püüavad näidata, et seda või teist tüüpi eetilise kaalutluse on peamine ja ülejäänud tüüpe tuleb seletada selle kaudu. Mõned peavad põhiliseks kohustuse või kohuse mõistet ning asjaolu, et me peame eetiliseks kaalutluseks näiteks seda, et teatud tegu toob tõenäoliselt kaasa kõige paremad tagajärjed, seletatakse selle kaudu, et muu hulgas on meil ka kohus põhjustada kõige paremaid tagajärgi. Seda sorti teooriaid nimetatakse deontolo-

⁹See õpetus on osa Kanti vabaduseteooriast, mida, kui seda kuidagi ongi võimalik mõistetavaks muuta, on äärmiselt keeruline vasturääkivustest päästa.

¹⁰Olen seda arutanud teoses *Morality: An Introduction to Ethics* (New York: Harper and Row, 1972).

gulisteks. (Teinekord öeldakse, et see termin tuleneb vanakreeka sõnast, mis tähendab kohust. Vanakreeka sõna kohuse kohta ei ole olemas: see tuleb kreekakeelsest sõnast, mis tähistab seda, mida *peab* tegema.)

Neile vastanduvad teooriad, mis peavad esmatähtsaks ideed, et tekitatakse parim võimalik olukord. Seda sorti teooriaid nimetatakse sageli teleoloogilisteks. Kõige tähtsam näide on see, mis teeb tulemuste headuse kindlaks inimeste õnne kaudu või selle kaudu, et nad saavad, mida tahavad või eelistavad. Seda, nagu ma juba ütlesin, nimetatakse utilitarismiks, ehkki seda terminit on, näiteks Moore'i poolt, kasutatud ka tähistamiseks üldisemat teleoloogilise süsteemi mõistet.¹¹ Mõned neist reduktiivsetest teooriatest ütlevad meile lihtsalt, mida on ratsionaalne või siis meie eetilise kogemuse kohaselt kõige õigem fundamentaalse mõistena kohelda. Teised on julgemad ja väidavad, et need suhted tuleb avastada meie poolt öeldu tähenduses. Nii väitis Moore, et "õige" tähendab lihtsalt "kõige suuremat head tootev".¹² Moore'i filosoofiale on iseloomulik tagasihoidliku ettevaatuse teesklemine, mis laskis ta proosal pidevalt täpsustustesse takerduda, kuid ei takistanud tal sugugi pööraseid eksisamme tegemast, ning väitena selle kohta, mida sõnad tähendavad, ei ole see lihtsalt tõene. Üldisemalt, kui seda sorti teooriaid pakutakse deskriptiivselt, millegi kirjeldusena, mida me tegelikult peame ekvivalentseks, on nad kõik ühtviisi eksiteel. Me kasutame suurt hulka eetilisi kaalutlusi, mis erinevad üksteisest tõeliselt ja see ongi ootuspärane, kasvõi juba seetõttu, et oleme pika ja keeruka eetilise traditsiooni pärijad, millesse on põimunud palju erinevaid religioosseid ja teisi ühiskondlikke jooni.

---

¹¹Eristus deontoloogilise ja teleoloogilise vahel on siinkohal sisse toodud väga üldistes piirjoontes. Selle eristuse huvitav aspekt tuleb tõenäoliselt ilmsiks teistsugusel tasandil, lahkarvamustes selle kohta, milles seisneb moraalsuse tähtsus: vt 10. ptk. See eristus on vaid üks paljustest visandatudest. Suurepärase klassifikatsiooni leiab W. K. Frankena teosest *Ethics*, 2. väljaanne (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1973).

¹²G. E. Moore, *Principia Ethica* (New York: Cambridge University Press, 1959), punktid 17 ja 89; *Ethics* (New York: Oxford University Press, 1967), lk 246–248 ja mujal. Näib, et ta pehmemad seda seisukohta mõneti ariklis "A Reply to My Critics", mille leiab teosest *The Philosophy of G. E. Moore*, toim. P. A. Schilpp (La Salle: Open Court Publishing Co., 1942), lk 558–571.

Ettevõtmisena, mis taotleb deskriptiivsust, nagu näiteks antropoloogia, on taandamisprojekt lihtsalt põikpäine. Kuid sel võib olla teisi eesmärke. Mingil sügavamal tasandil võib see üritada pakkuda meile eetika aine teooriat. Kuid pole selge, miks seegi eesmärk peaks meid õhutama oma põhilisi eetilisi kontseptsioone taandama. Kui on olemas selline asi nagu tõde eetika ainese kohta — võiksime öelda, tõde eetilise kohta —, siis miks peaks ootama, et see on lihtne? Ja eriti, miks peaks see olema kontseptuaalselt lihtne ja kasutama ainult üht-kaht eetikamõistet, nagu näiteks *kohus* või *hea olukord*, ning mitte paljusid? Võib-olla me vajame selle kirjeldamiseks just nii palju mõisteid, kui leiame vaja minevat, ja mitte vähem.

Meie eetikamõistete taandamispüüde mõtte leiab ilmselt eetikateooria ühes teises eesmärgis, mis ei seisne mitte üksnes selle kirjeldamises, kuidas me eetilise mõtleme, vaid meile ütlemises, kuidas me peaksime sellest mõtlema. Edaspidi väidan, et filosoofia ei peaks üritama produtseerida eetikateooriat, kuigi see ei tähenda, nagu ei saaks filosoofia välja pakkuda eetiliste uskumuste ja ideede kriitikat. Väidan, et eetikas ei ole taandamistegevusel õigustust ning see peab kaduma. Ent siinkohal on minu eesmärk üksnes rõhutada, et see ettevõtmine vajab õigustamist. Suur osa moraalifilosoofiast on silmagi pilgutamata hõivatud sellega tegelemisega, ilma et selleks oleks muud nähtavat põhjendust peale asjaolu, et seda on tehtud juba kaua aega.

Reduktivismil on olemas üks motiiv, mis ei toimi lihtsalt eetilisel — või eetikavälisel — pinnal, vaid kipub igasugust kaalutlust taandama ühele põhiliigile. See tugineb eeldusele ratsionaalsuse kohta, mille sisuks on, et kaht kaalutlust ei saa ratsionaalselt teineteisega kõrvutada, kui puudub ühine kaalutlus, mis annaks võimaluse neid võrrelda. See eeldus on ühtaegu väga võimas ja täiesti põhjendamatu. Eetilisi kaalutlusi isegi arvestamata saab esteetilisi kaalutlusi vastandada (näiteks) majanduslikele ilma, et nad oleksid viimaste rakenduseks, ning ilma, et nad mõlemad oleksid mingi kolmandat liiki kaalutluse näiteks. Poliitikud teavad, et poliitilised kaalutlused ei ole tehtud samast materjalist mis kaalutlused, mille vastu neid seatakse; isegi erinevad poliitilised kaalutlused võivad olla tehtud erisugusest materjalist. Üht töökohta, puhkust või kaaslast teisega kõrvutades ei lähe otsustamiseks vaja mingit kindlat kaaluvihide komplekti.

See pole üksnes intellektuaalse eksituse küsimus. Kui oleks tegemist eksitusega, ei jääks see püsima tööga tõttu, et inimeste kogemus räägib sellele vastu, sest nad jõuavad pidevalt järeltulele, mida peavad ratsionaalseks või vähemalt mõistlikuks, ilma et kasutaksid ühtset kõrvutusalusust. Püüe *mõistuspärase ratsionaalsuskontseptsiooni* poole tuleneb selle asemel nüüdisaegse maailma ühiskondlikest joontest, mis suruvad isiklikule kaalutlusele ja ka praktilise mõistuse ideele enesele peale mudeli, mis pärineb avaliku ratsionaalsuse ühest konkreetsest mõistmisviisist. See nõuab, et põhimõtteliselt peab iga otsus tuginema alusele, mida on võimalik diskursiivselt ära seletada. Tegelikkus sellisele nõudmisele ei vasta ning arvatavasti teeb see väga vähe eesmärgi hüvanguks, et võim tõepoolest vastutust kannaks. Ent tegemist on mõjuvõimsa ideaaliga ja põhjuste järjekorda ümber pöörates võib tunduda, nagu oleks see ühiskondlikule maailmale sõltumatu ratsionaalsusideaali rakendamise tulemus. Seda kui ideaali käsitleme hiljem põhjalikumalt.¹³

Mingem tagasi Sokratese küsimuse juurde. See on isikliku praktilise küsimuse erakordselt ambitsioonikas näide. Kõige vahetum ja lihtsam seda sorti küsimus on seevastu "mida ma pean tegema?" või "mida ma hakkam tegema?". Sellisele küsimusele aitavad vastata mitmesugused eetilised ja eetikavälised kaalutlused, mida me oleme vaadelnud. Selle vastus, arutluste lõppjärelendus saab kuju "ma teen. . ." või "see, mida ma teen, on. . ." — ning see on kavatsuse väljendus, sellise kavatsuse, mille ma olen kujundanud oma kaalutlemise tulemusena. Kui tegutsemishetk kätte jõuab, võib

¹³Teatud kujul on eksplitsiitse diskursiivse ratsionaalsuse nõue sama vana kui Sokrates ega esinda mingit tänapäevast mõju, ent kõige võimsamad õigustamismudelid, mis on kasutusel praegu, ning ühtse põhjendustesüsteemi nõudmine on kahtlemata moodsa bürokraatliku ratsionaalsuse väljendusvormid. Küsimus on seotud sotsiaalselt defineerimata "palja" mina ajaloo, millele viidati eespool 6. märkuses: MacIntyre liialdab seda, mil määral on tegemist puhtalt moodsa kontseptsiooniga. Küsimuses, mida ratsionaalsus võib otsustamissüsteemilt põhjendatult nõuda, isegi kui seda väljendatakse formaalselt, vt Amartya Seni teoseid *Collective Choice and Social Welfare* (San Francisco: Holden Day, 1970) ning "Rational Fools", mille taastrükk ilmus ta teoses *Choice, Welfare and Measurement* (Oxford: Blackwell, 1982); A. Sen ja B. Williams, toim.: *Utilitarianism and Beyond* (New York: Cambridge University Press, 1982), Sissejuhatus, lk 16–18.

juhtuda, et ma ei suuda seda täide viia, kuid see peab toimuma seetõttu, et olen selle unustanud või et mind takistatakse või olen ma meelt muutnud või seetõttu (nagu ma võin taipama hakata), et ma seda tegelikult ei mõelnudki — see polnud minu kaalutlemise tõeline järeldus või ei olnud tegemist tõelise kaalutlemisega. Kui tegutseda tuleb otsekohe, jääb sellistele alternatiividele vähem ruumi, nii et on paradoksaalne, kui ma tulen välja mingi niisuguse vastusega ja otsekohe ei suuda teha seda, mille kohta ütlesin, et kavatsen seda otsekohe teha.

Küsimuse puhul “mida ma peaksin tegema?” jääb mõtte ja teo vahele mõnevõrra rohkem ruumi. Siin on kohane lõppjäreldus: “ma peaksin tegema. . .” ja on mitmeid mõistetavaid võimalusi lisada: “. . . , aga ma ei tee seda”. *Peaksin* juhhib tähelepanu alustele, mille tõttu ma peaksin tegutsema pigem ühel kui teisel viisil. Mõttekäigu “ma peaksin. . . , aga ma ei tee seda” tavaline funktsioon on juhtida tähelepanu mõnele erilisele alusteklassile, näiteks eetilistele või ettevaatlikkusest tulenevatele alustele, mida on eriti hea põhjendustena teistele kuulutada — sest nad õigustavad mu tegutsemist, seda näiteks kellegi tegutsemisplaaniga sobitades — kuid mis, nagu ilmneb, ei ole minu jaoks praegu kõige mõjuvamad põhjendused; kõige mõjuvam põhjendus on see, et ma soovin väga teha midagi muud. Millegi teha soovimine on mõistagi põhjendus selle tegemiseks.¹⁴ (See võib olla isegi alus, mis õigustab minu käitumist teiste silmis, ehkki on mõned õigustamisülesanded, need, mis on eelkõige õiglusega seotud, mida ta üksi täita ei saa.) Nii on sellisel juhul, kõike arvesse võttes, see asi, mida ma väga teha tahan, ühtlasi see, mille tegemiseks mul enda arvates kõige rohkem alust on, ja kui leida, et *ma peaksin* osutab sellele, mida mul on enim alust teha, siis see ongi see, mida ma peaksin tegema. On ka edasine ja põhjalikum küsimus: kas ma saan kavatsuslikult ja ilma sunduseta jätta tegemata isegi selle, mida mul on enda meelest enim alust teha; seda nähtust tuntakse Aristoteelse antud nime järgi *akraasia* probleemina.¹⁵

¹⁴Seda eitab Edward J. Bond, *Reason and Value* (New York: Cambridge University Press, 1983).

¹⁵Akraasia teemal on kirjutatud: Donald Davidson “How Is Weakness of the Will Possible?”, teoses Joel Feinberg (toim.) *Moral Concepts* (New York: Oxford University Press, 1969); David Pears, *Motivated Irrationality* (New York: Oxford University Press, 1984).

Sokratese küsimus tähendab seega "kuidas on inimesel enim alust elada?" Kui ütlesin, et kõnealuse sõna *peaksin* jõud on lihtsalt *peaksin*, tahtsin öelda, et selles küsimuses ei peitu mingit üht liiki aluse teisele eelistamist. Eelkõige puudub igasugune auväärsete õigustavate aluste eraldi arvessevõtt. Kui näiteks eetilised põhjendused vastuses kuidagi olulised paistavad, ei toimu see mitte seetõttu, et nad on lihtsalt küsimuse poolt välja valitud.

Ometi annab Sokratese küsimusele omapärase rõhu asjaolu, et see küsimus seisab lahus igasugustest tegelikest ja konkreetsetest juhtudest, mil kaalutletakse, mida teha. See on üldine küsimus selle kohta, mida teha, sest küsitakse, kuidas elada, ja see on ka teatud mõttes ajatu küsimus, sest ärgitab mind mõtlema oma elust, lähtumata ühestki selle konkreetsest hetkest. Need kaks tegurit teevad sellest reflekteeriva küsimuse. Vastust see ära ei määra, kuid mõjutab teda küll. Vastates praktilisele küsimusele mingil konkreetsel ajal mingis konkreetses olukorras, olen peamiselt huvitatud sellest, mida ma just *siis* tahan. Sokratese küsimust ei esita ma mingil konkreetsel ajal — või pigem, ajaga, mil ma seda kahtlemata esitan, ei ole sel küsimusel mingit konkreetset seost. Seega paneb küsimus ise mind elule üldisemas, tegelikult kaugemas perspektiivis vaatama. Ta ei määra ära, et ma annaksin kaugemaperspektiivilisest ettenägelikkusest lähtuvaid vastuseid. Vastus sellele küsimusele võiks olla: kõige parem viis elada on teha igal ajahetkel seda, mida ma sel ajal kõige rohkem teha tahan. Ent kui mul on nõrkus ettevaatlikkuseks, siis toob Sokratese küsimuse loomus selle tõenäoliselt esile.

Pealegi on see *igaihe* küsimus. Mõistagi ei tähenda see, et kui mõni konkreetne inimene seda küsib, käib see küsimus ükskõik kelle kohta: see on küsimus selle konkreetse isiku kohta. Ent kui küsimus esitatakse mulle sokraatilisel moel, ärgitamaks reflekteerimist, saab ta reflekteerimise osaks, sest see, et seda küsimust võib esitada ükskõik kellele, on osa teda moodustavast teadmisest. Kord juba niimoodi moodustatud, liigub refleksioon täiesti loomulikult küsimuselt, mida võib küsida ükskõik kes: "kuidas ma peaksin elama?", küsimuseni "kuidas ükskõik kes peaks elama?". See tundub olevat küsimus meie kõigi jaoks ühiste põhjenduste kohta, miks elada pigem ühel kui teisel moel. See tundub olevat küsimus inimeste kui selliste jaoks *hea elu* — võib-olla õige elu — tingimuste kohta.

Kui kaugele peab sokraatilise reflekteerimise tegevus ise selle küsimuse tolles suunas viima ning kuidas see mõjutab vastust? Reflekteerimise ajatus ei määra ära, et vastus peaks soosima ettenägelikkust. Ka peaks tõik, et reflekteeriva küsimuse võib esitada igatüki, võimaldama selle vastusel olla egoistlik. Ent kui see on egoistlik, on see pigem üht kui teist liiki egoism — üldine egoism, mida eelnevalt eristatud sai ja mille järgi peaksid kõik inimesed eelistama enda huvisid. See õhutab muidugi mõtlema, et kui asi on nõnda, peaks elu, mida niimoodi elatakse, olema parem inimelu. Ent kui see on nõnda (on kiusatus jätkata), peab mingis ebaisikulises või isikutevahelises mõttes olema parem see, et inimesed niimoodi elaksid. Olles jõudnud selle ebaisikulise seisukohani, võib meilt ehk nõuda, et siit tagasi vaataksime, teeksime oma teekonna tagurpidi läbi ja revideeriksime isegi oma lähtekohta. Sest kui ebaisikulisest seisukohast ei ole parem, et kõik inimesed elaksid egoistlikult, on meil ehk alust ütelda, et keegi meist ei peaks niimoodi elama ja lõpuks tuleb meil anda Sokratese küsimusele mitteegoistlik vastus. Kui kõik see tõepoolest järeldub, viib juba pelk Sokratese reflekteeriva küsimuse esitamine meid väga sügavale eetilise maailma. Ent kas järeldub?

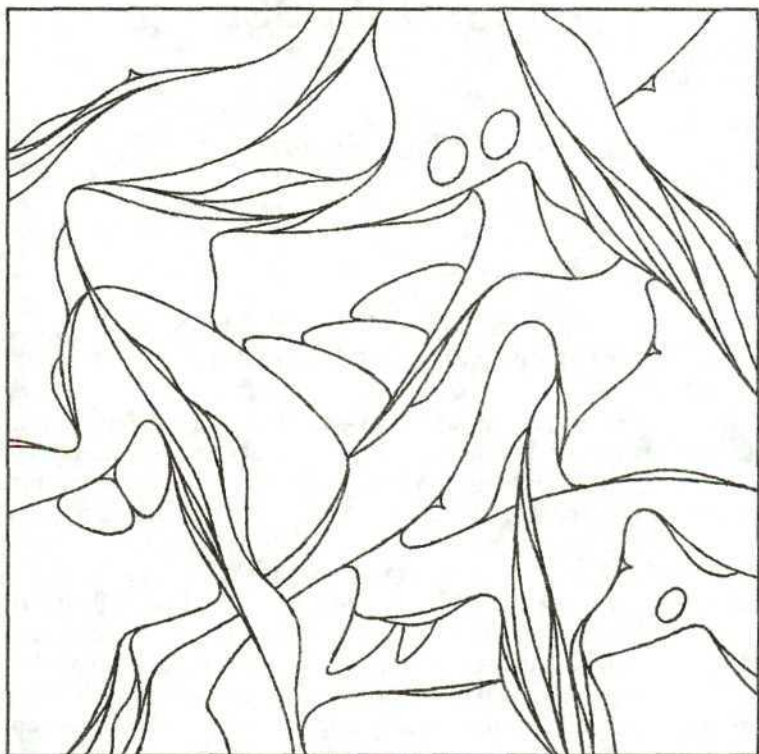
Praktiline mõte toimib radikaalselt esimeses isikus. Ta peab küsima “mida *mina* tegema hakkan?” ja sellele küsimusele vastama.¹⁶ Ent näib, et sokraatilise reflekteerimise käigus pannakse meid *mina* üldistama ja isegi, ainuüksi reflekteerimise jõu tõttu, võtma omaks eetilist vaatenurka. 4. peatükis näeme, kas reflekteerimine suudab meid nii kaugele viia. Ent isegi kui ei suuda, viib sokraatiline reflekteerimine meid kahtlemata kuhugi välja. Näib, et reflekteerimisega kaasneb teatud pühendumus ja filosoofia on kahtlemata pühendunud reflekteerimisele. Seega peaks juba käesoleva raamatu olemasolu võtma üles kahekordse küsimuse sellest, kui põhjalikku pühendumist reflekteerimine nõuab ja miks me peaksime sellele pühendumale. Sokrates arvas, et reflekteerimine on vältimatu. Ta ei pidanud silmas mitte seda, et kõik hakkaksid sellega tegelema, sest ta teadis, et kõik ei hakka; ka ei pidanud ta silmas seda, et igatüht, kes hakkab oma elu üle reflekteerima, paneb sisesund seda jätkama isegi vastu tema enda

¹⁶See ei tähenda, et unustataks “mida *meie* tegema hakkame?”. Ka see on esimeses isikus, põhiküsimuseks on, keda kõneleja peab mitmuse esimeseks isikuks — kõneleja, kes, nagu on oluline meeles pidada, on jällegi *mina*.

tahtmist. Tema mõte seisnes pigem selles, et hea elu peab osana oma headusest sisaldama ka reflekteerimist: *läbiuurimata elu, nagu ta ütles, pole elamist väärt.*

See nõuab väga erilist vastust tema küsimusele, mis annab tema jaoks ennekõike lõpliku õigustuse selle tõstatamisele. Ja kui minu raamat pühendub selle küsimuse tõstatamisele, kas ta siis ka pühendub sellele just sel viisil vastamisele? Kas peaks milline tahes filosoofiline uurimus eetilise ja hea elu kohta nõudma, et filosoofia enese ja reflekteeriva intellektuaalse hoiaku väärtus oleks osa vastusest?

Sir BERNARD ARTHUR OWEN WILLIAMS (sünd. 1929) on üks mõjukamaid kaasaegseid moraalifilosoofe. Kaitseb relativistlikku positsiooni, on kritiseerinud nii Aristoteelse, Kanti kui utilitaristide eetikakäsitust. Lõpetanud Oxfordi ülikooli. Töötanud All Souls'i ja New College'is Oxfordis, seejärel Londoni University' ja professorina Bedford'i College'is, 1967–1979 Cambridge'i ülikooli professorina ning 1979–1987 sealse King's College'i juhatajana, 1987–1990 professorina California ülikoolis Berkeley's, 1990–1996 Oxfordi ülikooli moraalifilosoofia professorina. Briti Akadeemia liige. Teoseid: *Morality: An Introduction to Ethics* (1972); *Problems of the Self: Philosophical Papers 1956–1972* (1973); *Descartes: the Project of Pure Enquiry* (1978); *Moral Luck: Philosophical Papers, 1973–1980* (1981); *Ethics and the Limits of Philosophy* (1985); *Shame and Necessity* (1993); *Making Sense of Humanity and Other Philosophical Papers, 1982–1993* (1995) ja *Plato* (1999).

RENÉ KARI. *Orgia* (1990)

SISSEJUHATUS TERVISHOIUEETIKA DISKURSUSSE

Valdar Parve

KONTSEPTUAALNE ANALÜÜS TERVISHOIUEETIKA EELDUSENA

Moodsas tervishoius on tooniandvaks *teaduslik teadmine*, mille isikutevahelise kommunikaabluse aluseks on teaduseomane *erikeel*. Tervishoid on *osalt teaduslik* inimolemise ala, mis peaks puudutama iga inimest. “Osalt teaduslik” tähendab siin, et olemaks teiste sajandivahetuse teaduspõhjaliste inimtegevusvaldkondade “vääriline”, on nii tervise hoidjal kui elukutselisel tervishoiutegelasel paratamatult vaja kasutada teaduslikku erikeelt. Selle ülekandmine mõnda teise erikeelde või igapäevakeelde nõuab intellektuaalset pingutust. Erikeele muudavad vaevrikkalt interpreteeritavaks tema spetsiifilised *terminid* — sellised *oskussõnad*, mille kasutamine nii erikeele sees kui ka väljaspool nende piire eeldab selle eriala teooriate õppimist.¹

Erinevalt loodusteaduste ja matemaatika erikeelest ei õpita tervishoiu erikeelt koolist alates teoreetiliselt ja sihipäraselt, loogiliselt korrastatud lausejadade abil. Seetõttu on tervishoiu erikeel loodusteaduste erikeelte terminitega võrreldes suhteliselt palju

---

¹“On õppinud teooriat” tähendab kõigepealt seda, et kasutaja suudab moodustada spetsiifilisi termineid kasutades lauseid, milles terminid paiknevad sellises positsioonis, et need laused on teiste seda teooriat ja seda erikeelt rakendavate inimeste meelest mõttekad.

vabu valentse. Seega on vähe tõkkeit tõlgitsemaks tervishoiuala terminit mitmeti.²

Et tavakeele sõnadega opereeriv teooria ei suuda üles ehitada korrektsioonimehhanisme, mis tõkestaksid tema terminite rakedamise viisil, mida teooria etta ei näe, tähendab see, et ühtesid ja samu termineid erialase erikeelena kasutava ning neidsamu sõnu ilma erikeelt valdamata kasutava rahvaosa igapäevakeele vahele on vaja aeg-ajalt rajada *mõistelisi sildu*, mis aitaksid eriala ja oskuskeele isolatsioonist välja ilma teadust profaneerimata.

Neid mõistelisi sildu rajatakse enamasti selliste keelendite abil, mis võivad olla nii erikeele terminid kui ka igapäevakeelendid. Kontseptuaalne analüüs selleks ongi, et näidata, kummasse keelde keelendid kuuluvad ning kuidas ära tunda, kas tegemist on suhteliselt range erialamõiste või võrdlemisi lõdvalt kasutatava igapäevasõnaga. Kontseptuaalse analüüsi etappi läbi tegemata tervishoiuasju eetilisel ajada ei saa. Ka ei ole võimalik mõistlikult vastata, miks ei saa.

TERVISHOIUEETIKA EESTI KEELES ARENDAMISE *CONDITIO SINE QUA NON*

Tervishoiueetikal on tegelikult vähe tulipunkte. Neiks on 1) tervishoiuideede arusaadavuse tingimuste (s.t tervishoiuhariduse) küsimus, 2) ühtede jaoks positiivsete tervishoiuliste väärtuste teistele pealesurumise õigustatavuse küsimus, 3) tervishoiuliste meetmete tõhususe propageerimise kõlbelise õigustamise küsimus ning 4) tervishoiuliste meetmete hinna ja tõhususe suhte küsimus. Keskendun esimesele ja teisele.

Kui eesti keeles tervishoiust kirjutaja ei võta arvesse tõsiasja, et ingliskeelses tervishoiukirjanduses esineb hulk tervishoiualaseid termineid, mis on oma põhiosas meditsiinivälised, peamiselt sotsioloogilised, ja mis on rahvusvaheliste tervishoiuorganisatsioonide

---

²Mida lähemal on eriala oskuskeele sõnastik igapäevakeelele, seda enam langevad selle erikeele oskussõnad igapäevakeele sõnadega ühte ja seda enam on vaja nende kehtivusvaldkonda kontseptuaalse analüüsi käigus kindlaks teha.

nide³ trükistes rakendatud ning dokumentides sätestatud, siis ta kirjutab eelse teaduse malli järgi. Ent kui eesti keeles arendatav tervishoiueetika võtaks inglise keele alusel rahvusvaheliselt ühtlustatud mõisted eesti keeles tarvitusele vaid kui terminid, kontseptuaalse analüüsi etapist üle hüpates, siis ei oleks ta eetiline. Eeskätt seetõttu, et eetilisust ei saa olla ilma mõtete ja tegude refleksioonita. Teiseks seetõttu, et eetilisust ei saa olla asjus, millest inimene aru ei saa või millest partnerid objektiivsetel põhjustel eri meeleolu aru saavad. Keeleoskamatus või keelendite erinev tõlgendamine põhjustab kindlasti erinevat arusaama. Kolmandaks seetõttu, et kontseptuaalse analüüsi etapi vahele jätnud tervishoiukirjandus arendab maneerlikku tervishoidu — tervishoidu kanoonilise kombestiku mõttes.

Tervishoiu mõistet täitvad, professionaalile hästi tuntud ingliskeelsed terminid (mida arvesse võtmata jääks üks tänapäevase nõue täitmata) on järgmised: *health education*, *health advocacy*, *health legislation*, *prevention*, *health promotion*. Need on meiegi jaoks tähtsad mõisted, sest nad katavad üheskoos suurema osa tervishoiu mõistega kaetavast mõisteväljast.⁴

Health education on üks tervisedenduse liike, mille loomulikuks oskussõnaliseks vasteks eesti keeles on *tervishoiuharidus*. Tema põhitasandisse kuulub: 1) bioloogiateaduslik teadmine inimese keha talitlusest; 2) tõvestumist tingivate keskkonnamõjurite pidev tundmaõppimine-õpetamine; 3) tervishoiupoliitiliste meetmete leiutamine ühtede (tervishoiuteadlaste ja -poliitikute) poolt ning 4) tervishoiu tähendusest ja võimalustest arusaamine teiste poolt.

Põhjus, miks “terviseharidus” või vastavalt “tervishoiuõpetus” oleksid terminina “tervishoiuharidusest” halvemad, on põhiliselt see, et need on keelendid, mille kasutamine muudaks *health education*’i mõiste passivseks. Esiteks toonitavad need terminid tegevuse resultaati, kuna rõhutamist vajab just tervishoiulise harimise protsess; protsessi väljendaks kas harimine või õpetamine.

³Eeskätt pean silmas Maailma Tervishoiuorganisatsiooni (WHO) dokumente ning publikatsioone (inglisekeelne klassinimi *WHO papers*).

⁴Seejuures on *health promotion* (seadustatud tõlkes eesti keelde tervisedendus) esimese nelja liigimõiste suhtes soomõisteks, tervishoid aga klassimõisteks nende kõigi kohta kokku.

Tervishoiuhariduse mõistes toonitab pidevuse, jätkuvuse, protsessilisuse aspekti *hoiu* mõiste. Pealegi: et iga päev lisandab *tõve* ja *tervise* mõistevälja kuuluvate nähtuste paletti uut, mida ükski õpetust kandev pea, kollektiiv ega õpik ei suuda endas aktuaalselt kätkeada, jääks ükskõik milline "terviseharidus" või "tervishoiuõpetus" paratamatult maha õpetamist väärt teabest, milleks on faktid, teooriad ja väärtused. "Terviseõpetust" terminina rakendades loodaks sõnaline illusioon, nagu oleks võimalik õpetada tervist, ning jäetaks tähele panemata, et tervist⁵ ei ole võimalik õpetada, soovime seda või mitte. Teiseks, mõistes *health education* tähistab *health* tervishoidu.⁶ Kolmandaks on tähelepanemist väärt seegi, et eesti keeles on viimastel kümnenditel leidnud aset mõistetriiv, mille tulemusel mõiste "tervishoid" on libisenud esialgsest hügieenilist⁷ meditsiini tähistavast sõnast eskulaapilise⁸ ehk ravimeditsiini tähistamise sõnaks. Kui kedagi õpetatakse haavu töötlemata, süstima ning õiget rohtu tarvitama, siis see ei ole tervishoiuoskuse, vaid ravimeditsiinoskuse õppimine. Neljandaks, "terviseharidus" oleks oskussõna rollis suureline nagu "surmaharidus" või "elutarkus". Kuna WHO tervisedefinitsioonile vastavat nähtust *tervis* ei saa olemas olla teisiti kui vaid ideaalse nähtuse kirjeldusena ehk teooriana, kuuluks "terviseharidus" pigem sõnamängude kui pragmaatika alale. Oskussõna "terviseõpe" asetaks aga rõhu õppuri asemel õpetaja peale, niimoodi passiveerides õppuri rolli. Ka ei õpita ju — ükskõik kas "tervisehariduse" või "tervishoiuhariduse" raames, mitte seda, mis asi on tervis, vaid õpitakse tervist hoidma.

Health advocacy tähistab meedia rakendamist tervishoiuliste eesmärkide saavutamiseks ja tervishoiuliselt otstarbekate toimin-

---

⁵Eesti Vabariigi "Rahvatervise seaduse" määratluses on tegemist jämeda tõlgendusveaga inglise keelest eesti keelde: *public health* ei ole mitte *rahva-tervis* vaid *avalik* (*institutsionaliseeritud*) *tervishoid*.

⁶Eesti keeles ei ole võimalik "tervist" ja "tervishoidu" vastastikku asendada ilma mõistelist segadust sünnitamata, see, mida ingliskeelne sõna parasjagu tähendab, sõltub kontekstist.

⁷Tervishoiujumalanna Hygieia järgi.

⁸Ravijajumal Asklepiose järgi.

gute, vahendite, meetodite ning ürituste reklaamimist.⁹ Tervishoiupropaganda, tervishoiuagitatsioon — ehkki kohmakad, on need sõnad täiesti õiged.¹⁰

Health legislation on normatiivne tervisekaitse.¹¹ Enamikul juhtudel on tegemist lihtsalt tervisekaitsega, mida tänapäeval realiseeritakse peaaesjalikult ravimiseks ja preventsiiooniks rakendatava rahavoo liikumise reeglite õigusnormistamisega. (S.t need reeglid “konserveeritakse” ja muudetakse sedavõrd rigiidseks, et neid saab muuta vaid seadusandlik kogu, mitte aga ravimise, preventsiiooni ja rahastamise protsessi suvaline osaline omatahtsi.)

Tervisekaitset realiseeritakse samuti saaste- ja keskkonnakontrollinormistiku loomise ja rakendamisega, tööohutusnormidega, invaliidsete¹² inimeste olme- ja eluraskuste ettenägemise ning neid ennetava lahendamise normide loomisega. Pangem aga tähele, et õigusnormid, mis võtavad oma kaitse alla inimese tervise, ei ole mitte ennekõike haigete inimeste õiguste kaitset ega ravimiseks tarvilike vahenditega ümberkäimist reguleerivad

---

⁹*Advocatio* (ld) etümoloogiline tähendus on juurde- või lisaks- või eestkõnelemine; *reclamatio* on väljahõikamine; mõlemad niisiis kiitmise liigid.

¹⁰Kuni heakeelne eesti sõna on veel puudu, pruugin “tervishoiu kasuks kõnelemise” oskuskeelendina *tervishoiupropagandat*.

¹¹Mõistlik oleks vältida *health legislation*'i mõiste interpreteerimist *seadusandluseks*, kui mõeldakse midagi muud kui üksnes ja ainult tervishoiuseaduste sõnastamise, kokku leppimise ja kehtima hääletamise protsessi ministeeriumis ja parlamendis. Kui peetakse silmas seadusandliku protsessi tulemust — s.t õigusnormi või õigusnormistikku, siis blokeerib selle nimetamine seadusandluseks mõistuspärase analüüsi võimalused. Õigusnormid, mis võtavad oma kaitse alla inimese tervise, ei ole ju mitte haigete inimeste õiguste kaitset ega ravimiseks tarvilike vahendite kasutamist reguleerivad õigusnormid. Normatiivne tervisekaitse käsitleb keskkonna, toidu ja vee puhtuse, ehituste kvaliteedi, ohutu liikluse, toiduainete tootmise ja turustamise norme jms.

¹²*Invaliid*, etümoloogilise tähendusega “väärtusetu”, on termin mõõgavõitluseaegsest vigastatud sõdurite taksonoomiast. *Handicap* on aga pigem spordimõiste, märkides etteannet, mille tugevam sportlane teeb, et tema võistlus nõrgema vastu kulgeks võrdsemalt ja seega pingsamalt. Näiteks on Inglise ja Rootsi ühiskond loobunud invaliidi mõistest händikäpi kasuks.

õigusnormid, vaid keskkonna ja vee puhtuse, ehituste kvaliteedi, ohutu töökeskkonna ja liikluse, toiduainete tootmise, sisseveo ja turustamise jms seadused.

Mõiste *prevention* tähendab immuniseerimist vaktsinatsiooni teel ning ohurühmauringut (*screening*'ut). Preventsioon on meetodite poolest nii selgepiiriline nähtus, et tema eristamine naaberladest probleeme ei sünnita. Preventsiooni eestikeelseks vasteks on normitud *ennetus*.

Mida "ennetuse" või "haigusennetuse" lausuja tegelikult silmas peab, selles ei valitse siiani mitte mingisugust ühtsust ega selgust. Implitsiitselt valitseb ettekujutus, et isikul on võimalik sooritada teatavaid tegusid, misjärel isik ei haigestu sellesse tõppe, mille ennetuseks need teod on sooritatud. Selline preventsioonikäsitus on kindlasti õige keskkonnatekkeliste, sotsiaalselt tingitud tõbede puhul, nagu seda on tihedast asustusest tingitud nakkushaigused. Aga et tervisedendus kui tegevusvaldkond on sotsiaalse tegevuse valdkond — sest tervishoiupropaganda ründepunktiks on sootsium, tervishoiuharidus on ühiskonnaosale suunatud nähtus ning normatiivne tervisekaitse on samuti sotsiaalsele kooslusele suunatud —, siis tervishoid implitsiitselt isikule suunatud nähtuseks arvata — see tekitab sügava kontseptuaalse rikke! Tõbede ennetamisest rääkides mõeldakse ju, et neid tõbesid hoitakse ära, nõnda et indiviidil avaneb võimalus surra mõnda muusse tõppe kui see, millesse ta oleks haigestunud ja surnud preventsiooniliste — tõvestpagemise, tõveärahoiu — meetmeteta. Preventsiooni eestindamine "haigusennetuse" sõnaga eeldaks loomuldasa järgmist arusaamist: ennetada tõbe tähendab teha, mida tõbi teeks, ent teha seda enne, kui seda suudab teha tõbi! Järeldus: ettekujutus, et isik teeb teatavaid tegusid või jätab teatavad teod tegemata ning seetõttu tõvestub vähem või üldse mitte, ei ole ennetuse (preventsiooni) kontseptsiooni suhtes relevantne. Mõiste "preventsioon", laotuna tervishoiu ja tervisedenduse kontseptuaalse kanva peale, peaks tähendama, et sootsium, s.o mingi ühiskonnakooslus, võtab enese hulgas sotsiaalse leppe korras tarvitusele sõeluuringu allergiasoodumusega, kasvajasoodumusega, ateroskleroosisoodumusega, diabeedisoodumusega või skisofreeniasoodumusega riisikorühma¹³ ülesleidmiseks ning ühiskondliku leppe alusel tagab

¹³Kirjutan "riisikorühm", klinitsistid kõnelevad "riskigruppide" või "ohurühmadest". Minu arust ei ole oht ja riisiko üks ja seesama,

majanduslikud vahendid nii selle sõeluuringu kui ka meetmete jaoks, mis aitaksid ära hoida ülesleitud riisikortühmade seisundi märgatavat halvenemist. Vaktsineerimisega on sama lugu. Gripi vastu vaktsineerimine või vaktsineerimata jätmine ei luba mitte midagi kindlat järeldada ükskõik millise vaktsineeritu edasise tõvestumise ja tulevase tervise seisundi kohta, ent kindlasti aitab suure hulga inimeste vaktsineerimine kaasa epideemia ärahoidmisele või selle ulatuse vähenemisele ja soodustab sedakaudu ühiskonna majandust ning ühiskonna liikmete elukvaliteeti.

Tervisedendus (*health promotion*) on võetud käibe eelneetatud mõisteid ühisnimetava ja koondava oskussõnana.¹⁴

MÕISTETE JA VALDKONDADE SUHTED

Legislatsiooni põhiosaks on juriidika. Preventsioon on oma põhisosas sotsiaal-, mitte individuaalmeditsiiniline nähtus. Nende kahe erinevus on pikemata selge.

Tervishoiuhariduse (*health education*) ja tervishoiupropaganda (*health advocacy*) eristamine on problemaatilisem ning nõuab analüüsi. Tervishoiuhariduse ja tervishoiupropaganda eristamine on tervishoiueetika tulipunktiks, ent ei ole ravimediitsiinilise, s.o arstipraksisesse puutuva arstieetika, meditsiinieetika ja bioeetika tulipunktiks. Cambridge'i või Oxfordi laadi tervishoiueetika diskursus ei ole võimalik, kui tervishoiu, ravimediitsiini ja arstiteaduse mõisteid lahus ei hoita. Seetõttu hoian oma arutluses tervishoiu mõistest lahus kõige selle tähenduse, mida teeb arst ja haigla diagnostika ja ravi otstarbel. See kuulub eskulaapilise meditsiini ehk ravimediitsiini ehk kliinilise meditsiini valdkonda.¹⁵

nagu ei ole päris identsed ka saksa keelest tulnud "riisiko" ja inglise keele kaudu tulnud "risk". Pean silmas terminite väärtusmõistesust. Risk on aktiivsem ja lühiajalisem kui riisiko. Mägironimise puhul ei räägita riisikost, küll aga riskidest ja ohtudest. Kui keegi päevast päeva sööb sinki ja mune (*ham and egg*), siis ta ei riski samas mõttes kui joobnult autot juhtides. Ent riisiko ja oht sobivad mõlemad.

¹⁴Oleks kategooriaviga arvata, et jalg- ja käsipalli ning tennisel kõrval on olemas veel ka pallimäng ning põletiku, vigastuse, geenidefekti ja infektsiooniga ühes reas on veel ka töbi ja haigus!

¹⁵"Kliiniklaseks" on ka kodutohter (sks *Hausarzt*), kes on ajaloolist nimetust eirates seadustatud perearsti (ingl. *family doctor*) nime alla.

TERVISHOIUHARIDUSE JA TERVISHOIUEETIKA MÕISTE HARIDUSE MÕISTE TAUSTAL

Kõrvuti õppimisväärse õpetusega, mille moodustavad teooriad, faktid ja väärtused, on õppeks vaja, et olemas oleksid ka õpetlased ja õppurid. Tervishoiuharidus viibib nüüdisaegselt eetilises tervishoiupropagandas ja tervishoiureklaamis varjujääva tegurina kogu aeg juures. Ta kas võimaldab viimaseid heaks kiita või arvustada. Hea reklaamitav "tervishoiukaup" põhineb inimkeha, inimpsüühika ja keskkonna vaheliste seoste õpetlaslikul tundmisel. Ent loomulikult on autoreid, kelle kirjutistes tervisedendus tähendab peamiselt kas tervishoiupropagandat või tervishoiuharidust, s.t tervisedendus ei ole mitte igas artiklis ja mitte igal autoril üldmõisteks. Tihtilugu sugeneb sellest mõistelist ebaselgust.

Mõistelise lahushoiu hõlbustamiseks võtkem tõeks, et tervishoiuhariduse esemeks on meetodid ja teadmised, kuidas tõvestumist ära hoida, s.o eituslik suund. Kuna tervishoiupropaganda suund on väärtuste proklameerimine, s.t jaatuslik suund.¹⁶

HARIDUSE MÕISTEST

Eeldagem, et tervishoiuharidus peab olema muude hariduse liikidega ühitatav. Eeldatavasti on neile siis ühine ka see, et nad peavad haritavas valdkonnas haridust omandavat isikut autonoomseks,¹⁷ kes otsustab ise, kas ta võtab haridusest osa ja rakendab

---

Pangem samuti tähele, et mõisted statsionaarne (ld paigalseisev) ja ambulatoorne (ld jalutuslik) ravi (või meditsiin või ravisutus) on nii arstliku kui ka meditsiini juriidiliselt normiva erikeele väärdterminid. Neid on mõistuspärane tarvitada üksnes patsientide ning arstide liigitamiseks, sest et ravi(mine), ravisutus ja ravivõte kindlasti ei jaluta!

¹⁶Ent samal ajal võtab võimust ettekujutus tervishoiuharidusest kui loovast positiivsest tegevusest. Tema eitavatel reeglitel põhinev ("negatiivne") osa väheneb jaatava, s.o reklaamilise kasuks. Varem olulisel määral erinenud hariv ja propageeriv valdkond muutuvad teineteisega sarnasemaks. Põhjused, miks isegi professionaalid valdkondade iseiseisvuse ja nendevaheliste piiride käsitlemisega halvasti toime tulevad, peituvad tavakeele ja erikeele segimineku ühiskondlikus faktis.

¹⁷Autonoomia on võime ise endale reegleid kehtestada ja neist ise ka kinni pidada.

seada või hülgab selle, ning kui suurel määral. Selline hariduse juurde kuuluv iseotsustamise võime, loomulikult inimeseti üksnagu erinev, johtub inimese eesmärkide repertuaarist, ent on samal ajal ka muutuv ja muudetav — nii edasiarenev kui ka taandarenev.

Kui tervishoiu mingi tüki (näiteks “tervisemuna”) müüja on aktiivsem võrreldes tervishoiuhariduse pakkujaga, siis leiab aset tervishoiupropaganda. Ent aktiivsus on nakkav ja annab tooni kogu tervisedenduses, mis sellise müügienergialaengu mõjul järk-järgult loobub inimeste arusaamise võime ja arvamustega arvestamast ning asub neile tugevaid rõhuasetusi kasutades ette ütleva, mis on neile hea ja mis kasulik. Sel viisil muudetakse tervishoid normatiivseks ning seega treenitavaks alaks. Treeningu omaksvõtt üldse ja treeninguviisi valik võivad põhineda inimese autonoomsel otsustamisvõimel. Ent treening ise treenitava autonoomial ja seega haridusel põhinema ei pea. Treening võib vabalt põhineda treeneri autonoomial, teo- ja otsustusvõimel.¹⁸ Mõnel määral madaldab nimetatud tõsiasja tõik, et siiski mitte igasugune haridus (s.t protsess) ei võta inimese autonoomiat arvesse, ehkki see teooria järgi nii paistab. Inimese autonoomsust, ratsionaalsust (mõistuspärasust) ja kriitilise mõtlemise võimet pigemini hinnatakse üle ning inimene on kaugelt vähem ratsionaalne — põhjuslikke seoseid mõistev ja järelemeid ennustada suutev —, kui ta üldiselt seda endast arvab.

Tervishoiuhariduse andmine ning saamine, nagu iga muugi tõsiseltvõetav haridusprotsess, toimub laialdasel ühiskondlike huvide lahinguväljal, mille resultantjõudu täpselt kindlaks teha ei saa. Peale selle sisaldab enamik õpetusi endas ka õppurite desarmeerimise komponenti: õppur ju peab suutma õpingu vältel ka loobuda — kas oma senistest eesmärkidest või oma senistest arvamustest. Ta peab suutma need asendada uut moodi, süstemaatiliste arusaamadega. Õpitav uus võib olla tema seniste arvamustega vastuolus. Niisiis, tervishoiuharidus ja tervishoiupropaganda, kui neid käsitada normatiivselt, võivad olla omavahel sarnased ka tervishoiupropaganda poolt vaadelduna. Seetõttu oleme endiselt takerdunud küsimusse, kuidas teha harimise ja õhutamise (propa-

---

¹⁸Seega ei saa tervishoiuliselt harimata inimese tegu, kui tema pühib põrandat, kui söök on laual, luues nii miljonitele mikroobidele soodsa kasvukeskkonna, hinnata ebaeetilisemaks tervishoiuliselt treenitud inimese kombest mitte pühkida põrandat siis, kui toit on laual.

ganda) või vastavalt kihutamise (agitatsiooni) vahel mõistlikku ja selgemat vahet.

R. S. Peters (1966) on põhjalikult analüüsinud, mis teeb mingi tegevuse hariduslikuks (ingl. *educational*). Ta kirjutab inglise keelepragmaatikat silmas pidades, et sõnad *treening* (*training*) ja *instrueerimine* (*instruction*) on ühisrinnas ning neid käsitatakse kui hariduse (*education*) vastandeid. Kindlaks kriteeriumiks on see, et haridus peab sisaldama midagi, mis on positiivselt väärtuslik iseenesest. R. Downie (1994) toob haridust ja treeningut võrreldes näite Charles Dickens'i *Oliver Twistist*, nimelt Fanagani taskuvaraste klassist: olles küll *treening*, ei saa võõraste rahakottide näppamise õppimine olla haridus, sest et see on ühiskonnakahjulik.

Treening ei pruugi siiski mitte alati olla haridusega võrreldes alaväärtuslik — *treeningul* võib teatavatel tingimustel olla ka neutraalseid ja positiivseid jooni. Näiteks võib veenisüsti vilumuse *treenimine* anda tulemuseks nii hea kui ka kurja eesmärgi saavutamise oskuse, nii ravitöö ja laboritöö kui ka narkootikumide süstimise oskuse, ent see *treening* iseenesest on neutraalne ega ole mingitpidi haridus (Downie 1994).

Individuaalse tervishoiu põhjendatud vilumuste täiesti loomuliku omandamise (*treeningu*) kõrval kerkivad sotsiaalselt palju kaalukamana esile tervishoiuhariduse eesmärkfunktsioonid: kuidas ühe ja sama raha eest pakkuda rohkem tervishoiuteenust, näiteks inimeste tuberkuliinimist ja lihakehade veterinaarkontrolli, kuidas õiglaselt ratsioneerida diagnostikateenust, kuidas pandeda töökaitset, kontrollida tootmist ja hoiduda tervist kahjustavast toodangust jne. Õpingud, mis leiavad aset suundades, mis võimaldavad tõhusamalt täita tervishoiu tulevikufunktsioone, on suuremal määral väärt kandma tervishoiuhariduse nime.

Tervishoiuhariduse eetiline õigustus on järgmine: kuivõrd tervis on omaväärtus, mis ei sõltu mitte millestki muust (ei teooriast, miks on hea olla terve, ega rahast, miks on kasulik olla terve) kui vaid terve-olemise headusest võrreldes haige-olemise halbusega, siis tegevused, mis lähendavad kedagi sellele positiivsele väärtusele, ning oskused, vilumused, instruksioonid ja *treening*, mis seda saavutada aitavad, on õigustatud kandma hariduse nimetust suuremal määral kui positiivse omaväärtusega lõdvemalt seotud tegevused.

Kui miski, millel puudub suur omaväärtus (ses mõttes, nagu tervisel on suur omaväärtus), lähendab inimest suure positiivse omaväärtusega eesmärgi saavutamisele, siis peaks olema samuti õigustatum selle asja käsitlemine suuremal määral haridusena. Võtkem võrdluseks vaatluse alla sellised nähtused nagu koolikirjandus või koolimatemaatika. Nemad ei ole õigustatud kuuluma haridusse mitte sellepärast, et neil on iseenesest tugev omaväärtus, vaid sellepärast, et nad kujutavad endast midagi sellist, mis viib teiste, veel positiivsema väärtusega või tugevama omaväärtusega asjade poole.¹⁹

Haritud inimese jaoks on tähtsad eesmärgid, ideed ja ideaalid, kuna treenitud inimest huvitavad faktid. Haritud, s.t kultiveeritud mõistusega inimene ütleb Prantsuse revolutsioonist rääkides, et see andis järgnevas kaheks sajandiks kogu läänelikult tsiviliseeritud maailmale ette peamise sotsiaalse teema — vabaduse ja õigluse. Kuna ajaloo huviliseks treenitud inimest huvitavad nn faktid, nt mis aastal, mis kuus keegi giljotineeriti ja kui mitu sel aastal või ses kuus.

Konstrueerigem analoogia. Haritud arstil on vaimusilma ees, mis juhtub, kui mitmekümne ruutmeetrine sopiline kõhukelme mädasesse põletikku haigestub, ning mitte mingil tingimusel ei vaigista ta patsiendi kõhuvalu enne, kui selle põhjus on selge või kõrvaldatud. Samas näitab sõjaväepraktika, et arsti on ka võimalik ka treenida — näiteks seisma sõjaväelaatsareti väravas ja sorteerima haavatuid põhimõttel, et ta suunab lõikustuppa need, kelle puhul on enam-vähem kindel, et neid saab muuta uueks terveks kahurilihaks. Arsti treenitakse raskeid haavatuid, keda tsiviilelus kindlasti kõrvale ei jäetaks, oodata ja ka surra laskma. Olla ühes valdkonnas sedavõrd treenitud, et isegi haridusest tulenevad kaalutlused mõjule ei pääse, ei tähenda, et sama isik ei võiks mõnes teises valdkonnas haritud olla.

Samuti on võimalik samastada tervishoiuhariduse protsess isikliku haiguse vältimise nutikate võtete omandamisega, mis iseenesest ei ole saavutusena sugugi väheväärtuslik. Selles valdkon-

---

¹⁹Seda on "ilmaelust parem arusaamine", "ratsionaalsem maailmakäsitlus", "vabaduse, õigluse, headuse ja tervise" parem mõistmine ning koos sellega nende teostamine. Õiglaseks ja targaks inimesi mitte ei treenita, vaid haritakse.

nas on instruksioonide alusel tehtav treening kindlasti tähtis. Ent see lähenemisviis on perspektiivi silmas pidades impotentne.²⁰

Hariduse puhul on oluline, et inimene kannab hoolt selle eest, mida ta on õppinud, ja teeb õpitu teoks. Inimene, kes küll on õppinud, ükskõik kas meditsiinistuudiumi vältel või õhtukoolis, kuidas on tulemusriikas vältida tõvestumist, ent ei rakenda seda teadmist ei enda ega teiste suhtes ja tegelikult ei väldi tõvestumist, ei ole haritud inimene.

Tervishoiuhariduse oluline koostisosa on tervise eest hoolt kandma õhutamise — isegi juhul, kui ei ole näha mingit vajadust, miks seda senisest enam tegema peaks, ning pole näha ka otsest kasu, mida see annaks.

Hariduse mõistesse kuulub avar maailmavaade ja suutlikkus teadmised süsteemi korrastada ning oma tegude kaugeleulatuvaid tagajärgi prognoosida. Treeningu ja vilumustega moodustatakse ahtad käitumise- ja prognoosikanalid, mis on kindlasti vajalikud, ent nõuavad lisaks veel ka haridust, et neid oleks võimalik adekvaatselt projekteerida laiale — nii isiku enda, tema referentühma, nii lokaalse ühiskonna kui ka inimkonna — positiivsete eesmärkide skaalale.²¹

Näib olevat selge, et hariduse andja on õigustatud kasutama treenerist erinevaid võtteid ja meetodeid, ehkki haritavaks võib näilikult olla seesama, kes või mis treeneritegevuseski. Treeneritöös on hirm ja hirmutamise, oht, ähvardus, pealekäimine, sisendamise ja veenmine ammutuntud võtmed ja isegi asendamatud — juhul, kui ei ole võimalik vahetada treenitavaid inimesi. Haridusprotsess on alati mõlemasuunaline, tagasisideline, võttes arvesse isikuomadusi, isikueesmärke ning sümptiaid ja antipaatiaid.

²⁰Nii nagu ei tee ühiskonda rikkamaks ükskõik kui tubli (remondi)töölise ennastsalgav rabamine varahommikust hilisõhtuni, vaid see töö, mis teeb teoks väärtusliku insenerimõtte, nii on ka tervishoiuhariduse vallas fundamentaalsetel ideedel rahva tervise kui lõppeesmärgi seisukohast hulga rohkem kaalu kui üksikute treeninguvõtete täiuslikul omandamisel.

²¹Loomad on oma vahetu meelelise välja orjad: koera treenitakse mitte reageerima ta nägemisvälja ilmunud kassile, treeninguta reageeriks ta ilma järelemõtlemiseta. Haridus on selleks, et vabastada inimene tema vahetu sensoorse ja käelise tegevusvälja orjusest ning võimaldada tal suuremal määral ümber asuda eesmärkide (ideaalide) kaudu korras-
tatud ühiskondlikule "pargialale".

Totaalse kommertsreklaami ajastul sisaldab ühiskonnakorraldus endas ka suure hulga sageli nimetuid tervishoiuvastaseid ajendeid ja jõude. Nende mõjuväljas ei ole tervishoiul valikut. Tervishoid on sunnitud esitama end ja oma väärtusi reklaamilistena aktiivselt ja niisama pealetükkivalt kui temaga konkureerivad "ebatervise" valdkonnad. Ses valguses on mõtet tervishoiuharidus hajutada õilsast eraldiseisjast suuremate tervisedendushoovuste konstituendiks: muundada osa tervishoiuharidusest tervishoiureklaami, tervishoiuseadusandlusprotsessi, tervishoiurahastamisreformi jms koostisosaks. Ja ka vastupidi.

Pragueuseks selles valdkonnas kujunenud praktika on pigem hoiatav: mitte tervishoiuharidus ei kujunda tervishoiuökonomilisi reforme, vaid need toimuvad omasoodu ning teevad tervishoiuharidusele tihtilugu eetilisel talumatuid ettekirjutusi.

Niisiis on *tervishoiuhariduse* mõistet mõtet pruukida kui *hariduse* mõistet ja on täiesti võimalik, et ta vastab hariduse kriteeriumidele. Et tervis võib olla iseväärtuseks, s.t omada väärtust ainult iseenesest ning ei millestki muust peale inimelu sõltudes, siis tegevused, mis on suunatud selle väärtuse säilitamise või suurendamise poole, kannavad kaheldamatult hariduse tunnuseid. Haridus on asi, mis avab inimestele uusi perspektiive, mida ei tekiks ühtegi teist võtet kasutades. Haridus õpetab taluma isikuerinevusi ja võimaldab suhteliselt valutult muuta oma väärtussüsteemi, kui selleks vajadus sugeneb. Haridus võimaldab mõningal määral korrigeerida riisikokäitumist, eriti alaealiste puhul (nende söömis-, joomis-, mõnuainete tarbimis- ja kehakultuuritavasid ning tõekspidamisi), kus ja mille puhul autoritaarsed treeninguvõtted ei anna püsivalt tõhusat tulemust.

Ja lõpetuseks olgu R. Downie tervishoiuhariduse definitsiooni vaatlus:²² "Tervishoiuharidus on tõbisuse ärahoidmise ning tervise püsistamise suunatud tegevus sel teel, et ta loob arusaama inimkehast ja tema talitlustest, tervishoiuteenistuste olemasolust ja nendest osasaamise viisist, loob arusaama riiklikust ja kohalikest tervishoiupoliitikast ning keskkonnaprotsessidest, mis võivad tuua kaasa tervisekaotuse" (Downie 1994: 93; vt ka Downie, Fyfe, Tannahill 1990; Downie, Fyfe 1990). See definitsioon juhib kaudselt tähelepanu sellelegi, et ehkki tervishoiuhari-

²²Selle on ta formeerinud dokumendi *WHO Health Promotion: A Discussion Document on the Concept and Principles (WHO... 1984)* alusel.

dus on haridus, ei ole tervishoiuharidus ilma tervishoiureklaami elementide lisamiseta tõhus. Järelikult ei ole tervishoiuhariduse ja tervishoiupropaganda lahushoidmine asi, mille saavutamiseks ja hoidmiseks ülemääraseid jõupingutusi tasub ette võtta. Küll aga on nende lahushoid vältimatu tervishoiuteaduse arendamisel.

TERVISHOIUEETIKAST KLIINIKLASEETIKA TAUSTAL

Tervishoiueetika omandab iseseisvad jooned millegi muu taustal, millest kõige paremini on tuntud kliiniklaseetika. Kliiniklaseetika sisaldab dominandina kõigepealt arsti ja patsiendi suhte ning selle reeglid, millest osa on kirja pandud, osa aga kirjutamata reeglid (n-ö ehtsad moraalireeglid).

Arsti ja patsiendi suhte esmane tunnusjoon on, et nemad peavad tegema midagi üheskoos ja ka teevad. Mõnikord piirdub koostegevus üksnes sellega, et patsient saab võimaluse küsida mõne oma erakorralise aistingu kohta, mida see tähendab, ning arst vastab lohutavalt, et ei midagi ohtlikku. Mõnikord on koostegevuseks see, et arst lõikab patsienti, kasutades selleks tervet tootäit moodsa tehnoloogia saavutusi. (Enamasti pärast seda, kui on saanud patsiendilt nõusoleku, kuid mõnikord ka ilma selleta või kellegi teise nõusolekul.)

Tervisedendusvaldkonnas aktuaalne patsient puudub. Arst võib seal olemas olla, kuid ei pruugi — suhte moodustajad ei ole samad kui kliinilise suhte puhul (kui seal arst ongi, siis see ei arsti, vaid analüüsib ja lahendab sotsiaalseid ja keskkonnaprobleeme). Valdkond, millesse sisenetakse, et seda muuta, ei ole ei füüsiliselt reaalne valdkond, nagu seda on inimkeha, ega üksnes subjektiivselt reaalne valdkond, nagu seda on inimpsüühika. Valdkonnaks on enamasti inimese loodud normide süsteem — reguleeritakse vee puhtust, ehituste kvaliteeti, alkoholi hinda, kasutamiseks lubatavate vaktsiinide ja ravimite nimekirja jms.

Normide süsteem ei ole sama mis patsiendi keha või hing. Normide süsteem enda struktuuri sekkumist ise ei nõua. Tema struktuuri sekkumise otsustab kas asjatundjaskond, poolasjatundjaskond või võhikkond. Nende kolme eristamine üksteisest on kultuuri sisemise kokkuleppe küsimus.²³ Normide süsteem käib

²³Kultuuri käsitan siinkohal sotsioloogiliselt: arstid on üks kultuur, õed teine; parlamendisaadikud on üks kultuur ning ministeeriumi-

millegi kohta, normib midagi, mingit valdkonda, mis on mõnevõrra vähem imaginaarne ja voluntaarselt oluliselt vähem juhitav kui normide süsteem ise. Eetiliseks esemeks on sel juhul küsimus, millisest allikast ammutab oma pädevuse nn asjatundjaskond ja mis õigustab arvamust, et teatav ühiskonnaelu ja -tervise valdkond vajab muutmist.

Kaks asja võivad sel juhul olla lahus, ehkki ei pruugi: eksperdid võivad olla muutmist vääriva valdkonna ja seda normivate reeglite (seaduste) asjatundjad. Kuid nad võivad olla ka üksnes kas tervishoiu või tervise valdkonna asjatundjad, ent mitte selle kohta käiva seadustiku (õigusnormide) asjatundjad. Kui nii, siis esineb paratamatult tõlkeraskusi. Nende ületamiseks on vaja, et leiduks vähemalt üks inimene, kes valdab mõlema valdkonna — reeglitele alluva valdkonna ja reeglite valdkonna spetsiifilist keelt.²⁴

Tervishoiulise õigustuse lähteks nüüdistingimustes tohib olla teaduslikult põhistatud teadmine. Seejuures niisugune interpersonaalselt kommunikaabel teadmine ekspertide vahel, mis rajaneb teoorial, mida tunnustab ülekaalukas enamik eksperte. Ühiskondlik arvamus, mis ei ole ühismõelduline ekspertide kontseptuaalse süstemaatilise teadmisega, ei ole õigustatav olema tervishoiuvaldkonna muutmise lähteks. *Ad hoc* teooriad ja *ad hoc* "faktid", millel ei ole ratsionaalselt kirjeldatavaid üleminekuid, mis võimaldaksid siduda neid valitsevasse teadusparadigmasse, ei saa samuti olla tervishoiumuutmise õigustajad. Epidemioloogiline uuring, mida

---

ametnikud teine, mis erinevad teineteisest nagu ka arstidest ja õdedest. Kultuurid konkureerivad õiguse pärast saada võimalus muuta tervishoiustruktuuri.

²⁴Kui muutmisvääriliseks — tervishoiupõhjeduse alusel — arvatakse alkoholimüüginormistik, siis peaks vähemalt üks normitehnilisi oskusi omavaist muutmisprotsessi agentidest valdama eksperdi tasemel nii alkoholist mõjustatud inimkeha ja inimpsüühika kohta käivat eksperimentaalbioloogilist teavet kui ka arstlikku ning psühholoogilist teavet, et ületada oskuskeelte eripärast tingitud valdkondadevahelisi arusaamistakistusi. Kui muutmist nõuab elundidoonorlusvaldkond, siis vähemalt üks ekspert peaks olema pädev nii arstliku, epidemioloogilise kui õigusliku erikeele vallas. Kui soovitakse, et normimuutus ning tervishoiumuutus ja tervisemuutus leeksid isomorfseid, on selle tingimuse täitmine tähtis.

on võimalik korrata, rahuldaks tervishoiulise muutuse vajalikkuse põhistajale esitatavaid nõudeid hästi.

Tervishoiupropaganda võib olla kasulik ja tõhus ka juhuslikult ning lähtudes mitteteaduslikust arvamusest. Ent ratsionaalsele ja ühtaegu teaduslikule teadmisele tugineva õigustuse puudumine on praegusajal eetilisel talumatu. Sellise õigustuse saavutatud ühiskondlik valmisolek tervishoiupraktika muutmiseks tervishoiunormistiku ümberkujundamise kaudu ei ole piisav alus, et olemasolevat tervishoiupraktikat tema legaalsete normide muutmise kaudu ka tegelikult ümber kujundada.

Ses mõttes on tervishoiuasjandusele esitatavad nõuded sugulaslikumad eksperimentaalmeditsiinile esitatavate nõuetega kui kliinilisele praktikale esitatavatega.²⁵

Lühidalt, kliinilise meditsiini eetika ja tervishoiueetika on kaks ise asja. Esimesel juhul on eetika aluseks arsti ja patsiendi üksteise suhe, mille raames arstil lasub kohustus leevendada patsiendi vaevusi. Teisel juhul lähtub vajadus kujundada ümber populatsiooni tervise seisund teadusliku teadmise abiga tehtud valikust, kusjuures tervishoiu objekt ise ei tarvitse olla teadlik muutmise vajadusest ega suuta asjatundlikult hinnata tema suhtes kavatavat interventsiooni.

Eetiline hinnang asja või nähtuse kohta, mida ei tunta ega teata, pole midagi muud kui sonimine. Niisiis, kui populatsiooni tervise seisundit ja tervishoiuseisundit vaadata sellesama, oma seisundist mitteteadliku populatsiooni silmade läbi, siis need seisundid ise ei saa olla eetilise hinnangu objektiks. Hinnangu objektiks saab olla teadmine. Seejuures teadmise tõesus ning teadmise alusel raken-

²⁵Kliiniliselt ravimeditsiinilt ei nõuta, et ta oleks igal üksikul juhtumil regulaarselt ja objektiivselt efektiivne ning tõene. Ravialuste kontingendi moodustamine käsitletavate juhtude valimise ja mittestandardsete käsitlemata jätmise ning kõrvaleheitmise teel, nagu seda teadusuuringus tehakse, ei ole eetilisel talutav. Ehkki osa kliinilisest ravimeditsiinist vastab ka teadusliku meditsiini kriteeriumidele — tänu topeltpimekatsele, randomiseerimisele ja registreeritavatele ravitõhususe kriteeriumidele, ei laiene need täpsuse, ranguse ja teadusliku usaldatavuse kriteeriumid kogu kliinilisele meditsiinile ega isegi tema suuremale osale. Kliinilise meditsiini esimene ülesanne, erinevalt hügieenilisest meditsiinist (tervishoiust), on aidata konkreetset patsienti. Irratsionaalset patsienti on mõnikord võimalik aidata ka irratsionaalsete vahenditega, mille rakendamise ei lee ükski reegel, kõnelemata teaduslikust.

datav praktika. Tervishoiupropaganda meetmed, tervishoiualane õigusnormistik ning preventsoonivõtted (näiteks rõugete pane-mine) ei ole teadmised vahekorra kohta. Nad muutuvad eetilise hinnangu objektiks sestpeale, kui nad väljuvad oma tavapärasest sfäärist ning hakkavad produtseerima otsuseid, mis muudavad väljakujunenud tegelikkust.²⁶

Vastupidiselt tervisedenduse valdkonna preventsooni-, reklaami- ja legislatsiooniosale ei esine tervishoiuhariduses peaaegu üldse seda laadi väiteid, mis teeksid tema kui hariduse ratsionaalselt arvustatavaks.²⁷

Tösi, tervishoiuhariduses on ka osa, mille kriitika on tihtipeale õigustatud. See on viis, kuidas tervishoiuharidus leiab aset koolides. Väidetakse, ja tihti õigustatult, et see haridus ei respekteeri õpilase isikut määral, mida hariduselt õigusega oodataks, ning et tervishoiuharidusse on pikitud liiga palju jooksva moe nähtusi ning poliitilist ideestikku. Lühidalt, tegelikkusega tõesusvahekorras olevate teadmiste andmist ning väärtuste etteütlemist ei peeta piisava järjekindlusega lahus.

Samuti ei ole korrektne mõõda vaadata asjaolust, et tervishoiulised determinandid on alati olnud pigem sotsiaalsed kui bioloogilised.²⁸ Leidub poliitilisi aspekte, mille esitamine tervishoiuhariduses on õigustatud ja kaugel doktrinäärsusest, ning ka teisi, päevapoliitilisi, mis kuuluvad ajuloputuse klassi.

---

²⁶Näiteks kui preventiivmeditsiin esitab teesi, et kuivõrd rõuged populatsioonid ei levi, juhul kui 3/4 populatsioonist on kaitsepoogitud, siis pärast 3/4 kaitsepoogimist kaitsepoogimine lõpetatakse. See on tees, mis käib praktika (tegelikkuse) kohta ning seda on mõttekas eetiliselt hinnata. Loomulikult on hindamiskriteeriumi tugitalaks sel juhul teaduslik teadmine rüugeepideemiade ja üksiktõvestumiste kohta. Eetilise hinnangu esemeks on sel juhul praktikat ümberkujundav otsus ja otsuse tegija.

²⁷Kummutada oleks võimalik tema alusesse kuuluvaid bioloogia- või füsioloogiateooriaid, ent see ülesanne ei ole silmanähtavalt mitte tervishoiuhariduse spetsialistide või kritiseerijate asi. Kui puudub usaldus teaduse fundamentaalteooriate vastu, siis muutub kogu maailm ühesuguseks arvamuseks, mida võib usaldada, aga ei pruugi, ning konkreetse juhtumi jaoks usaldatavuskriteeriumi lihtsalt ei ole olemas.

²⁸Näiteks tuberkuloos hakkas Inglismaa näitel taanduma üks inim-põlv enne massilise vaksineerimise ja kolm inim-põlv enne antibiootika rakendamist.

Kes püüab kindlaks teha tervishoiuhariduse tõelisi valupunkte, see avastab tihtilugu, et need on tihtipeale seotud igapäevase koduse tervishoiupraktikaga, mida muuta ei ole enamasti tervishoiuõpilasele jõukohane (selle kohta on ilmunud huvipakkuvaid kogumikke: Cawley, David, Williams 1981; Rodmell, Watt 1986). Koolis õpitud teadmiste eiramise kogemine kodus päevast päeva sünnitab kestva frustratsiooni, mis võib kaasa tuua õpilase käitumishäire, kui õpilaseks on alaealine. Täiskasvanuks saanult võib see kestev konfusioon omandada ettekujuteldav-süülise käitumismalli kuju.²⁹

Tervishoiuhariduse suurimaid eetilisi ohte peitub R. Downie seletuse järgi selles, et õpilased muudetakse tahes-tahtmata pantvangiks võimumängus, mis ühiskonna nimel püüab kooli vahenditega õpilaste vahendusel muuta kodude käitumist (Downie 1994: 98).

KOKKUVÕTE

Tervishoiu valdkond erineb ravimeditšiini valdkonnast. Tervishoiueetika on arstieetikast erinev nähtus. Kliinikueetiliste probleemide tekkides on nende substraadiks patsiendi ja meditsiiniprofessionaali vahetu suhe. Tervishoiumeetmete korral isiku suhe isikuga puudub. Tervishoiuvaldkond ise ei nõua enese muutmist. Professionaalide sekkumine tervishoiuvaldkonda, mis toob kaasa selle valdkonna muutumise, rajaneb hinnangul. Esimeseks eetiliselt koormatud momendiks tervishoiuliste muudatuste sooritamisel või sooritamata jätmisel on suurt arvu inimesi puudutava otsuse pädevus, s.t otsustajaskonna asjatundlikkuse tagamise küsimus. Teiseks eetiliselt keerukaks probleemiks on ühiskondlike konfliktide sünnitamine juhul, kui osa ühiskonnast on paindlik tervishoiumuutust kaasa tegema ja teine osa rigiidne seda vastu võtma. Kolmandaks, inimeste konfliktsete suhete arv kasvab (ning see ilmneb eriti teravalt tihedais perekondlikes, sugulus- ja tööalastes suhetes), kui osa neisse suhteisse kuulujaist käsitab tervis-

²⁹Erinevate ja omavahel konfliktis väärtuste mahendamise võtted kuuluvad loomulikult iga haritud õpetaja arsenalile. Et aga kooli kaudu pakutav tervishoiuõpetus kooli seinte vahelt välja ulatuks, on vaja ette võtta poliitilisi samme. Poliitikategemine on koolis õpetamisest väga oluliselt erinev ala.

hoiu normatiivset uuenemist mitte teadmisel põhineva õigustuse, vaid arvamusel põhineva õigustuse muutumise tagajärjena.³⁰

Kirjandus

- Cawley, J., K. David, T. Williams (eds.) 1981. *Health Education in Schools*. London: Harper and Row
- Downie, R. S. 1994. Health Promotion: Conceptual Issues and Ethical Issues. — *Health Promotion and Prevention*. Stockholm—Linköping: FNR
- Downie, R. S., C. Fyfe 1990. Health Education for Children. — *Ethics in Health Education*. Chichester: John Wiley
- Downie, R. S., C. Fyfe, A. Tannahill 1990. *Health Promotion: Models and Values*. Oxford: Oxford University Press
- Peters, R. S. 1966. *Ethics and Education*. London: Allen and Unwin
- Rodmell, S., A. Watt (eds.) 1986. *The Politics in Health Education*. London: Routledge and Kegan Paul
- WHO *Health Promotion: A Discussion Document on the Concept and Principles*. 1984. Copenhagen: WHO

VALDAR PARVE (sünd. 1948) on lõpetanud Tartu ülikooli arstiteaduskonna ravi erialal 1974. aastal, filosoofiakandidaad. Praegu Tartu ülikooli praktilise filosoofia dotsent. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid “Haiguse mõiste kaks malli” (1993, nr 5, lk 1020–1034), “Emakeele kaotamise ähmane hirm” (1994, nr 3, lk 451–461) ja “Keel ja geenid: Kuidas eestlane on ammuilma eurooplane” (1995, nr 7, lk 1387–1394) ning Gottfried Wilhelm Leibnizi teose “Looduse ja Jumala-armu alused mõistuse põhjal” tõlke (1990, nr 6, lk 1207–1217).

---

³⁰Teadmise tunnuseks on olla tõesuse vahekorras selle asja või asjaoluga, mille kohta ta käib, samal ajal kui arvamustes on kõik ühiskonnaliikmed demokraatliku eelduse kohaselt ühtviisi vabad ja võrdsed.

SÜNNIKOMBESTIKUST LINNAS JA MAAL

Marika Mikkor

TOIMINGUD VASTSÜNDINUGA: PESEMINE, MÄHKIMINE JA IMETAMINE

Nii et ehkki platsenta-küsimuses püsib endiselt huvi, mida sellega tehakse, on lapse pesemisega seotud pärimuslikud kujutelmad hoopis enesestmõistetavamalt oma tähtsuse minetanud. Seda enam, et esimene pesu toimus haiglas. Võrdluseks vana ja uus toimimisviis: "Noh ikke valati, kus jalgadega mitte seda vett ei tallatud, kas põõsa alla või lilledele. No ei tea, vanad inimesed räägisivad, kui inimesed käivad selle vee peal, tema kuulsus langeb siis ära või. Siis sai ikka teha niiviisi, kuidas meid õpetati. Korteris siis sai kempust alla" (EA 225: 542 Jõgevamaa). Maal kasvanud ämmaemand Tallinnast vastas küsimusele pesemiskommetest nii: "Vat midagi olen kuulnud, aga absoluutselt ma ei mäleta. Igatahes minu ajal ei olnud tähtsust sellel asjal" (EA 212: 214).

Üksvahe, 1950.–1970. aastatel, ei lubatud meditsiiniasutustes vastsündinuid pesta, seejuures ei tundnud keskastme meditsiinitöötajad sageli huvigi, millised arstiteaduslikud seisukohad keeluta taga olid (EA 225: 471 Jõgeva): "Vanasti pisteti kohe vanni, nüüd ei pisteta enam vanni. Nüüd tehakse niisama, nühitakse õliga. [...] Ei tea, miks ei pesta, kes meile seda rääkinud on, ilmselt niisugune korraldus on tulnud" (EA 212: 214 Tallinn). Kaukaasias Estonia külas arvas ämmaemand Linda Knuut, et nii säilitati lapse ihu kattev "kaitsekiht", Sulevi küla ämmaemand

---

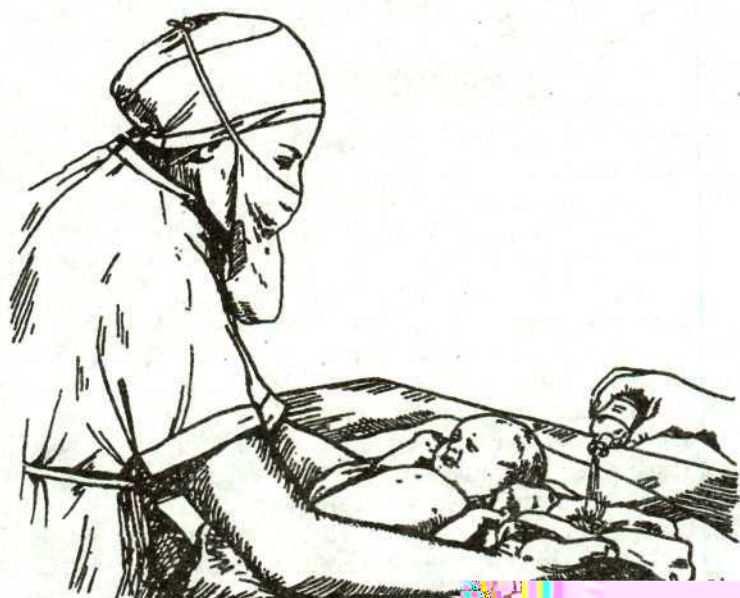
Algus eelmises numbris.

Liisi Reiljan aga oletas, et Musta mere ranniku haiglates olid pesemistingimused liiga halvad (Mikkor 1998: 971–972). Mõlemad seletused on õiged. Lootevõiet peeti imiku organismile kasulikuks subtraadiks, mis kaitseb lapse nahka. Last puhastati vaid mõnest kohast vaseliini või taimeõliga (Kaplan 1957: 253). 1970. aastate Vene sünnitusabi õpiku andmeil kardeti, et pesemisel võib last nabahaava kaudu tabada infektsioon. Pesemise asemel puhastati last siit-sealt boorhappelahusega (Bodjažina 1975: 194). Ühe ämmaemanda andmeil 1970. aastate teisest poolest olevat Tallinna Pelgulinna sünnitusmajas last nii õlitatud kui pestud, et lootevõiet paremini maha saada (EA 212: 32). Kaukaasia eestlased rääkisid, et külakohas kodustel sünnitustel oli samuti keelatud vastsündinut pesta, kuid eestlasest ämmaemand ei pidanud sellest korraldusest kinni (EA 207: 56). Kuigi tervel suurel kodumaal toimiti ühtsete, Moskvast saabunud ettekirjutuste järgi, seletati kohapeal nõudeid isemoodi, kui neile üldse püütigi põhjendust leida.

Tänapäeval peetakse kasulikuks just vannitamist, sest vastupidiselt õlile vesi ei eemalda lootevõiet (Liivamägi 1995: 81–82). Eesti sünnitusmajades rakendatakse nii veega pesemist kui õliga puhastamist (Sööt, Saarma 1994: 160).

Rahvapärases sünnitusabis on õli kasutamist mainitud nt araablattel, juutidel ja bulgaarlattel. Araablased hõõrusid lapse keha pesemise asemel soola ja õli seguga või panid peotäie soola ja oliivõli pesuvette (Granqvist 1947: 95, 98, 242–243). Niisamuti panid bulgaarlased, itaallased ja kindlasti paljud teisedki lapse pesuvette õli ja soola (Markova 1997: 108; Fais-Leutskaja 1997: 276). Juudid määrisid last õliga pärast esimest pesu (Nossenکو 1997: 493). Vastsündinu kohene pesemine pole varemgi olnud üldine komme, grusiinlastel ja armeenlastel pesti last sündimise päeval või alles paari-kolme päeva pärast (Ploss 1884: 280; Redko 1899: 94). Šaieni ja arapaho indiaanlased pesid last esimest korda ühe päeva möödumisel (Engelmann 1884: 41)

Haiglas sünnitanud naised nentisid sageli, et nad ei teagi, mida seal lapsega tehti. Emadele ei selgitatudki lapsega sooritatavaid toiminguid. Haiglaseinte vahel oli laps meditsiiniasutuse omand. Tartu Naistekliinikus 1983. aastal sünnitanud kooliõpetaja Eve meenutas, kuidas ta küünitaskätega oma vastsündinud lapse poole, mispeale meditsiinitöötaja kurjustas — Vuih, mustad käed! Lapsi hoiti 20–30-kesi eraldi lastetoas, emade juurde toodi neid

vaid kindlatel söötmissaegadel. Laste söötmiseks pidid emad pe-sema seebiga käsi, puhastama rinnanibusid keedetud veega või boorilahusega, katma pea rätikuga ning panema ette marlimas-ki (Tsiperson 1966: 85–87). Et isoleeritus oleks veelgi täielikum, soovitati imetamist korraldada mitte emade palatis, vaid spetsiaal-ses boksidega saalis (Želohovtseva 1966: 57). Suulises pärimuses 1970.–1980. aastatest mäletatakse rindade ohtrat briljantrohelise-ga peitsimist. Tänapäeval ollakse vastupidisel seisukohal, et ema ja lapse ühine mikroobikooslus loovad lapsele tõhusa kaitse, bio-loogilise barjääri haigustekitajate vastu (Sööt, Saarma 1994: 296).

Ka Ameerika Ühendriikides lahutati emad lastest, last võis käia vaatamas läbi lastetoa akna. Seevastu Euroopa riikide sünnitusabile see tüüpiline polnud (Jordan 1978: 51–52).

Selgus puudus selleski, mida anti lapsele süüa esimestel elu-päevadel, kuna ternespiima peeti vastsündinule sobimatuks. Sünnitusmajas ei lubatud veel 1980. aastatel esimesel päeval last ema-piimaga toita (EA 212: 19 Rapla; Mikkor 1999b: 151).²⁸ See-juures ei osatud seda nõuet põhjendada, tsiteerin 1970./1980. aastate vahetusel Tallinna meditsiinikooli lõpetanud ämmaemandat: “Esimesel päeval ei tooda last juurde, teisel juba. Ma ei tea, miks varem ei tohi. Mõnel ei ole kohe tekkinudki piima rinda või on ema liiga kurnatud. Oleneb naise seisundist täitsa, aga esime-sel päeval kunagi ei viida” (EA 212: 34 Rapla). Nõukogude meditsiinipraktikas ei arvestatud sellega, et piima teket soodus-tabki just lapse imemine ning vastastikune kontakt. Niisamu-ti soodustab imetamine hormonaalselt ema tervenemist, emaka kokkutõmbumist (vt nt Olds *et al.* 1980: 510–511; Kitzinger 1979: 52–53; Liivamägi 1995: 82–83; Sööt, Saarma 1994: 250). Teoreetiliselt polnud see siiski teadmata ka nõukogude arstitea-dusele (Kaplan 1957: 233), praktikas jäid aga meie meediku-

---

²⁸Nt Ameerika Ühendriikides anti 1980. aastatel rutiinselt lapsele 4–6 tundi pärast sündi destilleeritud vett, et hinnata imemise, neelamise jne reflekse. Kuid need emad, kes selleks spetsiaalselt soovi avaldasid, võisid juba sünnituslaual lapsele rinda anda (Olds *et al.* 1980: 510, 715, 724). Suurbritannias muutus imetamine ema- ja lapsesõbralikumaks 1970. aastate teisel poolel. Enamikus Briti haiglates võis alustada ime-tamist juba sünnituslaual ilma selleks spetsiaalselt soovi avaldamata. Mõnedes haiglates anti aga vastsündinule ikka veel rutiinselt steriilset või glükoosivett (Kitzinger 1979: 62, 63).

te teadmised 1980. aastatel alla Soome pereemadele mõeldud käsiraamatu taset (vt nt Kuusisto 1989). Kuigi emapiima peeti ainsaks täisväärtuslikuks toiduks, soovitati nõukogude meditsiinalastes väljaannetes haiglas vastündinut esimest korda imetada alles 12 (Kaplan 1957: 532; Murzalijeva, Melnikova 1966: 14; Bodjažina 1975: 198) või 6 tunni möödudes (Kaplan 1957: 238; Velvovski 1963: 138). Tegelik esimene imetamine nihkus aga sageli veelgi hilisemale ajale. Tallinnast tean konkreetset juhtumit, kui veel 1989. aastal anti lapsele esimest korda rinda alles 24 tunni möödudes. Esialgne imetamise keelamine haiglas raskendas naistel piimapaisu ja soodustas rinnapõletikku. Rinnapiima peeti lapse seedimisele ohtlikuks: "Noh meil oli niimoodi, kuue ehk kaheteist tunni pärast. Ei tohtinud enne rinda anda. Anti ainult mõrudat kummeliteed, kasteti suud. See pidi siis lapse seedimist korraldama" (EA 225: 473 Jõgeva). 1937. aastal Tallinnas erahaiglas sünnitanud naine väitis samuti, et rinda anti lapsele alles ööpäev pärast sündi (EA 212: 314).

Ametlik nõukogude meditsiin rakendas ajast ja arust kahjulikke ebausku kombeid, mille järgi laps pandi ema rinnale alles paari päeva möödumisel, vahel pärast ristimist (Sumtsov 1880: 83; Engelmann 1884: 44; Ploss 1884: 124; Redko 1899: 116; Haruzina 1906: 90; Sartori 1910: 42; Arutjunjan 1974: 33, 191),²⁹ ka Eestis anti vastündinule esimestel elupäevadel teed ja leivanutsu (Grünthal 1924: 486; Manninen 1924: 148). Sageli arvati, et naine on sünnitusjärgselt roojane ja lapsele ohtlik ning seetõttu ei võinud ema vastündinut kohe imetada. Paljude rahvaste rahvatraditsioonis ei peetud esmast emapiima, *kolostrumi*, täisväärtuslikuks, arvati, et see on lapsele kõlbmatu või ebapiisav (Popov 1903: 359; Ptšelina 1937: 93; Hämäläinen-Forslund 1988: 79; Markova 1997: 110; Gantskaja 1997: 16), näiteks laplastel imes esimest piima kuni selgimiseni vastuvõtja ja sülitas selle koera sööginõusse (Grundström 1953: 90). Liivlased põhjendasid lapse teega ja "suhkrumämmiga" toitmist esimestel elupäevadel sellega, et siis ei olevat emal veel piima (Loorits 1932: 151), s.t esimest piima peeti kõlbmatuks. Itaalias oodati piima alles kolmandaks päevaks, seni anti imikule siguri siiru-

²⁹Keskaegses Armeenias soovitati vahel esimese rinnalepanekuga oodata koguni nädal aega, kuni ema on puhanud (Arutjunjan 1974: 191).

Joonis 2. Rinnaga toitmine poollamades. Ämmaemand õpetab sünnitanut, kuidas last õigesti rinna juurde asetada (Kaplan 1957: 239).

pit või leivast valmistatud keedust ning keedetud ja küpsetatud õunu (Fais-Leutskaja 1997: 281–282). Niisiis toideti vastsündinut esimestel elupäevadel magusa veega või mingi toiduseguga või imetas teda mõni teine naine. Hoopis harvem on märgitud, et imetama hakati kohe pärast sündi (Päss 1938: 540; Jordan 1978: 30).

Esimene emapiim on aga just eriti vajalik lapse üleminekuks platsentaarselt toitumiselt piimatoidule, samuti kaitseb see nakushaiguste eest jne. 1980. aastatel liikusid Eestis ka uuema aegsed, kolostrumi kasulikkust propageerivad materjalid, kuid need olid mõeldud vaid meditsiiniüliõpilastele. Näiteks on 1986. aastal Tartu Riikliku Ülikooli pediatría ning sünnitusabi ja günekoloogia kateedri poolt välja antud metoodiline juhend “Ajalise vastsündinu loomulik toitmine”, milles rõhutatakse, et normaalses olukorras ei vaja vastsündinu midagi muud peale emapiima, et nii ternespiim kui hilisem piim sisaldavad rohkesti immunoloogiliselt aktiivseid ühendeid ning et kõige õigem oleks alustada imetamist juba sünnitustoas paarkümmend minutit pärast sünnitust. See aitaks ühtlasi ära hoida vastsündinu kollatõbe, hüperbilirubiineemiat. Rõhutatud on varase imetamise alguse kasulikkust ema tervise taastumise seisukohalt jne (Ormisson, Kask 1986: 3–4). Millegipärast ei rakendatud neid teadmisi Tartu Naistekliinikus veel 1990.–1991. aastalgi. Eesti meedikud uskusid emapiima kahjulikkust veel 1990. aastatel. Minu esimese lapse sünni järel 1990. aastal käis lastearst kohustuslikus korras kodus mulle selgitamas, et rinnapiim teeb lapse kõhu lahti, sestap on talle vaja anda glükoosivett. Veel seletati, et piim on lapsele söök, aga peale selle vajab ta ka juua, paljast vett.

1986. aasta metoodilises juhendis vastsündinute kohta oldi vee vajaduse suhtes ebakindel. Kindlasti peeti ebasoovitavaks aga glükoosivett. Kuid oletati, et vahest on Emake Loodus siiski midagi kahe silma vahele jättnud: “Esimestel elupäevadel on vastsündinu vedelikuvajadus suhteliselt väike, kuid ternespiimast vedelikutarbe rahuldamiseks ilmselt ei piisa” (Ormisson, Kask 1986). Teisal väideti aga, et “Alates 3.–4. sünnitusjärgsest päevast, kui ternespiim muutub üleminekupiimaks, reguleerib enamik lapsi toidukoguse ise ning ei vaja enam ka juua” (Ormisson, Kask 1986: 5). Paar lehekülge edasi oletatakse, et üleminekupiima ja rinnapiima piisaval saamisel vett juurde anda ei ole vaja.

Seega vajas vastündinu siiski ternespiimale lisaks steriilset vett, milline nääre on ununenud naise kehas arenemata.

Metoodilises juhendis soovitati imetamise kellaegade suhtes mitte kramplikult range olla. Siiski viidi Tartu Naistekliinikus lapsed veel 1990. aastate algul ema juurest ära minutipealt. Meditsiiniõde pigistas parasjagu isukalt rinda imeval vastündinul nina kinni, et laps nibust lahti laseks. Nagu varasematel aastakümnetel kästi ka kodus rangelt graafikule vastavalt imetada, vastündinu soovidele ei võivat mingil tingimusel järele anda, karjugu ta end kasvõi siniseks: "Päevarežiimi rikkumine põhjustab korrapäratut magamist ja söömist, tekitab väsimust ning närvilisust. Korratu ja ebaregulaarne imetamine koos eespool nimetatud häiretega vähendavad piima hulka, mille tõttu laps ei saa kõhtu täis. Lapsel võivad tekkida korratutest söögiaegadest seedehäired, ta muutub rahutuks ja virilaks." Ja lõpuks võib ka ema haigestuda (Veerma 1976: 61–62). Selliste ähvardustega³⁰ töödeldi emasid veel 1990. aastate alguses. Paar aastat hiljem soovitati eestikeelses trükisõnas imetada last tema vajaduste järgi ning võtta ta rinnale siis, kui ta selleks vähegi märku annab (Liivamägi 1995: 94). Osa arste oli selleks ajaks jõudnud teise äärmusse: sagedaseks imetamiseks soovitati koguni magavat last paari tunni tagant üles ajada (Sööt, Saarma 1994: 259).

Veel 1990. aastatel oli obligatoorne koos lapsega lastepolikliiniku või maakohas velsker-ämmaemanda punkti külastamine. Mulle soovitas 1991. aastal piirkondlik velsker kolmekuusele lapsele "imikulõunaid" anda: supp, praad ja magustoit. Ka teised meedikud soovitasid lisatoitudega kiirustada. Kõik need tublid emad, kes meedikute nõuandeid lojaalselt järgisid, imestasid paari kuu pärast, miks imetamine enam ei õnnestu. Samal ajal õpetati Soomes, et laps võib vabalt kuus kuud ainult rinnapiimal kasvada (Kuusisto 1989: 66). 1986. aastal Tartus ilmunud metoodilises juhendis arstiteaduskonna üliõpilastele on kirjas: "Lapse rinnaga toitmine pole mitte ainult soovitav ja vajalik, vaid ka kohustuslik.

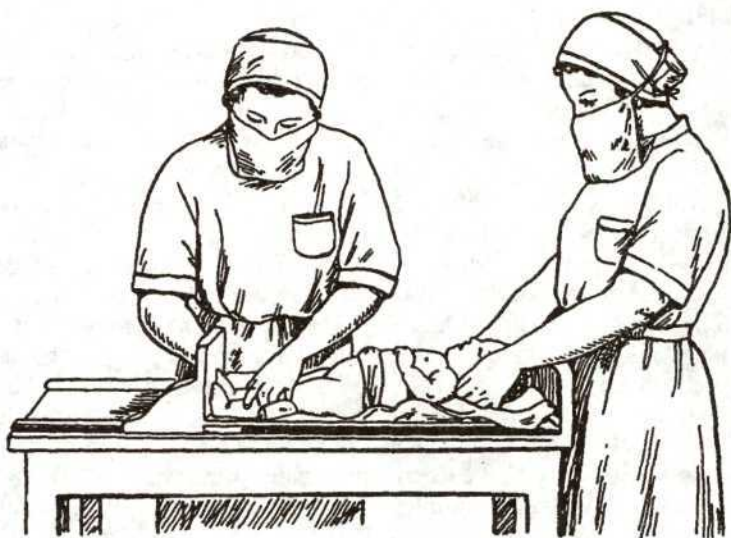
---

³⁰Sanitaarhariduslikust kirjandusest leiab mitmesuguseid vägagi tõsiseid ähvardusi. Näiteks põhjustavat pikaajaline imetamine naissuguorganite atroofiat (Murzalijeva 1966: 77). Murzalijeva on kirjeldanud juhtumit, kui sünnituse-eelne suguakt põhjustas naisel veremürgituse ja surma, lahkamisel tuvastati, et tupe tagaseinas oli rebend (1966: 71). Nõukogude ajal oli suguelu kahel viimasel raseduskuul rangelt keelatud.

Emal on kasutada oma ürgse kohustuse täitmiseks 56–70 päeva sünnitusjärgset puhkust ja edasi lapsehoolduspuhkust kuni lapse 1,5 aastaseks saamiseni.” Väideti, et laps peab rinnapiima saama vähemalt 6–8 kuu vältel ning et rinnaga toitmiseks on loodud ideaalsed tingimused. Imetamise ebaõnnestumise põhjusi nähti vaid ema ettevalmistamatuses, soovi ja tahte puudumises, puudulikus psühhoprofülaktilises ettevalmistuses jne (Ormisson, Kask 1986: 6). 1950.–1960. aastatel imetati Eestis kodus lapsi paarist kuust aastani, poolteist aastat imetasid “lihtsameelsemad” inimesed (EA 212: 122 Rapla, Tallinn). 1980.–1990. aastatel oli tavaline imetada paar kuud, pool aastat imetamist oli juba erandlik. Nii arsti vastuvõtul kui koduvisiitidel avaldati tohutut survet, väites, et kui lapsele varakult lisatoitu mitte anda, kasvab ta haiglane või sureb üldse nälga. Ülle Liivamägi julgustab nüüd emadele mõeldud käsiraamatus last imetama 8–12 kuud ilma lisatoitu juurde andmata (1995: 92), samal ajal peetakse arstide koostatud käsiraamatus lubatuks lisatoidu andmise lükkamist poole aasta taha (1994: 249, 260).

Mähkimise osas valitsesid 1940. aastateni erinevad suunad, kohati käskisid kutselised ämmaemandad lapsi kõvasti vöõga mähkida (Mikkor 1999b: 146–147; EA 225: 416 Jõgeva). 1930. aastate teise poole Tallinnast on vastupidine teade: “Minul oli lastearst Harri Busch, kes oli Viinis õppinud laste hooldamist. Marli käis ümber keha, et ei siputaks lahti, aga jalad pidid täitsa vabad olema” (EA 212: 317). 1940. aastate teisel poolel hakati vastsündinuid võimalikult tihedalt kookoniks siduma vastavalt üleliidulisele süsteemile. Samas hakkas mähkmevöö kasutuselt kaduma. Etnoloog Vaike Reemanni arvates püsis vöõga mähkimine meditsiinisutustes rudimendina 1990. aastateni. 1990. aastal sai ta Tartu Naistekliinikus tõelda selle eest, et sünnitusmajast kojuminekuks polnud talle kodust lapse mähkimiseks vööd toodud (Mikkor 1999b:147).

Meditsiinitöötajad käisid mähkimist ka kodus kontrollimas. Tugevat, kuid ilma vöõta mähkimist nõuti veel 1960. aastatel: “Kodus oli ka kästud pulgaks mähkida. Tekk tõmbas ju kokku, nagu kookon oli” (EA 212: 120 Valli). Korralikumates perekondades püüti meditsiinitöötajate juhtnõõre ka järgida, boheemlaslikemates kodudes talitati oma paremal äranägemisel. Näide Raplamaalt: “Siukest peret ma tean, see oli see sama, kes sünnitas kodus. Vana diivan oli, sinna pani lastele kaltse järjest alla nagu

Joonis 3. Vastsündinu pikkuse mõõtmine spetsiaalse pikkusemõõtjaga. Sanitar hoiab lapse pead pikkusemõõtja liikumatu otsa juures, ämmaemand tõmbab ühe käega lapse jalad sirgu, teisega lükkab pikkusemõõtja liikuva otsa vastu lapse jalataldu (Kaplan 1957: 252).

põhku, vanu alt ära ei võtnud. Lapsed olid paljalt seal peal. See oli karjanaine H. H. Me käisime siis neid lapsi kodus vaatamas. Ja talle sai öeldud, et kui ta nii jätkab, on lapsed õhtuks lae all väljas” (EA 212: 122 Purku). Antud juhul oli tegu ebatüüpilise juhtumiga, ent samal ajal esines Raplamaal ka pärimuslikke kombeid, nt tava mähkida tütarlaps mehe rõivastesse, lootes sellest lapsele abiellumisõnne (Mikkor 1999b: 144). Jõgeval oli kombest kuulud vanematelt inimestelt (EA 213: 305).

Alates 1970. aastatest soovitati kodus lahtisemat mähkimist. Üks endine velsker oletas, et see on põhjamaades levinud idamaade eeskujul, lootes nii puusanihestuste vähenemist. Tema arvates oli võimalikult vaba mähkimine idamaine tava (EA 212: 121). Ometi on teada, et just idapoolsetel rahvastel on kohati tavaks lapsi eriti tugevalt mähkida (Mikkor 1999b: 149; Hint 1996), küll aga ripuvad nt Aafrikas lapsed kangatükiga ema seljas või puusal.

Eesti meditsiini-asutustes püsis jäik mähkimine kogu haiglasviibimise perioodil 1990. aastateni: “Aga venelased, õed, kes seal lastetoas on, pidid kõvasti mähkima, nii et laps on näost sinine, siis nad ei pidavat karjuma nii palju. Oma last vist seal keegi ei hakka ikka litsuma...” (EA 212: 47 Tartu, Tallinn). See hõlbustas meditsiini-personali tööd, oli ju lastetoas kõrghooajal kuni 30 last (EA 212: 33 Tallinn). Lapsi emadele imetamiseks palatitesse viies ladus meditsiiniõde nad omale sülle üksteise otsa “nagu puuhalud”. Ometi soovitati juba 1975. aastal Moskvas välja antud õpikus ämmaemandatele lapsel 3.–4. elupäevast alates käed lahti ja pea katmata jätta ning ta magamiskotti panna (Bodjažina 1975: 195). Ka veelgi varasemas, Moskvas välja antud sanitaarhariduslikus brošüüris “Naise hügieen” võib samuti näha lapsi sünnitusmajas voodites magamiskottides katmata peade ja lahtiste kätega (Želohovtseva 1962). Tartu Naistekliinikus mähiti veel 1990. ja 1991. aastal minu poeg ja tütar “kookoniks”. Kui ma tütre kae pildistamiseks mähkmetest välja harutasin, sain meditsiiniõelt pahandada. Sünnitusmajas nägi ema oma last paljana alles kojuminekuks riietumisel. Seetõttu oli üsnagi tüüpiline, et vastne ema suhtus esialgu oma lapsesse pelglikult. Paljud ei julgenud oma last õieti puudutadagi ning lapse vannitamine jäeti esialgu mehe hooleks. Varasemast ajast on üks sellekohane näide tuua 1937. aasta Tallinnast: “Minul kuni kuue kuuni ämmaemand käis vannitamas. Mina minestasin ära kohe. Kui last kätel hoida pesemisel, tal pea on nagu niidiga otsas” (EA 212: 318).

Sama nähtust on Sheila Kitzinger kirjeldanud 1970. aastate teise poole Suurbritannias, kus haiglaolud polnud küll nii karmid, kuid siiski põhjustas meedikute autoritaarne suhtumine ning liigvähene ema ja lapse vaheline sünnijärgne kontakt võõristust oma lapse suhtes. Sageli kurtsid naised, et haiglas polnudki laps justkui nende oma (1979: 65, 66, 70, 71). Kitzinger soovitas emadel vahetu füüsilise kontakti saavutamiseks haiglas vastsündinu lahti mähkida (1979: 52). Ei oska kohe kujutledagi, mida oleks Tartu Naistekliinikus ette võetud naisega, kes julgenuks oma lapse lahti mähkida. Tõenäoliselt oleks asi piirdunud jõhkra sõimuga. 1990. aastatel levisid siiski ka Eestis arusaamad ema ja lapse vahetu kehalise kontakti tähtsusest (Liivamägi 1995: 92).

Kaua püsis vana komme (vt nt Manninen 1924: 99) siduda sünnitanu kõht kõvasti kinni, et see taas väikseks saaks: "Meie sidusime kõigil. Praegu käivad niimoodi, noor inimene, suur kõht ees, see pole loomulik. Ta ei saa tagasi tõmbuda" (EA 225: 438 Jõgeva). 1950. aastate nõukogude sanitaarhariduslikes brošüürides soovitati naistel nii raseduse ajal³¹ kui pärast sünnitust kanda bandaaži (vt nt Bulõgina 1954: 21; Murzalijeva 1966: 73). Pole teada, millal täpselt, aga hiljem meedikud keelasid kõhu sidumise. Naised tegid seda salaja edasi kas juba haiglas või siis hiljem kodus (EA 212: 47 Tartu, 250 Vergi; EA 225: 417, 549 Jõgeva): "Emad ise sidusid. Kui arst tuli, siis sidusivad ruttu lahti, et riielda mitte saada" (EA 225: 512 Jõgeva). "Siis seoti kaks pikka käterätti kokku, õmmeldi ja tõmmati ümber kõhu, et lihased hästi taastuks, muidu jääb kõht hästi suureks. Aga nüüdsel ajal ei lasta üldse siduda ja peavad kõik nad olema nii nagu nad on. Kardeatakse liiteid. Aga minul kõigi nelja lapsega oli kinni seotud ja ei tekkind mingeid liiteid" (EA 212: 170 Purku). 1950.–1960. aastate rahvalalgustuslikus kirjanduses lubati bandaaži asendada rätikuga (Kaplan 1957: 237; Murzalijeva 1966: 76). Võib-olla anti "suure kodumaa" eri paigus siiski erinevaid korraldusi — sidumiset rääkisid ka Kaukaasia eestlased (Mikkor 1999b: 134). Kõhusidet kasutas 1980. aastatel Tartus oma naistekliinikus töötava ema nõuandel üks mu ajalootudengist kursuseõde (EA 212: 47–48). Nimeka sünnikombestiku uurija Engelmanni andmeil oli kõhu sidumine juba sada aastat tagasi tsiviliseeritud rahvas-

³¹Ka loodusrahvastel on vahel raseduse ajal kõht kinni seotud (Ploss 1884: 193).

tel enamasti kadumas, püsites veel elujõus “metslastel” (1884: 32). Oletatavasti pole seda kommet “kultuurrahvastel” hiljem lihtsalt üles kirjutatud, vaevalt et see mingi Eesti eripära on. Ent rahvakultuuri moodustabki inimeste poolt üleskirjutatu, mitte tegelikkus. Sünnitusjärgset bandaaži kandmist mõnedel juhtudel on soovitatud ka ühes meie uuemas käsiraamatus (Sööt, Saarma 1994: 222).

KATSIKULKÄIMINE

Katsikulkäimise kohta on nii maal kui linnas mitmesuguseid arusaamu. Tõenäoliselt esines seda traditsiooniliselt sünnitanule kos-tiks toidukraami viimise kombena maakohtades kauem. Jõgeval oli 1920. aastail katsikulkäimine linnas vähem tavaks kui maal: “Ikka minu aeg oli niimoodi, et ei soovitud, et inimesed toovad lapsele nohu ja. See oli taludes. Aga mina olen linnainime-ne” (EA 225: 440). Jõgeva ümbruskonna külades tegi 1940. aastail katsikuvastast propagandat ämmaemand. “Katselkäimine oli, see tükitab ka nüüd olema. Selle vastu tuli mul ka palju sõna võt-ta” (EA 225: 477). Seevastu 1930. aastate Tallinnas olid katsikud keskklassi seltskonnas respektieritud meelelahutuseks. Selleks korraldatud väiksele olengule läksid abikaasad koos. Siiski last ei pruugitud külalistele näidata: “Tädi Anni ema kui ta kodu käis mul, näitasin. [---] Ja mis targutamine see on — ei tea, kelle nägu see on, oi kui ilus laps see on. Meil käis hästi palju katsikuli-si, sest mina olin populaarne ja isa ka, ja mina teda kellegile ei näidand. See on lapse rahule väga tähtis. Siis linna peal räägiti, et see laps ei olegi normaalne, et ma teda kellegile ei näita. Siis ajalehes oli artikkel ka, et Felix Beldsinskil sündis poeg” (EA 212: 322–324). Tallinna ja Tartu peenemas seltskonnas usuti ka kurja silma ohtlikkusse ja seda polevat eitanud lastearstidki (EA 212: 320). “Professor Miilender Tartus naistekliinikus ütles, et niisukest asja võib olla... Ja halb õel inimene, et siis silmab lap-se ära, et lapsel läheb kõht lahti” (EA 225: 470 Jõgeva). Arsti perekonnast Jõgeval väideti vastupidi: “No meil seda päris vana vigurdamist ei old, et igatiht ei lastud lapse juurde, et paha silm, paha iseloomuga” (EA 225: 439).

Varasemal ajal oli vastündinu varjamine kõrvaliste pilkude eest nii Eestis kui mujal üldiseks tavaks, Ingerimaal esines seda 1980. aastatelgi (Mikkor 1999: 987–988).

Jõgeval oli lihtsamatel inimestel veel 1950. aastatel meessoost külalised uudiseks: “Ja veel see oli, et mehed ei käinud katsikul, ainult naised. Aga mina töötasin artellis, käisid mehed ka. Ja minu ema lõi kahte kätt kokku — no kes seda on näinud, et mehed tulevad katsikile!” (EA 225: 514).

Erinevused ei pruugi kombestikust alati ilmnedagi just maa ja linna vahel, vaid ka eri sotsiaalsetes kihtides ja perekonniti. Isegi eri piirkondade ja eri tähtsusega linnade vahel oli suuremaidki lahknevusi kui maa ja linna vahel. Näiteks kuidas toimigi katsikuliste toodud kingitustega. Jõgevalt on mitu teadet sellest, et toodud kringel või tort tuleb ruttu lahti lõigata või kingituspakk lahti siduda: “No ikke, see [tort] lõigati kohe lahti, et siis hakkab laps ruttu kõndima ja kõnelema” (EA 225: 386, 514–515). See on pärimuslik arusaam — katsikukomps tuleb ruttu lahti teha.³² Sellist kommet mäletati ka Abhaasias Estonia külas, katsikukompsu kiire avamine pidi tagama abiellumisõnne (EA 207: 236). Vanem naine Tallinnast väitis 1930. aastate keskklassi kohta vastupidi: “Meil oli kasvatuslik mood, et kui kingitus toodi, et ei kraband kohe lahti, see näitas ahnust. Sünnipäeval ka pannakse see sünnipäeva lauale, ei tehta kohe lahti. Tol korral olid kasvatuslikud nõuded suhteliselt väga teised” (EA 212: 327). Tallinnas mindi külla kondiitriärist ostetud tordiga ning maal viidavat “kakukest” nimetati tordipõhjaks: “Ikka tordiga ja lilledega. Ja lähedasemad inimesed, ikka särgike ka kampsunikene kootud. Aga maal viidi ka ikka titetort. See, mis meie nimetame tordialuseks, küpsetati munaga, hästi suur. Biskviittort” (EA 212: 324).

Põhja-Tartumaal viidi 1930. aastatel maal titeemale ka putrusid, see komme kadus linnas tõenäoliselt varem: “Ei, putru ei toodud küll kellegile. Ei, nii vaene eesti rahvas pole olnud, et putru poleks. Võib-olla väga vanasti sellel oli mingi müstiline kujutlus” (EA 225: 440 Jõgeva). Jõgeval viidi veel 1960. aastatel katsikule raha, selleks olevat sobinud vanad hõbemündid (EA 225: 515).

³²See tava võis varieeruda. Näiteks Saarest on kirjutatud, et tütarlapse sünni puhul toodud katsikupütt tuli ruttu avada, et ta ruttu mehele saaks. Poisil pidi aga avama aeglaselt, et ta nii ruttu ei abielluks (ERA II 113, 216 (8) < Saarde).

Tallinnas oletas keskealine küsitletu, et hõberaha viimine kadus müntide puudumise tõttu, varasemast raha viimise kombest teadvat ta oma emalt (EA 212: 127). Küsitletu põlistallinlasest ema väitis vastupidi, et pole sellest kuulnudki: "Raha? — Ei. No minu perekonnas ja tuttavate hulgas küll ei toodud, võib-olla vaesematel. Inglisele on ju kohe selline ütetus, et laps sündis hõbelusikas suus, see on jõukate kohta. See oli juba teada, et see oli rikka perekonna laps. Kui oli teada, et lapsel esimene hammas oli, siis ristiema või keegi tõi hõbelusika. Ja mina olen oma tuttavatel seda teind ja teile ka vist ühele tõin. Ristiema tavaliselt tõi siis hõbelusika. "Hambaraha" — võib-olla vaeste juures oli. Me ei olnud rikkad ka, aga keskklass" (EA 212: 325–326). Hõbelusikad olid Eestis populaarseteks kingitusteks nii lapse ristimise kui katsikute puhul veel 1950.–1970. aastail ja on seda praegugi (vt nt EA 212: 126, 218, 221 Tallinn). Hõbelusikaid kingiti lastele ka Kaukaasia eestlaste juures (EA 207: 120–121 Sulevi).

Vanasti olid katsikulkäijajaks eelkõige abielunaised. Tänapäeval on peale sugulaste esimesteks külalisteks sünnitanu vallalised sõbrannad: "Põhiline on lilled, vahest mul muud polegi aga... Ühele viisin raamatu. No ja siis viiakse lapse asju, no kilemähkmeid ja... mänguasju. [---] Sõbrannad ma usun on kõige kibedamad tulejad". (EA 212: 49, 50 Tallinn). Söögikraam on asendunud kohustuslikuks saanud lilledega.

Kui laps nägi ilmavalgust haiglas, siis 1930. aastatel viidi emale ja lapsele juba sinna kingitusi, saades sünnitanuga kokku. Seejuures otsustas ema, kas ta näitas külalistele last või mitte. (EA 212: 322–324 Tallinn). Ka Tartus käidi haiglas katsikul (EA 213: 265).

Nõukogude ajal oli sünnitanu külastamine haiglas keelatud, talle võis sinna vaid üleandmiseks söögikraami viia (EA 212: 35 Tallinn): "Ma tean, Eevald tõi mulle paki, ma läksin salaja akna juurde ja sain riielda" (EA 212: 20 Rapla). Vastne ema võis kodustega suhelda vaid sünnitusmaja personali kaudu. Tartus väideti, et 1980. aastal olid lilledki keelatud asjade nimistus. Last nägid omaksed hea õnne korral siis, kui saadi kokkuleppele, et meditsiiniõde näitab teda läbi akna: "No ja üldiselt isa tuleb haiglasse, oleneb ka kus korrusel see on ja... Õde viis lapse akna juurde" (EA 212: 119 Tallinn). Kui aga haiglapalat asus esimesel korrusel ja aknad olid soodsas suunas, said julgemad emad isegi

toitmise ajal salaja läbi akna omastele uut pereliiget tutvustada. Veel 1980. aastatel sünnitanud naised mäletavad, kuidas nad läbi suletud akna abikaasale "nägusid tehes" pidevalt kartlikult palati ust silmas pidasid, et meditsiinitöötajatele mitte "vahele jääda". Soodsa aknapaigutusega palatites käisid oma lähedastega kohtumas ka halvema asukohaga tubade asukad. Kui kellegi sugulane ilmus akna taha, tegutsesid paremate palatite naised nagu kullerid. Kodustega suheldi ka kirja teel. Soovituslik oli korraldada koha-pealne pliiatsite ja vihikute müük (Želohovtseva 1966: 67). Üks mu tuttav õpetaja naljatas, et viimase lapse sünnist 1991. aastal pole tal enam mälestuseks sellist kirjavahetust, kuna siis oli juba telefoniühendus. Siis võis haiglasse ka juba lilli viia. Venemaal soovitati aga juba 1960. aastatel sünnitajatele tagada sisetelefoni kaudu kodustega suhtlemise võimalus (Želohovtseva 1966: 67).

Eeskujulikes haiglates võisid külastajad ema ja lapsega kohtumise asemel imetleda sanitaarhariduslikku "näidisingurgakest", kuhu oli välja pandud, milliseid esemeid on vaja muretseda lapse eest hoolitsemiseks, ning kus tutvustati koju saabuvat ema ja lapse režiimi. Sünnitanutele toodud saadetisi võeti vastu vaid rangelt kindlaks määratud päevadel ja kellaaegadel ning piiratud sortimendis. Näiteks oli keelatud tuua sünnitanule raamatuid, kuna need võivad olla tugevalt määrduvad. Teateid ema ja lapse tervise kohta anti samuti vaid rangelt kindlaks määratud kellaajal paari tunni jooksul päevas (Želohovtseva 1966: 67; Arihbjaveva 1965: 40, 54, 57).

Haiglast koju saabumisel olid esimesteks külalisteks meedikud, kes tulid jagama korraldusi, kuidas last süüta, joota, mähkida jne. Ämmaemand Tallinnast vastaski nii küsimusele, kes tulid kojusaabumise järel esimesena ema ja last vaatama: "Siis hakkasid juba kohe tulema, vist juba järgmisel päeval kohe. Ma polnud jõudnud end veel sisse seadagi, lastearst tuli" (EA 212: 217). Kui minul tuli 1990. aasta jaanuaris lastearst vastsündinud Arnet vaatama, oli tema esimene märkus meie kassi Intsu kohta, et "selle koht ei ole küll siin korteris". Järgnesid õpetussõnad selle kohta, et emapiim teeb lapse kõhu lahti ja et vastsündinule on hädavajalik glükoosivett anda. Ent hilisemas kirjanduses peetakse just glükoosivett lapse seedimisele kahjulikuks (Liivamägi 1995: 92).

KOKKUVÕTTEKS

Selgus, et linna ja maa vaheline piir on muutunud sootumaks ebamääraseks. Hoopis huvitavamaks nähtuseks osutus sünnituse muutumine normaalsest füsioloogilisest protsessist meditsiiniliseks sündmuseks. Meditsiinasutuses on sünnikombestikule iseloomulik pärimuslike tavade kadumine. Kuid sealsed käitumismallid ja suhtumised pakuvad etnoloogidele samuti huvi.

Nii inimese sünd kui surm on muutunud meditsiinilisteks nähtusteks, mistõttu osa vanadest kommetest on kadunud või asendunud haiglafolklooriga (Mikkor 1999). Kuid ega folkloori ja elukogemuslike tähelepanekute vaheline piir polegi selge. Täni on lapseooteajaga seotud uskumused elujõus, kusjuures võib näha uuema ja vanema pärimuse põimumist. Sageli on maalt pärit inimesed oma piirkonnale iseloomulikud tõekspidamised linna kaasa võtnud. Kuid pärimuslike teadete puhul pole alati tegu maalt kaasavõetud kommetega. Tänapäeval ei saa kindlalt väita, mis on kombestikust just linnale eripärane, nii maal kui linnas võis pärimuslikke arusaamu eristada kaasaegsetest tõekspidamistest. Ja nende vahekorraldus sõltub eelkõige piirkondlikust päritolust ja konkreetsete inimeste religioossusest ning ka sotsiaalsest taustast. Eri piirkondade ja eri tähtsusega linnade vahel on tõenäoliselt suuremaidki erinevusi kui maa ja linna vahel. Vanade kommete esinemisel on määravaks pigem piirkondlik päritolu.

Maa ja linna erinevus oli kindlasti varasemal ajal suurem, 1930.–1940. aastatel juhendusid linlased kombestikust nii “hea kasvatusena” kui ka rahvatraditsioonist. Vahel esines linnainimestel halvustavat suhtumist “maakatesse”. Gümnaasiumiharidusega mitmenda põlve linlased suhtusid maainimestesse respektierivalt. Tallinnas rõhutati siiski linlaste peent kasvatust ja kombeid.

Nõukogude ajal mõjutas inimese sünni ja surmaga seotud toiminguid suuresti käsu- ja plaanimajandus. Nagu muudeski eluvaldkondades tegeldi intensiivselt inimeste kasvatamisega — sannaarharidusliku kasvatustööga. Nõukogude meditsiiniteaduse seisukohti suruti peale kuni lõpuni, veel 1990. aastate alguseski. Propaganda oli vägivaldne: meditsiinasutuste külastamine oli kohustuslik ja niisamuti käidi rahvast kodus harimas. Kasvatustööd iseloomustas kurjade vaimudega hirmutamise (bakterid ja mikroobid) ning meedikute korraldusi eiravatele emadele ja nende

lastele tohutute hädade ja haiguste needmine. Sellistest näidetest kubises ka sanitaarhariduslik kirjandus.

Nii nagu üldse, omandasid ka kombestikuse erilise tähtsuse sõnad "defitsiit" ja "tutvused". Laste ilmaletoomisel said naised haiglas omal nahal kogeda kaasaegse nõukogude meditsiiniteaduse suundi, eri meditsiiniteaduslike koolkondade vaheldumist peaks põhjalikumalt uurima, huvitav oleks ka vaadelda seda, kuidas rakendati "keskusest" saabunud korraldusi "kohtadel".

Laias laastus võib eristada instinktiivsele käitumisele ja elukogemuslikele oskustele toetuvat sünnitusabi ja akadeemilisest obstetrikast lähtuvat sünnitusabi. Nn **rahvapärast sünnitusabi** rakendati vaid komplitseeritud juhtudel, tavaliselt oli loomuliku mahasaamise võtmeks naise instinktiivne käitumine ning ta ei vajanudki otsest abi. Raskete sünnituste puhul rakendati nii praktilisi kui maagilisi toiminguid, sealjuures pole piir nende vahel sugugi selge. Osa rahvameditsiinilisi toiminguid võib tunduda tänapäeval küsitavad või tekitada võõristust. **Akadeemilisele obstetrikale** tuginevale sünnitusabile panid aluse meesteadlased, kes kabinetis, lahingulaua taga või sünnitustoas teostatud uuringutele toetudes püüdsid sünnitust allutada arstide kontrollile. Ja tulemused on märksa küsitavamad kui maagilised toimingud rahvapärases sünnitusabis. Omaette nähtus on seejuures **nõukogude sünnitusabiõpetus**, mille rakendamine peegeldas nõukogude ühiskonna omapära.

Vastukaaluks akadeemilisele obstetrikale hakkas 1970. aastatel Euroopas üha laiemalt levima nn **alternatiivse sünnitusabi** liikumine, mis propageeris loomulikku ehk looduslikku sünnitust. Nimetus "alternatiivne" tuleneb tõsiasiast, et selleks ajaks oli meditsiiniteadus suutnud muuta sünnituse kui sellise täiel määral patoloogiliseks nähtuseks. Nüüd taasavastati varem tavaks olnud, kuid ammu unustatud loomulikumad sünnitusasendid ja käitumisviisid ning rõhutati igati sünnituse loomulikkust ja seda, et naine peab usaldama eelkõige oma instinkti, sisehäält. Näiteid loomulike sünnituste kohta toodi kaugest minevikust loodusrahvastelt. Kuigi akadeemiline meditsiin suhtus alternatiivsünnituse liikumisse tõrjuvalt, oli ametlik meditsiin viimaks sunnitud sünnitusabi ümber korraldama ja haiglaid inimsõbralikumaks muutma. Täna seaks leivad peaaegu kõik alternatiivsünnituse põhimõtted ka arstiteadlaste respektierimist. Akadeemiline sünnitusabi on

lähenenud alternatiivsele, alternatiivne sünnitusabi tunnustab akadeemilise meditsiini rakendamist normist kõrvalekalduvate juhtumite korral. Tõdetakse, et senine meditsiiniline sünnitusabi toimis normaalsel sünnituskäiku raskendavalt ning ema ja last kahjustavalt. On imeks pandav, et meditsiiniteadlaste eksikäigud keetsid mitmeid inimpõlvi. Loodusrahvaste sünnitusviiside eelistest ning sellest, et arstiteadus ei kergenda loomulikku sünnitust, kirjutas doktor G. J. Engelmann juba 19. sajandi teisel poolel ning tema töid avaldati nii Ameerika Ühendriikides kui Euroopas (vt nt 1884). Muuseas kirjutas ta sellest, et seliliasend pole sugugi sünnituseks soodsaim. Tema töödest eksitamatud meditsiiniteadlased kirjutasid aga saja aasta vältel uurimusi ning kaitseid teaduskraade teemal, kuidas allutada emaka funktsioneerimist meedikute tahtele ning kas sünnitusvalu on normaalne või kas ta üldse reaalselt eksisteerib jne. Akadeemilist obstetrikat võib pidada meheliku mõttelaadi musternäidiseks. Rahvapärases sünnitusabis ja alternatiivsünnitusabi liikumises, nagu sünnitamise juures üldse, on "tegijateks" aga naised, eelkõige sundis naiste aktiivne protest valitsevat meditsiini oma seisukohti ümber vaatama. Teoreetiliselt on looduslähedasi sünnitusviise käsitlenud ka meesteadlased. Nii nagu piirid üldse, on ka piir meditsiinilise ja alternatiivse sünnitusabi vahel muutunud tänaseks ebamääraseks. Varasemat akadeemilist obstetrikat võib tänaseks lugeda täiesti läbikukkunuks.

Olen üle kümne aasta uurinud peamiselt rahvapärast sünnitusabi, mis on üle maailma võrdlemisi sarnane. Minu vaatekoha teeb eriliseks see, et kui läänemaailma urbaniseerunud inimesed taasavastasid loomuliku sünnituse raamatukaante vahelt, tutvudes endisaegsete sünnitustavadega loodusrahvastel varasematel sajanditel (vt nt Määttä 1988: 12–13; Liivamägi 1995: 5), siis mina olen kuulnud endisaegsetest sünnitusasenditest, näiteks rippuvast asendis sünnitamisest Ingerimaal nii toimunud naistelt endilt (Mikkor 1999a).

Midagi nii masendavat nagu nõukogude meditsiiniteadusele tuginev sünnitusabi pole ma kohanud ei kirjasõnas ega suulises pärimuses. Mingil määral on see võrreldav Ameerika Ühendriikide sünnitusabiga. Ent sealsetki süsteemi on muudetud järjest inimsõbralikumaks (vt nt Jarvis 1994: 664–667, 671–675; Olds *et al.* 1980).

Nõukogude ajal sünnitanud naiste jutust jääb vahel mulje, et tegu on psühholoogilist abi vajavate vägivallaohvritega, kelle allasurutud äng kestab seni edasi. Kindlasti mõjutas haiglas kogetu perekonnaelu, naiste seksuaalsust, pereplaneerimist, suhtumist abordisse jne. On tüüpiline, et teated haiglavägivallast ei laeku võõraste inimeste tavalisel küsitlusel. Ka tuttavad rääkisid kogetud juhtumitest esialgu sageli umbmääraselt, tunnistades lõpuks, et jutt on neist endist. Et teated haiglavägivallast laekusid eranditult Tallinna ja Tartu haiglate kohta, siis võikski äkki seda lugeda linnakultuurile omaseks? Küsimus, kuivõrd üldine kujunenud pilt on, vajab lähemat uurimist.

Tänaseks on ametlik sünnitusabi süsteem Eestis muutunud ning 1990. aastate keerukas ülemineku-aeg oleks samuti huvitavaks uurimisteemaks.³³ Paljud nõukogude ajal või 1990. aastate algupoolel sünnitanud naised, kes on oma viimased lapsed nüüd

---

³³Uuenduste sisseviimise aeg on keerukas ja konfliktirohke. Kümneni keskpaigas väitsid näiteks arstid, et kahjuks on traditsiooniliseks sünnitusasendiks selili sünnitamine ja seda sageli naiste endi soovil (Sööt, Saarma 1994: 154). Naised kirjeldasid samal ajal, et neid lausa sunniti pikali sünnitama, sageli "hirmutades ja ähvardades" (vt nt Liivamägi 1995: 133–134). 1994. aasta käsiraamat kubiseb kohati autoritaarse meditsiini näidetest: väljenditest "ära ole", "ära hoiu", "ära pressi", "võid paakil suuga hingata" (Sööt, Saarma 1994: 202–203) ja et "tihti peale ei saa sünnitajad meist aru ega oska pressida selili olles meie nõuannete kohaselt" (Sööt, Saarma 1994: 155). Mõningaid vanu "õpetusi" serveeritakse uues kuues: õpetus valutust sünnitusest ja naise õigest käitumisest on "asendatud" õpetusega teadlikkusest sünnitusvalude olemusest ning õigest hingamisest: kirjutatakse, et sünnitussoodne käik sõltub suuresti meedikute ettekirjutuste täpsest täitmisest ja teadlaste väljatöötatud õige hingamistehnika järgimisest (Sööt, Saarma 1994: 147, 166–167; 205–206). Seda hingamistehnika õpetust võiks kasutada raskemeelsuse raviks, mitte aga sünnitusabis — selle kirjeldus ajab naerma. Hingamistehnikas on akadeemilise meditsiini trendid vaheldunud ning aeg-ajalt on varasem teooria tervist kahjustavaks kuulutatud (Liivamägi 1995: 64). Meditsiiniteadlased arvavad teadvat sedagi, milliste helide kuuldavale toomine sünnitaja poolt on kasulik, nt "madalatämbriine häälitsemine lõdva suuga", lihtsalt karjumine aga väsitavat, ei laskvat korralikult hingata ja polevat kellelegi kasulik (Sööt, Saarma 1994: 152). Seevastu alternatiivses sünnitusabis soovitatakse usaldada oma sisetunnet, naise ürgset sünnitajavaistu,

ilmale toonud, väidavad, et neil oli Tartu Naistekliiniku taaskülastamisel tunne, nagu oleksid nad sattunud teise maailma. Ning keskealised naised ja mehed arutavad omavahel, kas mitte planeerida veel mõne lapse sünd, et kogeda positiivseid muutusi ja peresünnitust omal nahal. Praegusel ajal lapsi muretsevatesse noorematesse inimestesse suhtutakse kadedusega.

Allikad

Eesti Rahva Muuseum

EA — Etnograafiline Arhiiv

EA 207 = M. Mikkor. Andmeid Kaukaasia eestlaste lapse sünni ja abiellumisega seotud tavade ja uskumuste kohta. 1985, lk 8–180; M. Mikkor. Kaukaasia eestlaste perekonnakombestistikust ja folkloorist. 1985, lk 181–360; M. Mikkor. Teatmateriaali Abhaasia ANSV Gagra rajooni Leselidze k/n Salme küla armeenlaste ja grusiinlaste ning Gruusia NSV Ahalkalaki linna armeenlaste elutähtpäevadega seotud tavade ja uskumuste kohta. 1986, lk 361–413

EA 212 = M. Mikkor. Teatmateriaali inimese sünni ja surmaga seotud tavade ja uskumuste kohta Tallinnas ja Tartus, Harju raj. Kuusalu k/n-s, Rakvere raj. Vihula k/n-s, Rapla raj. Raikküla k/n-s ja Rapla alevis, Pärnu raj. Väandra alevis ja Kingissepa raj. Leisi k/n-s. 1986, lk 1–383

EA 213 = M. Mikkor. Inimese sünni ja surmaga ning abiellumisega seotud tavad ja uskumused Laiuse, Torma ja Urvaste kihelkondades. 1989, lk 251–364

EA 225 = M. Mikkor. Inimese sünni ja surmaga seotud tavad (Laiuse, Puhja, Rõngu, Torma ja Palamuse khk.). 1987, lk 378–551

Eesti Kirjandusmuuseumi Rahvaluule Arhiiv

ERA — Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu (põhiliselt 1927–1944)

---

igasugused õpetused ja korraldused töötavad aga sellele vastu (vt ka Liivamägi 1995: 64).

Kirjandus

- Arihbajeva 1965 = Н. В. Арихбаева. Организация работы родильного дома. Москва
- Ariste, P. 1974. *Vadjalane kätkest kalmuni*. Tallinn
- Artjunjan 1974 = Г. Г. Артюнян. Гинекология и акушерство в Армении в древние и средние века. Ереван
- Važenova 1971 = К. М. Важенова. Организация работы городской женской консультации. Ленинград
- Beljajeva 1982 = Н. Ф. Беляева. Родильные обряды мордвы-мокши Атюрьевского района Мордовской АССР (конец XIX — начало XX в.). Этнокультурные процессы в Мордовии. (Научно-исследовательский институт языка, литературы и экономики при Совете Министров Мордовской АССР. Труды, вып. 71.) Саранск, с. 51–62
- Bodjažina 1975 = В. И. Бодяжина. Акушерство. Москва
- Bröich, H. 1949. Kritische Bemerkungen zu vorstehender Arbeit. — *Die Geburtshilfe im Privathaus und in der Klinik: Sammlung von Abhandlungen aus dem Gebiete der Frauenheilkunde und Geburtshilfe*. (Neue Folge, Heft 2.) Halle (Saale), S. 113–114.
- Bulõgina 1954 = Е. А. Бульгина. Гигиена женщины во время беременности и после родов. (Сельская библиотека: Курс лекций для беременных и матерей: Лекция 2-я.) Москва
- Engelmann, G. J. 1884. *Die Geburt bei den Urvölkern: Eine Darstellung der Entwicklung der heutigen Geburtskunde aus den natürlichen und unbewussten Gebräuchen aller Rassen*. Wien
- Fainberg, V., I. Kõiv 1972. *Valitud loengud sünnitusabi ja günekoloogia alalt. I osa*. Tartu
- Fainberg, V., V. Kask, I. Kõiv 1972. *Valitud loengud sünnitusabi ja günekoloogia alalt. III osa*. Tartu
- Fais-Leutskaja 1997 = О. Д. Фаис-Леутская. Народы Италии. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах: Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 250–301
- Fedjanovitš 1995 = Т. П. Федянович. Родильные обряды мордвы, конец 19–20 в. — *Обычаи и обряды, связанные с рождением ребенка*. Москва, с. 217–244
- Filimonova 1997 = Т. Д. Филимонова. Лужичане. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах: Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 49–58
- Gantskaja 1997 = О. А. Ганцкая. Поляки. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах: Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 7–22

- Granat 1955 = Н. Е. Гранат. Почему надо рожать в родильном доме. (Библиотечка колхозника.) Москва
- Granqvist, H. 1947. *Birth and Childhood among the Arabs: Studies in a Muhammadan Village in Palestine*. Helsingfors
- Gratsianskaja 1997 = Н. Н. Грацианская. Чехи и словаки. — Рождение ребенка в обычаях и обрядах: Страны зарубежной Европы. Москва, с. 23–48
- Grištšenko, Šulešova 1968 = И. И. Грищенко, А. Е. Шулепова. Дородовые исправления неправильных положений и тазовых предлежаний плода. Киев
- Gross, K. 1964. Valuta sünnitus. — *Tulevasele emale*. Tartu, lk 32–43
- Gross, K. 1976. Mida on vaja teada sünnitusest? — *Tulevasele emale*. Tallinn, lk 49–60
- Grundström, H. 1953. Lappalaisten uskomuksia äidistä ja lapsesta. — *Virittäjä*, s. 82–92
- Grünthal, J. 1924. Eesti rahvameditsiin, eriti sünnituse ning naistehaiguste puhul ja laste arstimisel, vanavara valgustusel. — *Eesti Kirjandus*, XVIII, lk 299–308, 334–347, 386–395, 443–453, 475–491
- Haruzina 1906 = В. Харузина. Несколько слов о родильных и крестинных обрядах и об уходе за детьми в Пудожском у. Олонецк. губ. — *Этнографическое обозрение*, но. 1–2, с. 88–95
- Harva, U. 1935. *Varsinais-Suomen henkistä kansankulttuuria*. (Varsinais-Suomen historia III:1.) Porvoo
- Helsti, H. 1995. From taboo breakers to toiler mothers. The stories of lone mothers in the folklore of Finnish countrywomen. — *Ethnologia Fennica. Journal of Finnish and Finno-Ugric Studies in Ethnologia* 1994, vol. 22, pp. 6–14
- Hinrichs, F. 1949. Geburtshilfliche Ergebnisse im kleinen Krankenhaus unter besonderer Berücksichtigung der operativen Geburt. — *Die Geburtshilfe im Privathaus und in der Klinik: Sammlung von Abhandlungen aus dem Gebiete der Frauenheilkunde und Geburtshilfe*. (Neue Folge, Heft 2.) Halle (Saale), S. 10–72
- Hint, J. 1996. Mähkmevöö Eesti rahvatraditsioonis. — *Austrvegr (Idatee)*, nr 2, lk 38–39
- Hovorka, O. v., A. Kronfeld 1909. *Vergleichende Volksmedizin*, Bd. II. Stuttgart
- Hämäläinen-Forslund, P. 1988. *Maammon marjat: Entisaikain lasten elämä*. Porvoo—Helsinki—Juva

- Ilisson, A. 2000. Kiirabi mõnitas sünnitajat. — *Sõnumileht*, 19. II, lk 5
- Inso, G. 1983. Psühho profülaktiline sünnituse valutustamise meetod: Referaat psühhiaatrias. Tartu Riiklik Ülikool. [Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus]
- Ivanova 1997 = Ю. В. Иванова. Албанцы. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах: Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 141–163
- Jarvis, G. J. 1994. *Obstetrics and Gynaecology: A Critical Approach to the Clinical Problems*. Oxford—New York—Tokyo
- Jordan, B. 1978. *Birth in Four Cultures: A Crosscultural Investigation of Childbirth in Yucatan, Holland, Sweden and the United States*. (Monographs in Women's Studies.) Montreal
- Kaljuvee, G. 1967. Häll. — *Etnograafiamuuseumi aastaraamat*, XXII, lk 265–301
- Kaplan, A. L. 1957. *Sünnitusabi: Õpik*. Tallinn
- Karelõ 1983 = Карелы Карельской АССР. Петрозаводск
- Kašuba, Martõnova 1997 = М. С. Кашуба, М. Ю. Мартынова. Югославские народы. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах: Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 59–97
- Kask, V., H. Kaarma 1973. *Valitud loengud sünnitusabi ja günekoloogia alalt. VII osa: Sünnituse kliiniline kulg ja juhtimine*. Tartu
- Kislin 1963 = С. В. Кислин. Профессия врача — подвиг: Советы акушера-гинеколога молодым врачам. Волгоград
- Kitzinger, S. 1979. *The Experience of Breastfeeding*. London
- Koivu, L. 1962. Syntymään liityvistä enteistä. *Kalevalaseuran Vuosikirja*, 42, s. 301–319
- Kožanovski 1997 = А. Н. Кожановский. Народы Испании. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах: Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 302–326
- Kuusisto, R. 1989. *Imetän ja hoivaan*. Porvoo—Helsinki—Juva
- Leinonen, P. 1975. Suomalaisen syntymäsjät vuonna 1914. — *Kotiseutu*, s. 30–34
- Liivamägi, Ü. 1995. *Uue elu algus: Teejuht loomuliku sünnituse juurde*. Tallinn
- Listova 1989 = Т. А. Листова. Русские обряды, обычаи и поверья, связанные с повивальной бабкой (вторая половина XIX — 20-е годы XX в.). — *Русские: Семейный и общественный быт*. Москва, с. 142–171
- Loorits, O. 1932. Die Geburt in der livischen Volksüberlieferung. — *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*, XXVI, S. 131–169

- L ü ü s , A. 1935. Lapsehäll teadusliku meditsiini seisukohalt. — *Eesti Arst*, lk 353–360
- M a n n i n e n , I. 1924. Sünnimine ja lapseõlv eesti rahva traditsioonis. — *Eesti Arst*, lk 75–78, 95–104, 143–153
- M a r k o v a 1997 = Л. В. Маркова. Болгары. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах: Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 98–125
- M e s a a m e l a p s e 1995. Tlk H. Jüssi. Tallinn: Olion. (*Meille tulee vauva*. Helsinki 1992)
- M e i p a l u , V. 1964. Raseda tervishoid. — *Tulevasele emale*. Tartu, lk 13–31
- M e i p a l u , V., H. K a a r m a , U. L e i s n e r 1973. *Valitud loengud sünnitusabi ja günekoloogia alalt. Vosa: Füsiopsühhoprofülaktiline ja medikamentoosne sünnituse valutustamine*. Tartu
- M i k k o r , M. 1994. Kaukaasia eestlaste surmakujutelmadest. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1234–1267; nr 7, lk 1481–1496
- M i k k o r , M. 1995. Soikkola isurite matusetavad. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1889–1927
- M i k k o r , M. 1996. Rasedusega seotud uskumustest Kaukaasia eestlastel. — *Vaga vares*. (Pro folkloristica IV.) Tartu, lk 65–72
- M i k k o r , M. 1997. Funeral Customs of Caucasian Estonians. — *Folklore: Electronic Journal of Folklore. Printed version*, vol. 5, pp. 47–96
- M i k k o r , M. 1998. Sünnitusabist Musta mere ranniku eesti külades. — *Akadeemia*, nr 5, lk 939–978
- M i k k o r , M. 1998b. Ersade sünnikombestikust Sabajevo ja Povodimovo külas. — *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat*, XLII, lk 53–78
- M i k k o r , M. 1999. Sünni- ja matusekombestiku uurimisest linnas (About the Study of Birth and Funeral Customs in Towns). — *Maa ja linn: Eesti Rahva Muuseumi 40. konverents: Teesid*. Tartu, 18–24
- M i k k o r , M. 1999a. Soikkola isurite ja Kurgola soomlaste sünnikombestikust. — *Akadeemia*, nr 5, lk 975–996
- M i k k o r , M. 1999b. Sünnijärgse ajaga seotud toimingutest Kaukaasia eestlastel. — *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat*, XLIII, lk 133–170
- M i k k o r , M. 2000. On the Erza-Mordvinian Birth Customs in Sabajevo and Povodimovo Villages. — *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, vol. 13, Tartu (<http://haldjas.folklore.ee/folklore/vol13/>, ilmumas)
- M i k k o r , M. 2000a. About the Study of Birth Customs in Towns and in the Country. — *On Rural and Urban Areas*. (Pro Ethnologia 9.) Publications of Estonian National Museum (ilmumas)

- Mikkor, M. 2000b. Minu merisigade elust. — *Mäetagused*, nr 13 (hüperajakiri <http://haldjas.folklore.ee/tagused>, ilmumas)
- Murzalijeva, Melnikova 1966 = X. E. Мурзалиева, Л. П. Мельникова. Вас ждут, вам здесь рады! — *Что должна знать каждая женщина*. Казахстан, с. 5–15
- Murzalijeva 1966 = X. E. Мурзалиева. Беременность, роды и послеродовой период в жизни женщины. — *Что должна знать каждая женщина*. Казахстан, с. 52–79
- Määttä, P. 1988. Pihtisynnytys vai "pulpahtus"? Luonnonmukainen synnytys nostaa naisen jaloilleen. — *Pohakka*, n:o 1, s. 12–13
- Nossenko 1997 = E. Э. Носенко. Евреи. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах: Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 484–502
- Olds, S. B., M. L. London, P. A. Ladewig, S. V. Davidson 1980. *Obstetric nursing*. Menlo Park, California
- Ormisson, A., V. Kask 1986. *Ajalise vastündinu loomulik toimine: Metoodiline juhend*. Tartu
- Pelkonen, E. 1931. *Über volkstümliche Geburtshilfe in Finnland*. (Acta Societatis Medicorum Fennicae Duodecim, Ser B, Tom. XVI.) Helsinki
- Pella, M. 1989. *Naiste nõuandlates, velsker-ämmaemandapunktides ja sünnitusosakondades töötava arsti ja ämmaemanda meelespea: Õppeabimaterjal*. Tallinn
- Petrov-Maslakov, Abramtšenko 1977 = M. A. Петров-Маслаков, В. В. Абрамченко. *Родовая боль и обезболивание родов*. Москва
- Petrov-Maslakov, Gabelov 1958 = M. A. Петров-Маслаков, А. А. Габелов. *Основы организации сельского родовспоможения и неотложная акушерская помощь*. Ленинград
- Piho 1997 = M. Пихо. Металлические украшения в погребальном обряде сету. — *Памятники старины: Концепции. Открытия. Версии: Памяти Василия Дмитриевича Белецкого 1919–1997*. Т. 2. Санкт-Петербург—Псков, с. 144–146
- Ploss, H. 1884. *Das Kind in Brauch und Sitte der Völker*. Bd. I. Leipzig
- Роров 1903 = Г. Попов. Роды. — *Русская народно-бытовая медицина по материалам этнографического бюро князя В. Н. Тенишева*. С. Петербург
- Post, E. 2000. Kannatuste aasta. — *Pere ja Kodu*, märts, lk 14–17
- Ptšelina 1937 = E. Г. Пчелина. Родильные обычаи у осетин. — *Советская этнография*, но. 4, с. 85–103

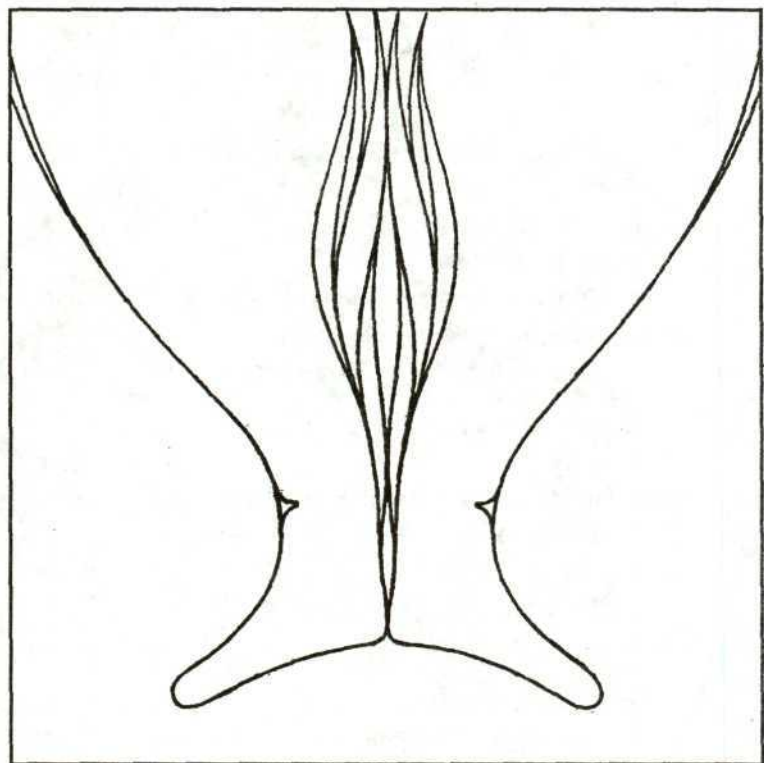
- Ptšelintseva 1987 = Н. Д. Пчелинцева. Народные обряды и поверья, связанные с охраной здоровья ребенка у азербайджанцев. — *Полевые исследования Института этнографии* 1983. Москва, с. 38–44
- Ptšelintseva 1995 = Н. Д. Пчелинцева. Обычай и обряды детского цикла у азербайджанцев: традиции и современность. — *Обычай и обряды, связанные с рождением ребенка*. Москва, с. 101–123
- P ä s s, E. 1938. About the Customs at Childbirth among the Ingers and the Votes. — *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*. Bd. XXX, S. 538–564
- R e d k o 1899 = А. Редко. Нечистая сила в судьбах женщины-матери. *Этнографическое обозрение*, no. 1–2, с. 55–131
- R u o t s a l a i n e n, A. 1950. Onnenlakki ja onnenpaita kansanperinteessä. — *Kalevalaseuran Vuosikirja*, 30, s. 163–190
- S a l u, E. 1983. Sünniga seotud perekonnakombestik Viljandi maal (tänapäeval Viljandi rajoonis): Kursusetöö. Tartu Riiklik Ülikool. [Käsikiri autori valduses]
- S a r t o r i, P. 1910. *Sitte und Brauch*. (Handbücher zur Volkskunde. Bd. 5.) Leipzig
- S e r o v, S t r i ž a k o v, M a r k i n 1989 = В. Н. Серов, А. Н. Стрижаков, С. А. Маркин. *Практическое акушерство: Руководство для врачей*. Москва
- S i k k, R., M. P a j u l a, H. R o o n e m a a 2000. Ravimiuuring hirmutab tittede emasid: Imikute peal katsetatakse Eestis harva esineva haiguse vastast vaktsiini. — *Eesti Päevaleht*, nr 54, 10. III
- S i l l a r d, A. 1964. Imiku hooldamise vahendid. — *Tulevasele emale*. Tartu, lk 60–64
- S o l o v j o v a 1983 = Л. Т. Соловьева. Родильная обрядность у грузин (конец XIX — начало XX в.). *Полевые исследования Института этнографии* 1979. Москва, с. 123–128
- S o l o v j o v a 1987 = Л. Т. Соловьева. Материалы по обрядности детского цикла у грузин Аджарии. — *Полевые исследования Института этнографии* 1983. Москва, с. 29–38
- S o t s i a l i s t i t š e s k i... 1986 = Социалистический быт мордовского села. Саранск
- S u m t s o v 1880 = Н. Сумцов. О славянских народных воззрениях на новорожденного ребенка. — *Журнал Министерства Народного Просвещения*, ч. ССХII, с. 68–94
- S ä r g, A. 1998. *Riivatud jutud*. Infotrükk
- S ö ö t, M., I. S a a r m a (toim.) 1994. *Pereks kasvamine: Käsiraamat*. Tallinn

- Zelenin, D. 1927. *Russische (ostslavische) Volkskunde*. Berlin—Leipzig
- Zelentšuk 1997 = В. С. Зеленчук. Румыны. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах: Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 126–140
- Želohovtseva 1962 = И. Н. Желоховцева. *Гигиена женщины во время беременности и после родов*. Москва
- Želohovtseva 1966 = И. Н. Желоховцева. *Организация акушерско-гинекологической помощи в СССР*. (Утверждено Ученым советом санитарно-гигиенического факультета ЦИУ в качестве учебного пособия для врачей 29 декабря 1965 г.) Москва*
- Ter-Sarkisjants 1998 = А. Тер-Саркисянц. *Армяне: История и этнокультурные традиции*. Москва
- Tsiperson 1966 = Р. И. Циперсон. *Уход за новорожденным ребенком. — Что должна знать каждая женщина*. Казахстан, с. 81–89
- Tšursin 1956 = Г. Ф. Чурсин. *Материалы по этнографии Абхазии*. Сухуми
- Veerma, I. 1976. Nõuandeid sünnitusjärgseks perioodiks. — *Tulevasele emale*. Tallinn, lk 61–65
- Velvovskii 1963 = И. З. Вельвовский. *Система психопрофилактического обезболивания родов*. Москва

MARIKA MIKKOR (sünd. 1963) on lõpetanud Tartu Ülikooli 1988. aastal ajaloo erialal, praegu Eesti Rahva Muuseumi teadusosakonna teadur. *Akadeemias* varem ilmunud artiklid “Kaukaasia eestlaste surmakujutelmadest” (1994, nr 6, lk 1234–1267; nr 7, lk 1481–1496), “Soikkola isurite matusetavad” (1995, nr 9, lk 1889–1927), “Sünnitusabist Musta mere ranniku eesti külades” (1998, nr 5, lk 939–978) ja “Soikkola isurite ja Kurgola soomlaste sünnikombestikust” (1999, nr 5, lk 975–996).

---

* Artikli esimeses osas, mis ilmus *Akadeemia* eelmises numbris, peavad olema kõik Želohovtseva viited ta 1966. aasta tööle. *Aut.*

RENÉ KARI. Kompositsioon XIX (1991)

LUULET

Milan Rúfus

Tõlkinud Lehte Hainsalu

LUULETAJA PALVE LASTE EEST

Mis see on, ei tea,
kuid igatsevad sala.
See on neile tähtsam veel kui leivapala.
Et neil tühitühjaks ei jääks hing.
Et neil ümber tantsiks rõõmus ring.

Et neid hoiaks pehme
emaüsk,
kui neid haarab meile aimamata tusk.
Iga pelglik laps,
ette kartes laitust,
tundku päälael sooja pihu paitust.

Issand,
sellist Sinu paitust ihkab laps kui lind.
Ehk küll aimu pole veel, kuis hüüda Sind.

Kas Sa kuuled sinna üles peenehääelseid põnne?

Kuulsid. Andsid rohtu.
Armastuse õnne.

Originaalid: "Básnik sa modlí za deti"; "Modlitba za rodičov";
"Modlitba za Slovensko"; "Pod'akovanie za lásku".

PALVE VANEMATE EEST

Meie Isa, kes Sa oled Looja,
hoia ema alles kõigil lastel,
et nad saaksid tunda pihusooja
nagu taigen mõhes leivakastel.

Lastele Sa isa kingi
igal päeval,
mitte ainult eile.
Karjaseta tall nii eksib ringi
nagu see, kel isa kadund ulguteile.

Issand, mõlemat Sa seni kandnud,
läbi kaduva neid kannu.
Kaks ju kätt Sa oled meile andnud —
üks on isa,
teine ema pihku panna.

PALVE SLOVAKKIA EEST

Üht pesa tean.
Sääl elada
on imeline asi.
On isad sääl ja emad ka
ja palju mudilasi.

Kui Looja selle pesa löi,
Tal mõlkus meeles keegi,
kes olla koduta ei või.
Ja korda läks Tal seegi.
Ta teadis, keda hõigata
ust avama ja sulgema,
maad nagu leiba lõigata
see adraga peaks julgema.

Üht pesa tean, on elu ses —
soe, pehme päeval-öö, —
see püsib ema helluses
ja isa raskel tööl.

Mu Jumal, vaata ülaltpoolt
nii tihti, kui Sa võid,
ja kannu seda rohkem hoolt,
et Sa ta väikseks löid.

TÄNU ARMASTUSE EEST

Justnagu päike korraks puutuks lund —
kõik lööb mus valgeks,
kõik mus soojalt heleb.
Ei aimagi te, õnnis on see tund,
kui keegi mulle
armsalt naerateleb.

Justnagu laande eksind päiksepaist
külmund kõrrekest ehk ellu aitab —
nii tunnen ma
üht hetke ebamaist,
mind keegi
hella peoga paitab.

Mis on see — armastus,
kui ka ei teaks,
Sind palun, Issand,
õpeta mind ise.
Nii tahab seeme saada viljapeaks
ja loodab leida päikse kiirgamise.

Mu väeti süda ei saa anda nõu
Sulle, Kuningate Kuningalle,
vaid seda ütlen —
inimese jaoks on armastuse jõud
ülim kink,
mis iial andsid talle.

On iga laps kui Sinu
maarjalill,
neid võtsid nõuks Sa külvata ja kasta.
Nad inimlikust armust elevil.
Ja Looja armu kink on —
sündida meid lasta.

MILAN RÚFUS (sünd. 1928) on lõpetanud Komenský ülikooli Bratislavas slovaki keele ja kirjanduse alal ning töötas samas õppejõuna kuni pensionipõlveni. On avaldanud kümme-kond luulekogu 1956. a-st alates, lasteraamatuid, publitsistika- ja esseekogusid, tõlkinud slovaki keelde Jessenini, Lermontovi, Puškini, Ibseni ja tšehhi kirjanike loomingut.

PILGUHEIT

SLOVAKI NÜÜDISKIRJANDUSELE

Viliam Marčok

Tõlkinud Leo Metsar

Kirjandusteadlased võiksid kord täpselt kokku arvata, kui mitu teost ja autorit kahekümnenda sajandi viimasel aastakümnel slovaki kirjandust esindab.

Pärast 1989. aasta novembrit tegeles slovaki ilukirjanduse ülitamisega umbes kolmkümmend enam-vähem püsivat kirjastust (rääkimata juba otstarbeliste kirjastuste ja oma kulu ning kirjadega avaldatud ühekordsete väljaannete loendamatu hulga) ja nende toodang oli 1996. aastaks jõudnud 60 tiitlini veerandaastas, ning 1997. aasta kolmandas kvartalis küündis ilukirjanduslike teoste hulk juba lausa uskumatu 90 tiitlini veerandaastas. Üks kirjanduskriitik pole lihtsalt füüsiliselt võimeline iga päev üht raamatut läbi lugema. Ja on täiesti ebareaalne temalt oodata, et ta suudaks kõigisse neisse erinevatesse tekstidesse veel süveneda, neid aduda ning hinnata. . . Ja kui terviklik saakski olla tema ülevaade, kui kirjandusilm ise on jagunenud ideelistel, rahvuslikel ja huvialastel põhjustel suureks hulgaks seltsideks ja ühinguteks (PEN-klubi, Slovaki Kirjanike Ühing, Sõltumatute Kirjanike Liit, slovaki, ungari ja ukraina kirjanike seltsid) ja huvialasteks ühinguteks (faktikirjanduse loojad, naisautorid ja feministid, *sci-fi* loojad)? Kuidas on võimalik kirjeldada sellise kirjanduse olukorda, mis asub küll ajaloolisel ristteel, kuid samal ajal väljuvad temast paljud paralleelsed ja ka vastupidised teed? Ja kui ka julgeda selles autorite

---

Tõlgitud slovakeelsest käsikirjast. Toimetuse tänu abi eest
*dr. phil. Jana Tesařová*le Bratislavas!

ja teoste segadikus tabada mingeid markantsemaid seoseid ja tendentse, siis tähendab nende valgustamine teadagi millegi muu varju jätmist ja niiviisi saavutatud visioon "terviklikkusest" võib olla äärmiselt juhuslik, katkendlik ja subjektiivne. . . Hoolimata sellest, et ma näen, kuidas iga uue pilguheiduga muutub minu vaatevälja jäänud kirjanduspilt, ei heida ma meelt, ja ärevus ning hirm hinges, asun ma uuesti tegema oma tööd nagu Sisyphos.

*

Ajaloolise visiooni kõrguselt, kuhu olen jõudnud, paistab kätte ühel pool selle mandri apokalüptiline pilt, mis on vajumas mineviku ja unustuse merre. See on maailm, mis pärineb meie neljakümne aasta pikkusest kogemusest "sotsialistliku" totalitaarsusega. See on tontlik manner, mis on vajumas ja kadumas. Ometi apelleerib see kaduv manner meie kaastundele ning ühtlasi asub siin tegevusse unustamismehhanismi "halastav" osa (see tuntud *surnutest rääkigem ainult head*, nii et lõppude lõpuks jäävad meile meelde ainult selle mandri lahked ilmingud. Need optimismi ja heasoovlikkuse maskid, millele "sotsialismi" ametlik kirjandus püüdis lisada elusa inimese veen vust (ka poliitikud hakkasid kuuekümnendatel aastatel rääkima *inimnäolisest sotsialismist!*) — seda kõike tajume meie kui ajaloo pilget meie kergeusklikkuse pihvita. Sellest hoolimata et mineviku ametlik kirjandus tahab meid ligi meelitada oma jaheda "klassitsismiga" (enesekindla lihvitud vormiga), ei saa ta enam sõna. Vana kirjandusliku konventsiooni viljelejad on selle krahhist nii šokeeritud, et kuigi nende armastatud sotsiaalsed teemad vedelevad sõna otseses mõttes tänaval ja ajakirjanduses (sotsiaalselt motiveeritud enesetapud, tööpuudus, organiseeritud kuritegevuse brutaalsus, narkomaania, hasartmängud jne), ei julge nad neid üles võtta, olgugi et sotsiaalne tellimus on kindlasti olemas. . .

Minevikku kaduva aja näolt rebib heasoovlikkuse maski tohutu hulk dokumentaalseid tunnistusi, mida on andnud vangid, ühiskonnas tagakiusatud inimesed, emigrandid, nende sugulased ja ka teised toimunud julmuste tunnistajad, paljastades seda, mis peitus surnuksvaikitud kannatuste taga — ebainimlikult julma ajastu skisofreeniliselt kivist nägu. See faktikirjandus, mis käsitleb poliitilisi kuritegusid ja ennast massi hulka peitnud üksikisiku

moraalset laostumist (selle teemaga tegeleb umbes paarkümmend raamatut), täidab oma kirjanduslikust ebakunstilisusest hoolimata siiski mingit ettevalmistavat esteetilist funktsiooni: kaudselt paljastab see endise "suure" ja "sotsialistliku" kirjanduse realismi valelikkust ja meenutab meile, et ka kirjanduse niinimetatud suurus võib petta ja olla selle looja moraalse laostumise tõestuseks. Nagu minevikus, peab ka tänapäeval paika, et seda tüüpi kirjanduses sünnib tähelepanuväärseid väärtteoseid ainult siis, kui suudetakse seista kõrgemal naturalistlikust keha ja hinge piinamise kirjeldamisest ja vältida piinajate kujutamist karikatuursete demonitena ning näidata selle asemel inimhinge vankumatust, inimese kindlat püüdlust hea ja positiivse poole. Just sellised on kardinal Ján Ch. **Korec**'i (1924) memuaarid *Barbaarsest ööst* (1991) kahes köites, milles kristlike legendide rikkaliku traditsiooni põhjal tõdedakse, et märtri suurus ei seisne selles, kui kohutavad piinad talle osaks on saanud, vaid tema hingejõus, tema usus ja lootuses, sest nendest sünnib see imetlusväärne "kangelaslik sisemine rahu", mis trotsib kurjust ja vägiivalda.

Elukutselised kirjanikud teavad hästi, et mitte ükski kirjanduslik fiktsioon ei suuda konkureerida vahetult läbielatud julmusega ja et sirgjooneline publitsistlik polemiseerimine poliitika ja ajalooa on donquijotelik ettevõtmine. Seepärast ongi katsed kujutada totalitarismiperioodi klassikaliselt realistliku fiktsiooni kaudu võrdlemisi harvad. Selle žanri parimad teosed põhinevad isiklikel elamustel ja ka oma tekkimisajalt on nad seotud minevikupeerioidiga: näiteks romaani *Ornament* (1991) klerikute saatusest sotsialismi ajal hakkas Vincent **Šikula** (1936) juba kuuekümnendate aastate lõpul kirjutama; samasugune taust on ka Rudolf **Do-biáš**'i (1934) jutustustekogumikul *Tume roheline* (1996); muidu on ta tuntud eeskätt silmapaistva noorsookirjanikuna. Seda joont püüab jätkata Anton **Baláz** (1943) romaaniga prostituutide saatusest *Langenud naiste laager* (1994) ja paroodilise pildiga tollest ajast teoses *Õnnelikkude homsete kroonika* (1997), kuid nende realism on küllaltki publitsistlikult sirgjooneline. Kõrgema kunstilise tasemega on silmapaistva luuletaja Štefan **Moravčík**'i (1943) esimene romaan *Talupojad* (1988, täiendatud väljaanne 1992), paroodia kollektiviseerimisest: autor on muide kasutanud dialekti, mida räägitakse kauges maanurgas Bratislavast kirdes.

Totalitarismi repressiivse atmosfääri esimesteks kujutajateks olid emigrandid ja dissidendid. Esimeseks pääsukeseks selles vallas on Ladislav **Mňačko** (1915–1994) satiiriline romaan *Selt-simees Münchhausen*, mille ta avaldas pärast siirdumist emigratsiooni (Köln 1972 ja Bratislava 1990). Publitsistlikult teravdatud karikeerimise kaudu paljastas ta selles teoses Tšehhoslovakkia kommunistliku partei peasekretäri Gustav Husáki võimuambitsioone ja tegevust. (Seda tüüpi poliitilist satiiri oli ta viljelnud juba varem romaanis *Kuidas maitseb võim*, 1968.) Dissidendid hoidusid poliitilise võimuga otsesesse kirjanduslikku poleemikasse astumast. Seda tõendab juba esimene dissidentlik romaan *Mahajäetud maja*, mille kirjutas luuletaja Ján **Silan** (1914–1984) kuuekümnendate aastate lõpul (lühendatud variant ilmus aastal 1991 ja romaan tervenisti 1997). Selles teoses ei paljasta Silan totalitaarse režiimi atmosfääri, kuid annab näpunäiteid, kuidas seda on võimalik trotsida sõltumatu kristliku mõtlemise järjekindla arendamise abil. Sama seisukohta väljendab ta ka oma dissidentlike luuletuste kogutud väljaandes, raamatus *Katoliiklikud laulud Važecist* (1996).

Seda suunda jätkas ka prosaist Dominik **Tatarka** (1913–1989), kelle teosed ilmusid Tšehhi *samizdat*-väljaannetena või välismaal: *Soperdised* (Praha 1979), *Üksi öö vastu* (München 1984) ja *Kirjad igavikku* (Toronto 1986). Nendes raamatutes esitab autor jõledaid ning rabavaid represseerimisfakte (nuhkimine, ülekuulamine, kodude läbiotsimised, santažeerimiskatsed jne) ja tembib neid unenägude, visioonidega või foobiate ning depressioonide protokollimisega, ent raamatus *Ässitavalt* (Köln 1988) rõhutab ta juba oma vaimu taltsutamata, mis liigub vabalt nii mälestuste kui ka fantaasia valdkonnas, ja ühtlasi esitab ta täielikult autori indu ning julgust olla avameelne oma sisemaailma kõige varjatumate soppidegi suhtes, kokkumata tagasi isegi oma “alatus” ees. (Autoriõiguste pärijate seisukoha tõttu pole raamatud seni kahjuks Slovakkias ilmunud ja jäävad raskelt kättesaadavaks. . .)

Nooremad dissidendid arendasid edasi “enesepaljastusliku autobiograafia” meetodit kui viisi, mis autentse kogemuse kaudu räägib tõtt inimesest ja ajastust. Pärast raamatut *Rapsodia ja miniatuurid* (Praha 1981, Köln 1988), milles Ivan **Kadlečík** (1938) kaitseb dissidentlikult ning poleemiliselt inimvaimu

sõltumatust, on ta kirjutanud terve rea lühikesi postmodernseid põlžanrilisi elamuslik-refleksiivseid proosapalu, milles püüab fikseerida postmodernse avatud inimese jahmatust elu imede kaleidoskoobi puhul: "Kaksteistkümmed" (Praha 1989), "Omaenda horoskoop" (1991), "Nuputusülesanded" (1995), "Tarokk. Ajalooline romaan" (1997). Illusioone paljastav autobiografism iseloomustab ka selle rühma kõige noorema liikme Martin M. Šimečka (1957) novelle, mis avaldati üksikult välismaal ja on nüüd ilmunud ka ühiste kaante vahel pealkirja all *Džinn* (1990).

Pavol Hruz (1941), kes dissidendina avaldas ainult üksikuid jutustusi, andis välja postmodernselt tempereeritud raamatu *Laut ja mängud* (1989). Selles kujutab ta irooniliselt, kuidas olukord totalitarismi ajal jõudis sellise stereotüüpsuseni ja selliste keeleliste klišeedeni, et inimene ei suutnud enam vahet teha, kas on tegemist enesekaitseliku mimikriga või juba lõivumaksimisega kollaboratsioonismile. Selle leebe "enesekaitseliku kompromissiga" lähenes Hruz oma jutustustes suuresti samasugusel häälestatud režiimivastastele autoritele (kuid nende teoseid siiski avaldati!), kes samuti kujutasid inimillusioonide tragikoomilist purunemist argielu muredes. Seda suunda esindavad M. Lasica ja J. Satinský näidend *Rõõmu päev* (1986), samuti S. Štepka *Must lammas* (1986), *Komandeeringuaruanne* (1987) jt; proosas Martin Bútor (1944) raamatud *Kerge sulega* (1987) ja *Sissesoolatud Aasias* (1990), samuti ungari keeles kirjutava Lajos Grendeli (1949) *Varjundatud killud* (1985) ja *Sisukas pagas* (1988); poeesias Ivan Štrpka värsikogud.

Teatud osa "ametliku" loomingu küllaltki hämmastavas kokupuutumises dissidentlikuga kaheksakümendate aastate lõpul seletab paljusidki "anomaalseid" nähtusi slovaki kirjandusprotsessis kahe viimase aastakümne jooksul. Eelkõige näitab see, et kultuuriminister Miroslav Váleki konsolideeriv kultuuripoliitika polnud sugugi nii järjekindlalt repressiivne (nagu seda sageli lihtsustatult väidetakse) ja et oma kollegiaalse solidaarsuse ning tolerantsuse tõttu jättis ta toimetajatele küllaltki laia tegevusvälja. Eks see seleta sedagi, miks oli dissidentlik kirjandus suhteliselt "nõrk" ja miks slovaki kirjanduses ei lõonud kuigi tugevasti läbi Orwelli laadis ründav grotesk. Sporaadiliselt on seda tüüpi groteski viljelnud M. Zelinka romaanis *Maa* (1992) ja E. Groch

luulekogus *Nõiamoor. Eleegiad* (1991), kuid tõeliselt vägeva groteskse vaatamänguga sai hakkama alles Pavel **Vilikovský** (1941) teosega *Kogu aeg roheline...* (ilmus aastal 1988, kuid kirjutatud oli see juba seitsmekümnendate aastate alguses), milles nuhkimisest, spioneerimisest ja ajupesust täidetud atmosfäär on antud karkeeritult, postmodernsel viisil, nii et groteskne allegooria käib ühtviisi nii kommunistliku kaasaja kui ka Austria-Ungari keisririigi pihta; nahutada saavad absurdini viidud kontroll inimese üle ja Kesk-Euroopas esinevad natsionalismi-ilmingudki. Sellega on tõenäoliselt seotud ka kogenumate kirjanike "soovimatus" sellist groteski viljelda: nemad jäid pigem truuks oma kogemusele, kuidas võidelda totalitaristliku režiimi kehtestatud piirangutega kirjandusele. P. Vilikovský tegi seda säravates pamflettides marksistliku kirjanduskriitika pihta raamatus *Slovaki Casanova* (1991) ja Stanislav **Rakús** (1940) raamatus *Temporaalsed märkmed* (1993). Selles seoses ei olegi hämmastav fakt, et ka Dušan **Mitana** (1946) oma romaanis *Kadunud autori otsingul* (1991) katab totalitaarsest ajastust antud pildi postmodernselt dekomponeeritud pihtimusega oma *alter ego* psüühilisest ja loomingulisest frustratsioonist. Ja kindlasti pole sugugi juhuslik, et ka noorema sugupõlve esindaja Gustáv **Murín** (1959) püüab romaanis *Kuidas käsi käib* (1998) irooniliselt "rekonstrueerida" pigem viimase aastakümne kirjanduslikku atmosfääri kui tollast poliitilist tegelikkust.

*

Siinse panoraami teises otsas on udust ja kaosest kerkimas kaas-aegse tegelikkuse sündiv manner. Nii dissidentlikud kirjanikud kui ka kommunistliku režiimiga vägikaigast vedanud literaadid on astunud sellele uuele, veel tulisele pinnale ilma hämmelduseta, ilma respektita ja ka ilma illusioonideta. Seda tõendavad eeskätt Rudolf **Sloboda** (1938–1996) suurepäraseid romaaneid *Veri* (1991) ja *Sügis* (1994), jutustuskogud *Põgenemine kodukülalt* (1992) ja *Näitlejanna* (1996), samuti näidendid *Armagedon* (1993) ja *Võorasema* (1995), milles autor postmodernistliku mänglevusega siirdub reportaažlikult antud vahetute piltide juurest aktuaalsesse ühiskondlikku olukorda (sageli kommenteerib ta seda omapäraselt ning teravalt), sukeldub ka oma isiklikku ellu koos selle vi-

sionaarsete ja filosoofiliste sublimatsioonidega. Pole kahtlust, et Sloboda on ilmselt kõige originaalsem ning kõige silmapaistvam autor viimase kahekümne aasta slovaki kirjanduses.

Hoopis teises stiilis on Peter **Pišťanek** kirjutanud oma kaheköitelise debüütromaani *Rivers of Babylon* (1991, 1994). Kasutades väljaspool "päriskirjandust" esinevaid žanre (koomiks, reklaam, videoklipp jt), on autor iroonilis-sarkastilise mõõdukusega võtnud vaatluse alla need kaasaja sogased vood, kus kiire rikastumise iha seguneb vägivallega, vana režiimi julgeolekuorganid allmaailmaga, kupeldamine liiakasuvõtmisega, veri kristliku nägemuslikkusega jne.

Pole midagi üllatavat selles, et raskelt sündivat liberaalset demokraatiat kommenteerivad skeptiliselt vana režiimi pooldajad. Märksa kummalisem on see, et samasugusele poleemilisele seisukohale on asunud ka endine dissident Pavol Hruź. Selle tõendiks, et kaasaegsed kirjanikud suhtuvad uude ühiskondlikku tegelikkusesse umbusklikult, on ka satiirilise loomingu suhteline elavnemine. Kõige silmatorkavamalt on see avaldunud näitekirjanduse vallas (peale eespool mainitud Lasica, Satinský ja Šteпка on selles žanris silma paistnud ka mõned nooremad näitekirjanikud). Praeguses televisioonis on leidnud püsiva koha poliitiline kabaree. Literaatidest on saavutanud kõige paremaid tulemusi särav epigrammmeister Tomáš **Janovic** (1937) raamatutes *Minu kõige armsamad patud* (1991), *Kurvad anekdooidid* (1993) ja *Kõige kurvemad anekdooidid* (1995). See kõik tõestab demokraatia ja tolerantsuse elujõulisust Slovakkias.

Seda kinnitab ka suur hulk teoseid, milles autorid erineva andekusega rekonstrueerivad neid lehekülgi rahva minevikust, mille kommunistid olid ajalooraamatust välja rebinud. Ühtlasi püüavad nad tuua kaasaegsete teadvusse neid episoode ja isiksusi lähiminekust, mis tugevdaksid kommunismi poolt nõrgestatud slovakkide rahvuslikku iseteadvust. Selliste taotlustega kirjanikke on rohkesti, ent ma kardan, et nende looming huvitab välismaist lugejat küll kõige vähem, ja nimelt oma liiga regionaalse faktograafia tõttu (eriti siis, kui kaldutakse isamaalise romantismi valdkonda). Küll võib aga välismaisele lugejale huvi pakkuda Vladimír **Ferko** ja Andrej **Ferko** (isa ja poja) raamat *Nagu metshaned* (1994): selles kujutatakse kirjanduslikult heal tasemel kunagist slovakkide

spetsiifilist käsitööharu — traatimist. (Külakäsitöölised rändasid maad mööda ringi ja parandasid traadiga savi- ja fajanssnõusid.)

*

Kuid minevikku jääb peale elukogemuse ka kogemus selle mineviku kirjandusliku kujutamisele. Pärast kibedaid kogemusi ideelis-kasvatusliku kirjandusega on suurem osa slovaki kirjanikest keeldunud loosungeid, optimismi ja ilu tootva masina rollist. Nimelt tõestab kaasaega kujutav proosa, et kirjanikud ei taha aktsepteerida pärast 1989. aasta novembrit toimunud muutusi ühiskondlikus elus kõrgema elukvaliteedi ainuvõimaliku perspektiivina. Selle tõestuseks on, et ei prosaistid ega näitekirjanikud tee oma teostes vahet, kas tegevus toimub enne või pärast “sametrevolutsiooni”, 1989. aasta novembrit; nende käsitluses on aeg inimliku küündimatuse, ajutiste otsustuste ja tühjade žestide lakkamatu voolamine. Uus ühiskondlik murrang pole niisiis vedanud slovaki belletristikat — nagu sellega juhtus minevikus — publitsistliku aktuaalitsemissa teele, ehkki paljudele kirjanikele on just publitsistika kujunenud tähtsaks kommunikatsioonivahendiks ühiskonnaga suhtlemisel. Ilukirjanduses jätkab suurem osa kirjanikke endiselt kaasaegsete teadvusemõrde, murdekohtade ja mustade aukude uurimist, kuid seda kõike ei pea kirjanikud kohalike suhete kajastamiseks, vaid tänapäevase postmodernse tsivilisatsiooni üldise kriisi koostisosaks.

Selle “peavoolu” kõige sagedasemateks teemadeks kaasaegses slovaki kirjanduses on tunnetusliku kompetentsuse, väärtustes orienteerumise ja moraalse imperatiivi kaotamine; sellest sünnib omakorda emotsionaalne frustratsioon, võõrdumistunne; tekivad sundmõtted ja kompleksid, traumeerivad paradoksaalsed elamused, eksistentsiraskused jne. Suurest hulgast selliseid teemasid käsitlevatest autoritest tahaksin meenutada — peale ülal juba mainitud — veel mõningaid, kelle teosed tõlgete kaudu on tuntud ka välismaal; prosaistid Peter Karvaš, Ján Johanides, Július Lenčo, Jozef Puškáš, Ján Tužinský, Peter Holka; luuletajad Pavol Bunčák, Mila Haugová, Dána Podracká, Daniel Hevier, Štefan Moravčík, Kamil Peteraj, Štefan Strážay ja Ivan Štrpka. Nende autorite väljendusvahendite tonaalsus ulatub vitaalsest sensualis-

mist ja eksistentsialistlikust paatosest satiirilise teravuse kaudu jääkülma groteskini ja absurdini.

Luuletajatest äratavad tähelepanu äge Kamil **Peteraj** (1945) vitaalselt mänglevate luulekogudega *Lüüriline korso. Neitsi maja* (mõlemad 1991), *Deliiriumis laev. Bonmottá* (1993), *Liblikas teisest taevast* (1995) ja ka Ivan **Štrpka** (1944) sügavat eksistentsialistlikku rahulolematust avaldava koguga *Rovinsko, edel. Ema surm* (1995) või irooniliste värssidega, mis suunatud demokraatia deformeerimise vastu kogus *Intermeedium. Marionetid peajao võrra lühemaks* (1997). Silmapaistvalt kõrge kvaliteedi on saavutanud ka poetesside Mila **Haugová** (1942) ja Dana **Podracká** (1959) postmodernne ja feministlikult tempereeritud luule. Esiimeselt on ilmunud luulekogud *Daam üksisarvega* (1995) ja *Alfa Centauri* (1997), teiselt *Grislikaru magavas majas* (1991) ja *Patt* (1996). Prosaistidest tuleb mainida Ján **Tužinský** (1958), kes sotsiaalsete suhete uurimiselt siirdub oma kaasaegse salapärase hinge analüüsimisele: *Piljard katusel* ja *Hauakamber. Mahakantud inimese märkmed* (mõlemad 1992), *Motiviada* (1993).

*

Kuid minevikku kaob ka usaldus "indiviidi elu autentse kirjapaneku" konventsiooni vastu, mille abil kirjanikud totalitaarse režiimi ajal kaitsesid ennast pealesunnitud kollektivismi ja ideoloogilise skemaatilise eest. Osa noorema (ja keskmise) põlvkonna kirjanikke viib veel lõpule seda "programmi", makstes sealjuures sageli lõivu kordamistele, fragmentaarsusele, manerismile või manetule improviseerimisele. Selle kriisiseisundi tunnuseid võib märgata ka silmapaistvate luuletajate loomingus, nagu on seda Viliam Turčány, Ján Buzássy, Štefan Strážay ja Štefan Moravčík, samuti prosaistide Ladislav Ťažký, Rudolf Sloboda, Ján Johandese, Vincent Šikula ja Dušan Dušeki teostes. Mõned nendest püüavad "autentse kirjapaneku" piiratust ületada postmodernistliku elamuse ning pihtimuse vastupidise paljastamisega, mistõttu nende tegelastes ja maailmanägemises rõhutatakse mängulisust.

Kõige selgemalt avaldub see tendents Dušan **Dušeki** (1946) proosas: autor hülgab lapseliku jutustaja sensualismi ning idealiseerivad perspektiivid ja eksponeerib hoopis keerulisemas jutustusmaneeris räigemast ellusuhtumist: *Unistuste kohver* (1993),

Sündmusteta jutustused (1994), *Termomeeter* (1996). Kuid samasugune tendents esineb ka Jozef **Puškáš'** (1951) proosas *Tasakulabürint*, (1994) ja poeet Štefan **Moravčíki** (1943) luuletustes, mis otseselt õhutavad mässu indiviidi ahistamise vastu: *Idiotikon* ja *Inimlik võileib* (mõlemad 1991).

*

Uue fenomenina tuleb märkida, et pidevalt kasvab kirjanike arv, kes katsuvad väärtuste kadumist ja sellest tekkivaid frustratsioone tasakaalustada lugeja suunamisega kristliku humanismi väärtuste ja religiooni juurde; küllaltki sageli on see seotud kodumaa-armastuse ja rahvusliku uhkusega. Sellise positiivsete väärtuste orientatsiooni, mida juba sotsialismi ajal diskreetselt viljelesid vanemad luuletajad ja esseistid (M. Rúfus, V. Turčány ja P. Strauss) ja eriti eksiilis olevad kirjanikud (J. Cíger-Hronský, R. Dilong, K. Strmeň ja teised), on omaks võtnud ka mitmed keskmise generatsiooni kirjanikud (luuletajad M. Chuda, Tibor Križka, Rudolf Dobiáš, Mária Bátorová). Noorematel kirjanikel siirdub huvi inimteadvuse religioosest mõõtmest juba täiesti personaliseerunud postmodernsesse jumalakartlikkusesse, nagu seda kuulutab *New Age*'i liikumine (Robert Bielik, Erik Groch, Ján Milčák, Marián Milčák jt).

Eriti kujukalt kehastab seda orientatsiooni luuletaja Milan **Rúfus** (1928), kelle luulekogud *Hiline autoportree* (1992), *Saatuses loetud* (1994) ja *Palvused* (1992, 1996) on saanud tõelisteks kirjandussündmusteks. Tema luulet on tõlgitud juba rohkem kui viieteistkümmesse keelde; ta on saanud reaalseks Nobeli preemia kandidaadiks slovaki kirjanike seast.

*

Nooremad autorid, kes tulid kirjandusse kaheksakümnendate aastate keskel (näiteks Jozef Urban, Ivan Kolenič, Andrijan Turan, Tatiana Lehenová, Ján Litvák, Kamil Zbruž) kavatsusega jätkata biitnike demonstratiivselt sirgjoonelist poeesiat, suunduvad nüüd postmodernse rafineerituma luule viljelemisele.

Domineerivaks isiksuseks selles vabas rühmituses, kes kutsuvad end "uuteks barbariteks", on luuletaja, praegu küll juba pigem prosaistina tuntud Ivan **Kolenič** (1965). Tema luulekogud *Rock*

and roll (1990), *Aristokraatide veetlevad mängud* (1992) ja *Anarhia nautimine* (1993) on muutunud nii rühmituse kui ka algajate luuletajate kultuseraamatuteks. Käesoleval ajal tõmbab Kolenič endale tähelepanu oma proosaraamatutega *Vaikida* (1991), *Paradiisi purustamine* (1994) ja *Nagu sigaretsuits* (1996), milles varjamatu rõvedus on ühendatud dekadentliku artistlikkusega.

Selle rühmituse laadis loodud teosed pärinevad samaealistelt või veelgi nooremalt autoritelt. Pettunud kõikide kollektiivsete illusioonide nurjumises, rõhutavad noored autorid eluväärtuste tühisust ja igasuguste kindlate väärtuste otsimise asjatust; tuleb luua hoopis irooniliselt "külmi" tekstimänge, milles domineerib konventsioonide lõhkumine, pilkamine, müstifikatsioon ja provokatsioon. Kuid see pole ainuüksi küünikute meeleheitlik žest, nagu see näib kriitika konservatiivsele osale. Nimelt selliste julmade žestide seast vilgub leegina ka vaikne postmodernne rõõm selle üle, et inimesel oli julgust silma vaadata ähvardavale tühjusele, kaosele ja nendest tekkivatele hirmudele.

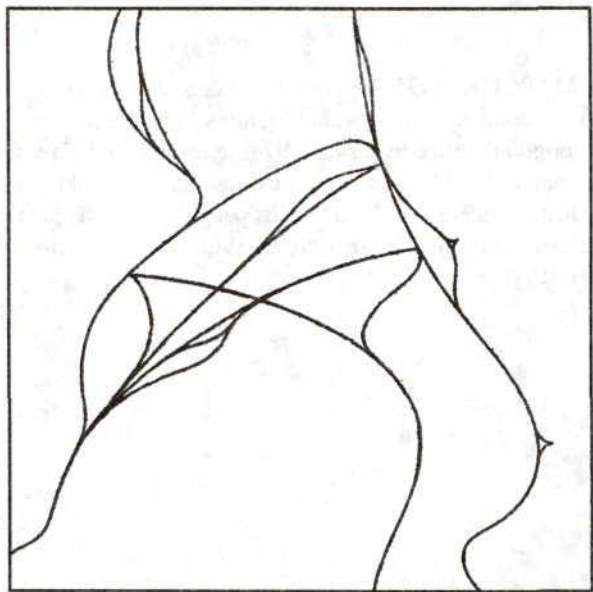
Poesias on selles suunas julgenud kõige kaugemale minna Peter **Macsovszky** (1966). Oma kogudes *Hirm utoopia tõttu* (1994), *Ambit* (1995) või *Süüituse loojang* (1996) jt paljastab ta analüütiliselt jahedas maneeris "elamusliku keele" illusoorisust ning steriilsust tegelikkuse suhtes. Proosas on üha rohkem esile kerkinud kompromissitus pungivaimus kirjutav Vladimír **Balla** (1996), kellelt on ilmunud novellikogud *Leptokaria* (1996) ja *Outside-ria* (1997). Silmapaistev on ka Jana **Bodnárová** (1950), kelle kujutuslikel tekstidel on ühisjooni nn küberpungiga (*Nähtamatu sfinks*, 1991, *So-si-nad*, 1995, *Välkvalgus/välkpimedus*, 1996).

Nagu näeme, on slovaki kõige noorem kirjandus väga mitmekesine nii oma maailmavaateliselt suunitluselt kui ka kirjutamislaadide poolest. Algajate autorite teostes ei kohta me enam "ajalooliselt suurt", "uut" või "täiuslikku" inimest, seal on olemas ainult "igavesti problemaatiline olend", kes postmodernse skepsisega, kuid ka huumori ning hämmastusega fikseerib oma lüüasaamisi ja mõningaid võite ning kaitseb keset eksistentsi ettenägematut keerist oma tagasihoidlikku, kuid illusioonitut inimväärikust.

*

Slovaki kirjandus on kogu oma ajaloo jooksul ainult üks kord olnud nii rikas autorite ja nende loodud teoste haardeulatuse poolest: see oli ajavahemikul Esimese ja Teise maailmasõja vahel. Nii tollal kui praegu on see eksimatuks signaaliks sellest, et tegemist on demokraatia ja vaba inimisiksuse kasvuga.

VILIAM MARČOK (1935) lõpetas 1958 kõrgema pedagoogilise kooli Bratislavas. Töötas seejärel slovaki kirjanduse dotsendina Banská Bystrica pedagoogikafakulteedis aastani 1974, selle järel Bratislavas Slovaki kirjandusfondis. 1965 kaitses kandidaaditööd ja 1967 doktoridissertatsiooni. Alustas luuletajana, kuid siirdus peagi kirjandusteadusse. Peateosed: *Slovaki uusaegse proosa algus*, 1968, ja *Rahvaluule esteetika ja poeetika*, 1980.

RENÉ KARI. Komposition XXXIII (1987)

EESTI RAHVUSLIKU SÕLTUMATUSE PARTEI TEGEVUS AASTAIL 1988–1991

Viktor Niitsoo

ENNETAV REFERENDUM

10. I 1991 kehtestas Savisaare valitsus 10%-lise käibemaksu ja lasi vabaks toiduainete hinnad. See tõi kaasa toiduainete mitmekordse kallinemise. N. Liidu valitsus oli omalt poolt 1. I tõstnud toorme- ja energiahinnad ligi kolmekordseks. See hinnašokk seadis paljud Eesti elanikud nälja piirimaile. Kõrvuti teiste erakondadega protesteeris ka ERSP hinnatõusu vastu. Neli päeva hiljem Savisaare valitsus "külmutas" 10. I otsused.

Üldist ärevust süvendas maailma avalikkuse tähelepanu Lahe-sõjale koondumist ära kasutanud Kremli juhtkonna verine katse saata Leedus jõuga laiali parlament ja kehtestada presidendivõim. Olukord siiski lahenes, tänu sellele, et Gorbatšovi ja Jeltsini vahelises võimuvõitluses asus viimane toetama Balti riike. Impeeriumimeelsed jõud olid sunnitud ajutiselt tagasi tõmbuma. Suur osa oli siin Jeltsini Tallinna-visitidil ja siis alla kirjutatud lepingutel Vene Föderatsiooni ja Balti riikide vahel.

Järgmine suurem vastasseis puhkes seoses NSVL ÜN 16. I 1991 otsusega korraldada 17. III 1991 N. Liidus rahvahääletus, millel kavandati esitada küsimus N. Liidu säilitamise vajaduse kohta: "Kas te peate vajalikuks NSV Liidu säilitamist, kus on

---

Algas 2. numbris.

täielikult garanteeritud kõikidest rahvustest inimeste õigused ja vabadused?”

See otsus tekitas Balti riikides teravat protesti. Leedu teigi kiire vastukäigu, otsustades korraldada ennetava referendumriikliku iseseisvuse küsimuses. Leedu otsus pani sundseisu Eesti ja Läti, sest eriti viimases oli tsiviilgarnisoni suure osakaalu tõttu raske loota positiivset tulemust. 23. I pöördusid kohalike haldusorganite juhid ÜNi poole ettepanekuga korraldada rahvahääletus Eesti riikliku staatuse küsimuses. Referendumil pandi ette esitada järgmine küsimus: “Kas Eesti peab olema iseseisev ja sõltumatu vabariik, kus kõrgeima riigivõimu kandja on rahvas?” Ennetava referendumidee asus innukalt propageerima ka RR.

Referendumi korraldamise kasuks kallutas vaekausi USA saatkonna kinnitus, et referendum ei sea ohtu Nõukogude okupatsioonimittetunnustamispoliitikat Ühendriikide poolt. 31. I võttis ÜN vastu otsuse korraldada 3. III Eestis referendum, millel esitatakse küsimus: “Kas Teie tahate Eesti Vabariigi riikliku iseseisvuse ja sõltumatus taastamist?” Õiguse oma meelsust avaldada said kõik Eesti sissekirjutusega kuni 18-aastased isikud.

ÜNi seisukohalt oli selle otsuse vastuvõtmine ainuõige samm. 17. III referendum oleks ka boikoteerimise korral Eestis nii või teisiti toimunud kasvõi internatside korraldusel ja venekeelse elanikkonna osavõtul. Seal saavutatud tulemus oleks olnud ettearvatult N. Liidu säilitamist pooldav, mis omakorda oleks andnud tugeva argumenti Moskva keskvõimule ja negatiivse pildi rahvusvahelisele üldsusele. Ilmselt oleks referendum tulemusi ka parasjagu võltsitud.

ERSP, kristlikud demokraadid, vabariiklased ja konservatiivid olid referendum suhtes eitaval seisukohal. 23. I ühisavalduses rõhutasid EKRE, EKDE, EKDL ja ERSP, millega 29. I ühines ka Vabariiklaste Koonderakond, et “sõjalise okupatsiooni tingimustes ja välisvaatlejate juuresolekuta ei ole lubatud mingi referendum korraldamine Eesti riikliku staatuse küsimustes”. (ERAF, f 9601, n 1, s 121.)

EK võttis vastu ÜNi otsust hukkamõistva avalduse, põhjendades seda sellega, et rahvusvahelise õiguse järgi kuulub okupeeritud maa enesemääramise küsimuse otsustamine ainult selle maa

põliselanikele ja teistel ei ole õigust enesemääramise küsimustes kaasa rääkida (*Eesti Komitee...* 1991: 41–42).

Sisuliselt tähendas see otsus üleskutset boikoteerida referendumi, mis sattus üldsuse terava kriitika alla. Nii oli EK juba 7. II istungil sunnitud oma varasema otsuse kui ennatliku uuesti läbi vaatama, sest “siiski on referendumil arvestatav poliitiline kaal ning mõju Eesti riikluse taastamisel”. Samas tehti ÜNle ettepanek lisada hääletussedelile järgmine selgitav tekst: “1940. a. okupeeris ja annekteeris NSV Liit iseseisva ja sõltumatu Eesti Vabariigi.” Sellele järgneks küsimus: “Kas Teie tahate Eesti Vabariigi riikliku iseseisvuse ja sõltumatuse taastamist?” (*Eesti Komitee...* 1991: 43.)

ERSP Volikogu arutas referendumisse suhtumist 2. II Pärnus toimunud istungil. Analoogiliselt suhtumisega rahvuslipu heiskamise Pika Hermannini torni ning Eesti Vabariigi nime ja riikliku sümbolika kasutuselevõttu oldi järjekordselt olukorras, kus õigusliku järjepidevuse liini range järgimine töötas kaasa tuua mõistmatust ja vaenulikkust rahva poolt. Asja komplitseeris veel see, et ennetava referendumi vastu olid ka internatsid, kuigi hoopis teistel põhjustel. Samas anti endale aru, et referendumit ära hoida ei õnnestu ning ka boikott ei leiaks rahva heakskiitu. Oldi ka teadlikud sellest, et isegi rahvusvahelise õiguse seisukohast kahtlase väärtusega referendumi läbikukkumine annaks lääneriikidele negatiivse signaali eesti rahva püüdluste kohta ning kahjustaks tõsiselt iseseisvumisprotsessi. Sellele vaatamata leidis neid, kes nõudsid referendumi boikoteerimist. Peale jäi siiski seisukoht, mis andis erakonna liikmeile vaba voli käituda oma südametunnistuse järgi. Volikogu avalduses osutati referendumil esitatud küsimuse segasusele, mistõttu ei ole võimalik aru saada, millisest Eesti Vabariigist on jutt ja kuidas seda taastada. Avalduses juhiti tähelepanu, et eesti rahvas ei vaja uut enesemääramist, sest see teostus juba 1918. a. Seetõttu on korraldatava referendumi tulemused õigustühised ega ole siduvad Eesti Vabariigile. Eesti rahvast kutsuti üles tõsiselt mõtlema referendumiga seotud ohtudele. ÜNle pandi ette tühistada otsus referendumi korraldamisest. (*Postimees*, 6. II 1991.)

Enamik ERSP liikmeid siiski osales sellel õigusliku järjepidevuse seisukohalt küsitaval üritusel, tundes suurt kergendust, kui

Eesti iseseisvuse taastamise poolt andis hääle 77,83% hääletanuist.

ARENGURASKUSED

29. VI Simisalus toimunud volikogu koosolekul olid kõne all läheneva suurkogu ettevalmistamisega seotud küsimused. Järjekordselt kavatseti muuta erakonna programmi, lisades sinna ERSP kujunemist ja ERSPd kui vastupanuliikumise järjepidevuse kandjat kajastava osa. Muudatuseks oli ka see, et vanas programmis olnud riigivanema otsevalimise asemel asuti eelistama riigipea valimist parlamendi poolt. Põhikirja puhul oli muudatuseks aukohtu institutsioonist loobumine, sest senine kogemus oli tõestanud, et suurkogu poolt valitud aukohus ei olnud kunagi osutunud töövõimeliseks. Nii kujuneski, et kui suurkogu oli erakonna juhatuse ja volikogu ära valinud, jäid aukohtu tarvis üle mitte just kõige võimekamad erakonna liikmed. Põhjuseks oli siin juhiomadustega ja organisatorivõimetega isikute krooniline puudus erakonnas. Selliseid isikuid jätkus hädavaevu vaid erakonna juhatusse, suured raskused tekkisid juba piirkondade esimeeste leidmisel, seda ka Tallinnas ja Tartus. Protestipartei maine ja endiste poliitvõimude juhtroll (v.a T. Kelam ja J. Adams) peletasid eemale need teovõimelised isikud, kes olid nõukogude korra ajal mõningat karjääri teinud. Ka avaliku arvamuse uurimise tulemused näitasid, et ERSP kui erakond oli tunduvalt populaarsem kui tema juhid üksikult võttes. 1990. a jaanuari lõpus avaldatud avaliku arvamuse küsitluse kohaselt andnuks 15% eestlasi valimistel eelistuse ERSPle. Populaarsemaks osutusid vaid RR 27, ESDIP 22 ja EKP 15 protsendiga. Seevastu presidendikandidaatidest oli Kelamil toetust kõigest 2%. Siin juhtisid Arnold Rüütel ja Indrek Toome vastavalt 42- ja 23-protsendise toetusega. (*Eesti Ekspress*, 16. II 1990.)

Probleeme oli ka erakonna järelkasvuga. Tegutses küll arvu- lisesl üsna suur noortetoimkond, ent selle energia oli pühendatud peamiselt oma kokkutulekute organiseerimisele ja välisreisidele. Noortetoimkonna juhid ja nende ümber koondunud kitsas seltskond kasutasid agaralt võimalusi külastada Euroopa erakondade noorteorganisatsioonide üritusi. Samal ajal ei suutnud enamik

noortetoimkonna liikmetest sooritada edukalt ülikooli sisseastumiseksameid ega paistnud ka millegi muuga silma. Isegi noortetoimkonna liider Kalle Liebert, kellele ennustati suurt poliitilist tulevikku, ei tulnud toime õpingutega TÜ ajalooeaduskonnas. Kokkuvõttes tuleb nentida, et erakonna noortetoimkond ERSPle poliitilist järelkasvu ei andnud.

Ettekandes ERSP olevikust ja tulevikust tõdes J. Adams, et erakond on kriisiseisundis, sest liikmete arv väheneb järjekindlalt ja valitseb ERSP sisene segadus. ERSP organisatsioonid kiratsevad, igal pool ei ole häid juhte. Uute liikmete värbamine on jäänud tagaplaanile. Adams kutsus üles kasvatama aktiivset liikmeskonda. Selleks peab iga ERSPlane tooma vähemalt ühe inimese erakonda. (ERAF, f 9601, n 1, s 24.)

Lisaks poliitilisele programmile oli esmakordselt volikogus arutusel Ants Ermi koostatud erakonna majandusprogramm. Et seni oli just majandusküsimusi peetud ERSP Achilleuse kannaks, siis üritati seda vajakut korvata. Majandusprogramm sisaldas nõudeid alates eesti rahva vara tagastamisest seaduslikule omanikule, kaubaturu taastamisest, oma raha kasutuselevõttust kuni minimaalpalkade sõltuvusse viimiseni haridusest, monopolide võimu piiramiseni jne.

Mingil põhjusel ei kiidetud heaks ka volikogu juhataja ametikoha sisseseadmist.

AUGUSTIPUTŠILE JÄRGNENUD SUURKOGU

1991. a augustiputši Moskvast võttis erakond vastu võrdlemisi rahulikult. Pärast veriseid jaanuarisündmusi Vilniuses ja Riias oli midagi sellist varem või hiljem oodata. Putši alguses tõdeti, et Gorbatšovi võimult kõrvaldamine ja erakorralise seisukorra kehtestamine ei tähenda sugugi taasiseseisvumisprotsessi hääbumist. Pigem oldi seisukohal, et tegemist on ajutise tagasilöögiga. Oli selge, et impeerium ei saanud enam tagasi pöörduda stalinlik-brežnevlilike valitsusvormide juurde. Ehkki erakorralist seisukorda arvestades polnud kummalisel kombel interneeritud poliitiliselt aktiivseid isikuid ega blokeeritud sidevahendeid, valmistas erakond kõige hullemaks. Erakonna dokumendid ja pal-

jundustehnika peideti, erakonnaliikmeid instrueeriti, et nad vajaduse korral varjuksid ega annaks end putšistide kätte. Paljud ERSPlased osalesid teletorni ja raadiomaja kaitsel. Hoolimata pingelisest olukorrast ja füüsiliste takistuste võimalustest, ei peetud vajalikuks ära jätta eelseisvat Hirvepargi miitingut ega mitte ka ERSP Suurkogu. Eesti ajaloos varemgi kogetud fenomen, et ülirma ohu tunnil suudetakse omavahelised lahkkelid unustada ja ühise eesmärgi nimel tegutseda, toimis ka nüüd. Pingeliste konsultatsioonide tulemusena sündis ÜN ja EK ühisotsus, mille põhjal ÜN võttis vastu otsuse taastada Eesti iseseisvus ning moodustada ÜN ja EK liikmetest pariteetsetel alustel moodustatud Põhiseaduslik Assamblee (hiljem Põhiseaduse Assamblee) uue põhiseaduse koostamiseks. Selle saavutamisel olid suured teened S. Endre ja E. Tarto kõrval ka T. Kelamil ja V. Rumesse-nil. ÜNi jaoks tähendas see suurt järeleandmist, sest need otsused rajanesid peaaegu sajaprotsendiliselt Eesti Kongressi ideoloogial. Hirvepargi miiting ja sellele järgnenud 24.–25. VIII 1991 Tartus Vanemuise kontserdisaalis peetud ERSP IV Suurkogu kulgesid putšijärgses vabanemisõhkkonnas. Erakonna esimehe L. Pareki aruandekõnest selgus, et ERSP liikmete arv on hetkel 692, neist naised 136. Kuigi suurkogude vahelisel perioodil on erakonnast lahkunud 90 inimest, võib täheldada huvi tõusu ERSP vastu. Parek tõi poliitilistest sammudest tähtsamatena esile reageerimist Savisaare valitsuse kavale luua Narvas vabamajanduspiirkond ja osavõttu omandireformialaste seaduste koostamisest. Erakonda puudutanud kriisimomentidest tõi ta esile kolme: nn “kaheksa kirja”, neutraalse hoiaku võtmist 3. III ennetava referendumi suhtes ja lahkkelisid seoses ettepanekuga Taastava Kogu valimistest. Tulevikukavades kõneldes rõhutas Parek vajadust astuda otsustavalt poliitilisse võitlusse. Ta kutsus üles valmistuma eelseisvaks võitluseks valimistel Põhiseaduse Assamblee koosseisu. (ERAF, f 9601, n 1, s 12, l 7.)

Programmi arutelul tekitas diskussiooni üksnes surmanuhtlusesse suhtumise küsimus. Mitmed erakonda kuuluvad vaimulikud olid selle vastu, samas teised eesotsas T. Madissoniga pooldasid surmanuhtlust. Jaak Roosaare ja E. Pärnaste ettepanekul otsustati kodurahu huvides lasta seisukohti järgmise suurkoguni selgineda.

Seevastu langes tugeva kriitika alla erakonna majandusprogrammi projekt. Kõlasid ettepanekud jätta see suurokogul vastu võtmata ja saata edasisele töötlemisele volikogusse. Napi hääle-enamusega jäi siiski peale seisukoht, mille kohaselt võtab suurokogu pärast paranduste tegemist majandusprogrammi vastu.

Revisjonikomisjoni Allan Fritz Suurkase aruande kohaselt olid erakonna sissetulekud aruandeperioodil 67 595, väljaminekud 29 219 ja kassaseis 38 376 rubla. Põhivarasid oli arvel 335 tuhande rubla eest. (ERAF, f 9601, n 1, s 12, l 8.)

ERSP esimeheks valiti taas L. Parek. Juhatusse valiti Jüri Adams, Ants Erm, Mati Kiirend, Avo Kiir, Viktor Niitsoo, Tiit Madisson, Eve Pärnaste, Vardo Rumessen, Vello Salum ja Robert Vill. Aseesimeesteks valiti Erm ja Niitsoo, välissekretäriks Adams. Juhatuse liikmetest oli Niitsoo Tartumaa, Madisson Pärnumaa ja Vill Tallinna piirkonna esimees. (ERSP 1991: 6.)

Suurokogu poliitilises deklaratsioonis märgiti, et nädalatagune oht kaotada need vähesedki vabadused, mis viimasel ajal on kätte võidetud, võib korduda, kuni meie maalt ei ole lahkunud viimane okupatsiooniar mee sõdur, kuni ei ole likvideeritud KGB ja teised repressiivorganid, kuni ühiskond ei ole desovetiseeritud. ÜNi ja enamiku kohalike volikogude koosseis on piduriks niihästi iseseisvuse poole liikumisel kui ka ühiskonna desovetiseerimisel. Seetõttu toetab ERSP uute esinduskogude valimiste mõtet, kuid ainult demokraatliku valimisseaduse järgi ja tingimusel, et valivad Eesti Vabariigi kodanikud. Avalduses rõhutati ERSP valmidust astuda valimisliitu teiste mittekommunistlikku päritolu demokraatlike poliitiliste rühmitustega ning valimisvõidu korral moodustada Eestile tõeliselt mittekommunistlik valitsus. (ERSP 1991: 8–9.)

Suurokogu avalduses rõhutati vajadust fikseerida Eesti kodanikkond 1938. a kodakondsuseaduse alusel ning mõisteti hukka RR pakutud kodakondsuse andmine optiooni teel, mis sisuliselt tähendaks, et EV kodakondsuse saaksid kõik soovijad. Avalduses juhiti tähelepanu, et see on vastuolus ka ÜNi poolt 20. VIII 1991 vastu võetud otsusega Eesti riiklikust iseseisvusest, kus rõhutatase Eesti Vabariigi järjekestvust. (ERSP 1991: 10.)

Sõjaka kõnega astus üles suurtükiväe külalisena viibinud Kaitseväe juhtiv tegelane Jaak Mosin, kes avaldas arvamust, et meie ühiskond seisab kodusõja lävel ning kui praegused juhid Toompealt ära ei lähe, tuleb neid selleks sundida jõuga (ERAF, f 9601, n 1, s 12, 19).

Suurkogu kuluaarides tehti ettevalmistusi Tartu KGB maja ülevõtmiseks. See sai teoks juba järgmisel päeval.

KGB MAJA ÜLEVÕTMINE TARTUS

26. VIII 1991 sisenesid Jüri Adams, Jüri Estam, Viktor Niitsoo, Lagle Parek ja Tartu linnavolikogu liige Viktor Korrovits¹⁸ Vanemuise tn 19 asuvasse KGB Tartu osakonna poolt anastatud Eesti Kirjanduse Seltsi majja ning teatasid, et taasiseseisvunud Eestis tuleb KGB tegevus lõpetada ja maja Tartu kirjanikele üle anda. Kohalik KGB ülem alampolkovnik Anti Talur võttis tulijad vastu rahulikult, teatades võidurõõmsalt: "Hiljaks jäite." Talur pidas ilmselt silmas, et "tulised" dokumendid ja agenditoimikud olid aegsasti mujale toimetatud või ära põletatud. Tõepoolest, suvisele ajale vaatamata olid maja kahhelahjud tulikuuma.

Esialgu ei tahtnud peamiselt venekeelsed tšekistid majast lahkumisest kuuldagi, ent kui ERSPlaste kutsel hakkas hoonesse valguma üha enam inimesi ja kui viimaks saadi Savisaare valitsuselt korraldus peatada KGB tegevus Tartus, oldi sunnitud lahkuma. Kaasa lubati võtta vaid isiklikud asjad. Ruumid pitseeriti ERSP ja Tartu Linnapolitsei pitseriga. Politsei võttis üle KGB käsutuses olnud relvad. Maja määrati valvama kaks politseinikku ja kaks kaitseleitlast. Komandandiks nimetati Kaitseväe Tamme maleva pealik Harri Henn.

Tartu KGB maja ülevõtmisel oli ka teatud ühiskondlikku ärevust põhjustanud järellugu. Nimelt leiti pärast maja ülevõtmist dokumentide ülevaatamise komisjoni poolt salapärase märkmik, millele oli kirjutatud V. Jefremovi nimi. Märkmik sisaldas ligikaudu sada nime, mille seas oli mitmeid tuntud ajakirjanikke, arste, kõrgkoolide õppejõude jne. Enamik neist isikutest olid seotud TRÜga või seal kunagi õppinud. Paljude nimede juurde oli

¹⁸Korrovits astus varsti pärast nimetatud aktsiooni ERSP liikmeks.

lisatud varjunimi ja mingi arv, mis võis olla isiku toimiku number. Kaitsepolitsei Lõuna-Eesti osakonna toleaeagse direktori Jaan Vaidla arvates võis "nimekirjas olla ka mõne informaatore nimed, kuid enamikus peaksid olema selliste inimeste nimed, kes mingil põhjusel hakkasid julgeolekule huvi pakkuma" (*Postimees*, 23. IX 1993).

See seletus tundub üsna tõepärane. Mis aga puutub mitmete nimedega koos esinenud varjunimedesse, mis tavaliselt antakse värvatud agentidele, siis varjunimi ei pruugi alati tähendada seda, et isik on juba agendiks värvatud. Kauaaegne KGB Oslo resident Vladimir Gruško on oma mälestusraamatus varjunimede kasutamise kohta kirjutanud järgmist: "Inimesed, kes sattusid kontaktide hulka, tavaliselt ei teadnud, et neil on tegemist luure-töötajaga. Juba pärast üht-kahte kohtumist omistati kõigile kontaktidele — ajakirjanikele, poliitikategelastele, teadlastele, diplomaatidele jne — pseudonüümid." (Gruško 1997: 100.) Märkmik registreeriti dokumentide komisjoni poolt ja paigutati kinnipitseritud kasti. Hiljem toimetati KGB Tartu osakonna hoonest leitud dokumendid Tallinna ja anti üle Hardo Aasmäe juhitud KGB likvideerimistoimkonnale.

Mingil kombel sattus selles märkmikus sisalduv nimekiri nädalalehe *Eesti Aeg* käsutusse ja 14. IV 1993 avaldati see kui KGB agentide nimekiri. Nädalalehe poolt oli see üsna mõtlematu samm, sest mingeid muid dokumente peale nimekirja neil oma väidete tõestamiseks esitada ei olnud. Seitse nimekirjas olnud isikut — Enno Tammer, Olav Maimets, Ain Alvik, Peeter Allikvere, Ants Laretei, Hasso Nurm ja Maidu Varik — kaebasid *Eesti Aja* oma au ja väärkuse teotamise eest kohtusse, nõudes nädalalehelt avalikku vabandamist ja tekitatud kahju hüvitamist ühtekokku 550 000 krooni ulatuses. Kuigi oli üldiselt teada, et KGB agenditoimikud on aegsasti Eestist välja toimetatud, on kummaline, et hagi esitajaid oli nii vähe. Kellelgi ei olnud põhjust karta, et nende agenditegevus võidakse kohtus paljastada, sest ka viimane Eesti NSV KGB esimees Rein Sillar oli avalikult töötanud, et "omasid" välja ei anta. Pärast mitmeid istungeid langetas Tallinna Linnakohtus 17. III 1994 otsuse, milles kinnitati, et nädalalehes *Eesti Aeg* avaldatud nimekiri ei ole KGB agentide nimekiri. Nädalalehte väljaandvat AS Myyti kohustati lükkama lehe veergudel ümber

hagejate au ja väärikut teotavad andmed ning paluma avalikult vabandust. Hagejate moraalse kahju hüvitamiseks mõisteti välja 70 000 krooni. (*Päevaleht*, 18. III 1994.)

Teadaolevalt oli see esimene pretsedent taasiseseisvunud Eestis, kus kedagi kohustati kohtu poolt maksma hüvitust moraalse kahju tekitamise eest. Ajakirjanik Enno Tammerile, kellele oli nimekirjas omistatud pseudonüüm "Tarmo", andis see kohtuotsus võimaluse uhkeldada, et tema tõesti ei ole KGB agent, sest seda on kohtulikult tõendatud.

T. Madissoni juhtimisel üritati üle võtta ka KGB Pärnu osakonna hoonet. Paraku jäi pärnakatel otsustavusest puudu ja kogu ettevõtmine kujunes halenaljakaks farsiks. KGB hoonesse sõandas ülevõtjatest siseneda üksnes Madisson, tema kaaslased jäid ohutusse kaugusse passima. Madisson teatas tšekistidele, et neil on läheduses tsisternitäis bensiini ja kõrvalmajas mõned tankirikasid. Madissoni nõudmise peale anda välja KGB toimikud tõi kohalik ülem Valeri Krjutšihhin ENSV Ülemkohtu toimikud, mis kajastasid Madissoni süüdimõistmist nõukogudevastase tegevuse eest 1981. a kevadel. Madisson haaras oma toimikud, viskas need aknast välja ja hüppas ise järele. (*Nädalaleht*, 31. VIII 1991.) Sellega oli KGB ülevõtmine Pärnus lõppenud ja tšekistid said rahulikult otsi vette peita. Ruume hakkas Pärnu politsei pitseerima alles 28. augustil. (*Nädalaleht*, 21. IX 1991.)

PÕHISEADUSE ASSAMBLEE MOODUSTAMINE

7. IX toimunud Eesti Kongressi VI istungil valiti 30 Eesti Komitee poolset Põhiseaduse Assamblee liiget. Moodustati valimisliit nelja parempoolse erakonna, ERSP ja liberaaldemokraatide vahel. Otsustati, et minnakse võtma 26 kohta, lisaks sellele toetatakse EK liikmeid Sirje Endret, Lauri Vahret, Toomas Haugi ja Juhan Kristjan Talvet, kes ei kuulunud ühtegi erakonda.

ERSPlasi pääses 60-liikmelisse esinduskogusse planeeritud 15 asemel 14: Jüri Adams, Rein Arjukese, Ants Erm, Hain Rebas, Tunne Kelam, Viktor Korrovits, Tiit Madisson, Linnart Mäll, Viktor Niitsoo, Lagle Parek, Eve Pärnaste, Vardo Rumessen, Vello Salum ja Ülo Seppa. Paraku põhjustas seegi tulemus valimis-

liidu partnerite hulgas rahulolematust ja süüdistusi ERSP aadressil. Väideti, nagu oleksid ERSPlased hääletamisel rikkunud varasemaid kokkuleppeid. ERSP lükkas need süüdistused kui alusetud järsult tagasi.

14 kohta andis erakonnale assamblees väga tugeva positsiooni. Samuti oli Eesti Komiteel seal märgatav ülekaal. Ette rutates olgu öeldud, et paraku ei suudetud seda eelist ära kasutada.

LÕPETUSEKS

Eesti iseseisvuse taastamisega võiks joone alla tõmmata ERSP tegevuse esimesele perioodile. Eesmärk, milleks erakond loodi, oli saavutatud. Veelgi enam, iseseisvus taastati vastupanuliikumise järjepidevust edasi kandnud ERSP poolt propageeritud õigusliku järjepidevuse alusel. Kui EK tegevust kontrollinud ERSP sattus vahepeal koos EKga poliitilisse madalseisu, aitas N. Liidu lagunemiseni viinud poliitiliste sündmuste areng erakonna uuesti tõusulainele. ERSPd oli tema tegevuse algusest peale peetud pigem survegrupiks kui poliitiliseks erakonnaks, tema tegevuse lõppeesmärgina käsitades Eesti iseseisvuse taastamist. Pärast taasiseseisvumist oli paljude arvates ERSP missioon täidetud ja erakond võis oma tegevuse lõpetada. Analoogilises olukorras oli olnud MRP-AEG pärast MRP salaprotokollide avalikustamist. Siis oli grupp deklareerinud, et pelga avalikustamisega ei ole tema missioon veel täidetud, sest eesmärgiks on ka salaprotokollide tagajärgede likvideerimine. Sellegipoolest sulandus MRP-AEG üsna varsti ERSPsse.

Niisamuti olid ka ERSP liikmed veendunud, et iseseisvuse taastamisega ei ole nende töö veel lõppenud. Veel viibisid Eesti pinnal okupatsiooniväed, merepiiri valvasid võõrriigi piirivalvurid, ehkki hetkel paralüüeeritud, täiesti oli olemas KGB. Sellises olukorras olnuks vastutustundetu jääda kõrvale taasiseseisvunud Eesti riigivõimustruktuuride ülesehitamise ja desovetiseerimise protsessist. Samuti oli ERSP ridadest juba võrsunud mitmeid professionaalseid poliitikuid, kes olid täiesti võimelised suures poliitikas kaasa rääkima ning kelle jaoks oli mõeldamatu poliitikast kõrvale jääda. Aja jooksul oli ERSP aktsiooni- ja survegrupist arenemas universaalseks erakonnaks, mis arvas endal ole-

vat potentsiaali osaleda parlamentlikus võitluses ja täitevvõimu teostamisel. Ees seisis osalemine Põhiseaduse Assamblees uue põhiseaduse väljatöötamisel, seadusandlik tegevus Riigikogus ja vahetu osavõtt riigivalitsemisest Mart Laari juhitud valitsuskoalitsiooni liikmena. Etteruttavalt olgu öeldud, et just täitevvõimu teostamine osutus ERSP jaoks enneaegseks ning tõi kaasa erakonna allakäigu. Kuidas see toimus, tuleb vaatluse alla käesoleva ülevaate teises osas.

Kirjandus

- Adams, Jüri, Allan Lahi 1991. Kuidas Jüri Adams kandideeris Ülemnõukogusse ehk Eesti uue valimisdemokraatia esimestest samudest. — *ERSP Teataja*, nr 2, lk 15–20
- Arter, David 1996. *Parties and Democracy in the Post-Soviet Republics. The Case of Estonia*. Dartmouth, Aldershot-Brockfield, USA — Singapore — Sidney
- Ausalt & avameelselt. *Eesti parteidest II*. 1990. Koostanud Ene Hion. Tallinn
- Eesti Komitee dokumendid 1990–1991*. 1991. Tallinn
- ERSP* 1991 = *Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei kogumik 1991*. Tallinn
- ERSP* 1992 = *Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei kogumik 1992*. Tallinn
- ERSP* 1995 = *Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei kogumik 1994/1995*. Tallinn
- Gruško 1997 = В. Ф. Грушко. *Судьба разведчика. Книга воспоминаний*. Москва
- Hion, Ene 1990. *Kes on kes Eesti poliitikas*. Tallinn
- Keda me valisime?* 1993. Toimetajad Jaan Kelder ja Indrek Mustimets. Tartu
- Keda me valisime 1995?* 1995. Toimetajad Jaan Isotamm ja Indrek Ude. Tartu
- Kogumik MRP-AEG Infobulletään 1987–1988*. 1998. Tallinn
- Laar, Mart, Urmas Ott, Sirje Endre 1996a. *Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991*. Tallinn
- Laar, Mart, Urmas Ott, Sirje Endre 1996b. *Teine Eesti. Eeslava. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991*. Tallinn
- Lauristin, Vihalemm 1997 = *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist*

- Transition*. Edited by Marju Lauristin & Peeter Vihalemm with Karl Erik Rosengren & Lennart Weibull. Tartu
- Madisson, Tiit 1996. *Vastasseis. Mälestusi ning olupilte ikestatud Eestist, Gulagi laagrist ja Kolõmalt*. Tallinn
- Niitsoo, Viktor 1997. *Vastupanu 1955–1985*. Tartu
- Pärl-Lõhmus, Maarja 1997. *Sovetlikust postsovetlikuks*. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1795–1817
- Rindelin, Võro. *Võrumaa aastatel 1987–1988*. 1999. (1997. aasta 21. oktoobri konverentsi materjalid.) Toimetanud Mika Raudvassar. Võro
- Saar, Ain 1998. *Aktsioonide aeg*. Võro
- Taagepera, Rein 1993. *Estonia: Return to Independence*. Boulder—San Francisco—Oxford
- Toomla, Rein 1999. *Eesti erakonnad*. Tallinn
- Vabariigi Presidendi ja Riigikogu valimised 1992. *Dokumente ja materjale*. 1992. Tallinn
- Vahtre, Lauri 1996. *Vabanemine. Eesti 1987–1992*. Tallinn
- Vastupanu kommunistlikule režiimile — eeldus vabanemiseks*. 1999. Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei 10. aastapäeva konverentsi materjalid. Toimetaja Ott Raun. Tallinn

VIKTOR NIITSOO (sünd. 1952. a) lõpetas Tartu ülikooli ajaloolase-na 1995. a, *mag. phil.* Oli poliitvang aastail 1980–1984. Riigikogu liige 1992–1995 (ERSP) ja 1996–1999 (Isamaa). *Akadeemias* avaldanud artiklid “Avalik vastupanuliikumine Eestis aastail 1977–1984” (1992, nr 9–10, lk 1917–1933, 2180–2194), “Eesti rahvuslik vastupanuliikumine aastail 1968–1975” (1993, nr 9–10, lk 1819–1833, 2095–2110), “Rahvuslik vastupanuliikumine aastail 1955–1962” (1994, nr 12, lk 2513–2539 ja 1995, nr 1, lk 58–71) ja “Molotov—Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupp ja tema tegevus 1987–1988” (1998, nr 1, lk 23–62), kommenteerinud EK(b)P KK VIII pleenumi stenogrammi publikatsiooni (1998, nr 12, lk 2655–2686 ja 1999, nr 1–10, lk 191–222, 415–446, 639–670, 863–894, 1087–1118, 1311–1342, 1535–1566, 1759–1790, 2017–2048, 2221–2256) ning avaldanud arvustusi.

ÕIGUSSÜSTEEM JA VÕLAÕIGUS

Kriitilisi tähelepanekuid kavatsetava õigusreformi kohta

Uno Mereste

Võlaõiguslaste taotluste taustal on huvitav, missugusel teoreetilisel või tavaõiguslikul alusel on enamik inimesi võinud siiani arvata, et nad saavad suurema osa oma elust mööda ilma võlamureta ja et võlad teevad neile peavalu ainult siis, kui neil on raskusi selle tagasimaksimisega. Jätame siin kõrvale keerulised juhtumid, näiteks selle, miks teiselt inimeselt mingi kingituse saanu pole tundnud ennast kunagi kinkija suhtes võlausaldajana. Vaatleme ainult lihtsaimat juhtumit — töötava inimese mõningaid käitumisakte ühe tavalise päeva jooksul.

Oletagem, et teel töökohta ostab kodanik K. hommikul kioskist ajalehe (akt 1). Ta paneb 5 krooni kioskiletile ja võtab midagi lau-sumata lehe. Tal ei ole hetkekski tunnet, et ta oleks ajalehemüüjale midagi võlgu või et see temale midagi võlgu oleks. Päeva jooksul täidab ta oma tööülesandeid (akt 2). Ta on seni alati korralikult palga kätte saanud, tal ei ole töötades hetkekski tunnet, et ta teeks tööd seetõttu, et on tööandjale midagi võlgu või et tööandja temale midagi võlgu oleks. Et on palgapäev, läheb ta töölt lahkudes kassast läbi ja saab oma palga kätte (akt 3). Temale töölepingu tingimuste kohaselt arvestatud palk makstakse viimse sendini välja. Tööandja ei jää talle midagi võlgu, samuti tema tööandjale. Koduteel ostab ta iseteeninduspoest leiva ja maksab selle eest kassas raha (akt 4). Enne kojujõudmist meenub talle, et kahe päeva pärast on üürimaksmise tähtaeg. Et ei tekiks üürivõlgnevust ja ei tuleks hakata viivist maksma, läheb ta veel pangast läbi ja maksab seal oma

---

Algus eelmises numbris

korteriüüri ära (akt 5). Nii jõuab ta koju, ilma et oleks omateada kellelegi päeva jooksul midagi võlgnenud, üür on isegi ette makstud. Kogu päeva jooksul ei olnud kodanik K-l tegemist mingite võlgnevustega ega võlgnevuste õiendamistega, sest ta maksis kõige eest kohe. Palk saadi kätte palgapäeval, tööandja ei jäänud talle võlgu. Tööandja võlast olnuks põhjust rääkida siis, kui palka poleks palgapäeval välja makstud. Üüri maksmisel pole samuti tegemist mingi võla tasumisega, sest maksti ju spetsiaalselt ette, et mitte kogemata võlgu jääda!

Valdav osa jaekaubandustehingutest sooritatakse kohemakstava rahaga. Enamik jaekauplusi ei müü kellelegi midagi võlgu. Erandid on väikesed lähikauplused, mille omanik tunneb peaaegu kõiki oma ostjaid ja teab, kellele ta võib müüa midagi vahel ka võlgu ehk "vihiku peale".

Nii elab ja mõtleb enamik inimesi päevast päeva. Inimeste mõtlemine ja nende õigusteadvus kajastavad seejuures tõetruult, millega on tegemist. Täiesti põhjendamatu oleks hakata seletama, et inimesed ei tea, mis nad teevad, või et nad saavad kõigest valesti aru — et tegelikult on nad pidevalt üksteisele võlgu ja ei tegelegi päevast päeva ei lehekioskis, tööl, palgaraha vastuvõtmisel ega poes millegi muuga kui oma võlgade tasumisega või tehingupartneritelt võlgade sissekasseerimisega.

5. LATENTNE JA AKUUTNE VÕLG

Võlgu võetakse, võlgu antakse või jäädakse suhteliselt harva. Võlaga — võla võtmise või andmisega, võlgu olemise või võlgu jäämisega — ei ole kunagi tegemist nii, et sellest ise teadlik ei oldaks.

Võla käsitlemisel on tähtis eristada latentseid ja akuutseid võlgu. Latentsed, varjatud ehk peitvõlad on sellised, mille tagasimaksmise tähtaeg on veel kaugel. Akuutsed ehk teravalt päevakorral olevad võlad on niisugused, mille maksetähtaeg on lähipäevil või isegi juba möödunud, nii et nende pealt makstakse viivist ja võlausaldaja võib hakata neid kohtu teel sisse nõudma.

Latentseid võlgu käsitatakse nii isiklikus kui ärielus teisiti kui akuutseid. Sageli ei nimetatagi neid võlgadeks, vaid võetud või saadud laenudeks. Ent ka siis, kui laenaja isiklikus sõnavaras

puudub sõna "laen" ja ta räägib ning mõtleb sellest ainult kui võetud võlast, ilmneb selge vahetegemine latentse ja akuutse võla vahel tema käitumises — ta ei rutta seda mitte kibekähku laenu andjale tagasi maksma, nagu ta talitaks akuutse võla puhul, vaid kasutab laenu (ehk latentset võlga) rahulikult kuni laenu tähtaaja lõpuni nagu oma raha.

Oletagem, et seesama kodanik K., kelle käitumisakte jälgiti eespool ja mille sooritamisel tal polnud mingit tegemist võlgadega, läheb järgmisel päeval panka ja võtab sealt 10 aastaks 2 miljonit krooni laenu (akt 6) kohustusega hakata laenu tagasi maksma viiendast aastast, igal aastal 20% laenu summast pluss intressid. Sel juhul kujunevad talle laenu tähtaaja esimesed viis aastat ajaks, millal ta võib laenu raha kasutada nagu omaenda sääste. Ta ei pea laenu kasutamise eest kellelegi midagi maksma ja kellelgi pole õigust temalt ka midagi nõuda. Ehkki ta on oma 6. käitumisaktiga nüüd esimest korda sidunud ennast võlga, võib ta siiski kõik need viis aastat tunda ennast nii, et kellelgi pole õigust talt midagi nõuda. Muidugi on nüüd kodanik K-l kahemiljoniline laen kaelas. Seda ei saa ega tohi olematuks mõelda. Laenu raha ei saa lihtsalt ära pillata, seda tuleb kasutada nii, et viie aasta pärast oleks regulaarselt laekuvaid tulusid nii palju, et laenu tasumine oleks võimalik. Kui laenu võeti mingi firma rajamiseks, tuleb püüda see korralikult tööle panna, et see teatava mõistliku aja jooksul ennast ära tasuks ja kasumit hakkaks andma.

Latentne võlg on varjatud ehk peitvõlg selles mõttes, et avalikkus enamasti ei tea, et keegi niisuguseid võlgu on üldse teinud. See on laenuvõtja isiklik või ärisaladus.

Mida lähemale jõuab laenu tagasimaksmise esimene tähtaeg, seda akuutsemaks laen muutub. Eeldusel, et laenu tähtaaja kuueandal aastal jaksab laenaja maksta ära viiendiku laenust ja intressid, võib ta taas aasta aega kergendatult hingata. Ta võib öelda, et ta pole parajasti kellelegi midagi võlgu. Ja tal ongi õigus nii mõelda, sest pangal ei ole õigust tema käest midagi nõuda. Kui laenu saaja ei jaks oma tagasimakset sooritada, kipub asi kurja poole. Pank võib anda õnnetule kliendile muidugi ajapikendust, ent pankade kannatusel on omad rajad. Tagasisaamata võlgade kohta pannakse ühel päeval välja võlglaste nimekiri avalikule teadetahvliile või kirjutatakse sellest ajalehtedes. Akuutne võlg ei ole enam

saladus, see muutub avalikuks ja hakkab kahjustama ärimehes-
võlglaste mainet.

Tähelepanaväärne on muutus panga suhtumises — enne oldi panga
väga austatud ja lugupeetud klient, kelle huvisid oli pank valmis
igati arvestama, nüüd ollakse laenuvõlglane, kellega ollakse val-
mis alustama kohtuprotsessi. Isiku staatuse muutumine kliendist
võlglasteks ongi tähtsaim kriteerium, mis eraldab latentset võlga
akuutsest.

Mis puutub mõistete “võlg” ja “kohustus” suhtesse, peaks siis
eeltoodud käsitlusest olema selge, et võlga akuutse võla mõistes ei
saa samastada kohustusega, vaid ainult **õigeaegselt täitmata jää-
nud kohustusega**, olgu see siis kohustus maksta kellelegi teatud
summa, anda talle üle teatud ese või osutada talle teatud teenus.

Et ainult täitmata kohustus on võlg, sellele vihjab kaudselt
ka VÕSi eelnõu § 1, kus võlasuhet iseloomustatakse selle kaudu,
et võlausaldajal on “õigus nõuda võlgnikult kohustuse täitmist”.
Loomulikult saab ja on mõtet nõuda ainult täitmata jäänud kohus-
tuse täitmist. Kohustuste täitmist, mille täitmise tähtaeg pole veel
käs, ei ole õigust nõuda; täidetud kohustust ei saa enam nõu-
da; parajasti täidetavat kohustust nõuda ei ole mõtet, see võiks
ainult segada kohustuse täitmist. Võlaõiguse seisukohalt on kogu
eeltoodud arutlus tähtis selles mõttes, et seaduse asi peaks ole-
ma reguleerida peamiselt akuutseid võlgu. Latentsed võlad
esinevad tegelikkuses ainult akuutsete võlgade ehk võlanõuete
kujunemise eeldustena. Sellistena vajavad nad seaduses kahel-
damatult käsitlemist, ent millegagi ei ole põhjendatud neile nii
valdava tähtsuse omistamine, nagu seda tehakse VÕSi eelnõus,
seejuures võla mõistet mõõdutundetult laiendades ja seda tegeli-
kult hoomamatuks muutes.

Kogu õigussüsteemi seisukohalt pälvib rahva seas levinud
tavaarusaam võlast tähelepanu kui osa rahva õiguskultuurist ja
laiemas mõttes isegi kultuurist üldse. Kui seadustatav õigussüs-
teem tahetakse rajada kindlale alusele, tuleks rahvalikku õiguskä-
situsse, sealhulgas rahva seas paljude põlvkondade jooksul juur-
dunud võlakäsitusse, suhtuda tähelepanuga. Kindlasti ei tohiks

seada ignoreerida. On märkimisväärne, et eesti ja teiste Euroopa rahvaste võlakäsitlus ei erine üksteisest sugugi¹⁰.

6. VÕLA MÕISTE MÜSTIFITSEERIMINE

Üldtunnustatud õigusloomereegli kohaselt peavad mis tahes seaduse põhilised mõisted (vähemalt selle kõige põhilisem mõiste!) kas või ainult selle seaduse tähenduses olema üheselt määratletud. Teiste sõnadega: seaduse kesksetele mõistetele, mis ei ole üheselt üldarusaadavad, tuleb anda legaldefiniitsioonid. Sellel reeglil erandeid ei ole.

Nii võlaõiguse kui võlaseaduse keskne põhimõiste on võlg. Hoolimata VÕSi hiigelmahust pole selles leida võla legaldefiniitsiooni — seletust, mida eelnõus täpsemalt võlaks peetakse. See on hämmastav, sest pärast eelnõu seaduseks tegemist hakkaks "võlg" võlaõiguslaste taotluste kohaselt olema üks meie korrastatud-täpsustatud õigussüsteemi tähtsamaid mõisteid, kui isegi mitte kõige tähtsam.

M. Rask iseloomustab võlaseaduse eelnõu üldist esitus- ja käsitluslaadi, seda, mille poolest see erineb tavalistest seadustest, järgmiselt: "Tegemist on kõigepealt väga mahuka regulatsiooniga ja ta on väga kõrgel abstraktsiooni astmel kirjutatud selles mõttes, et ta ei räägi konkreetsetest lepingusuhetest, kus on üks ja teine pool, vaid räägitakse hoopis sellisel terminoloogiliselt abstraheeritud tasandil." (Riigikogu täiskogu istungi stenogramm. 27. X 1999.)

Kuni abstraktsioonid on loogika seisukohalt vastuolulised ning seadusekirjutajale endale ja ka seaduse täitjatele arusaadavad, ei saa nende vastu midagi olla, ehkki seadus ei ole koht õigusteoreetilisteks arutlusteks. Seadus peaks olema just nimelt väga konkreetne. Kahjuks ei ole aga võlaõiguslaste abstraktsioonid arusaadavad isegi mitte neile endile.

---

¹⁰Väärrib tähelepanu, et saksa keeles kõnelejad mõistavad võlguolemist ehk võlasuhet samuti. Brockhausi entsüklopeedia annab näiteks järgmise seletuse: "Võlasuhe, õigussuhe vähemalt kahe inimese vahel, mille alusel vähemalt üks isik on teisele midagi võlgu." (Brockhaus 1996, 19: 496).

Käsitluse erakordselt kõrge abstraktsioonitase, mida M. Rask peab vältimatuks, seisneb selles, et olgu leping missugune tahes, selle konkreetseid pooli tuleb käsitada võlalepingu pooltena. Nii töövõtja kui tööandja, ostja kui müüja, kindlustusvõtja ja kindlustusandja, kinkija ja kingi saaja, toetaja ja toetatav — kõik nad on võlaõiguse mõttes vastava lepingu kui eri liiki võlalepingu järgi kas võlausaldajad või võlgnikud. Sellega on mõiste “võlg” eel-nõu autorite käes juba nii abstraktseks muutunud, et nad ei tea ise, mis see on, ega oska seda ka teistele seletada. Kõik seletuskatsed taanduvad segasele loitsimisele — korduvatele otsestele ja kaudsetele vihjetele sellele, kui tähtis mõiste on “võlg” ja et seda ei saa ega ole soovitavgi seletada püüda (!!).

Riigikogu täiskogu istungil 27. X 1999 pajatas M. Rask rahva õigusteadvuses käibiva ehk võla tavamõiste ja seaduseelnõus rakendatava võlamõiste erinevustest järgmist: “[---] eesti keeles on küll olemas selline väljend, et võlg on võõra oma, aga see ei tähenda selle seaduse kontekstis mitte seda. See on ikkagi suhe, kus esinevad alati nii õigustatud kui kohustatud pool ja ühtepidi on võlasuhtes alati kellelgi õigus, teisel kohustus ja vastupidi, võib nad ka ära vahetada.”

Küsimusele, kas ikka tõesti on võlaseaduses võla legaaldefinitsiooni andmine täiesti võimatu, sai Riigikogu järgmise vastuse: “Võla defineerimine võlaõigusseaduses jõuab selleni, et siis me hakkame mõistma võlg võlaõigusseaduse mõttes ja võlg eesti keele tavaprugi mõttes. See vist ei ole kõige parem lähenemine. Samaaegselt võlasuhte mõiste kaudu, see on § 1, tuleb selle olemus välja.”

Kahe viimase tsitaadi kokkuvõtteks peaks asuma seisukohale, et võlg on võlaõiguses **tähtis, ent müstiline ja täiesti defineerimatu mõiste, mille defineerimise katsedki on mõttetud ja ebasoovitavad (!).**

Võla defineerimise katsete suhtes on M. Rask irooniliselt liberaalne: “Kui õnnestunult õnnestuks Riigikogus see võlg defineerida, vaevalt et selle vastu midagi on. Aga kas see oluliselt midagi juurde annab, selles ma julgen kahelda.”

Võlaõiguslaste võlakäsitusega nõustumine eeldaks tagasiminekut sügavasse keskaega, mil olevat olnud kombeks panna

sellistel puhkudel käed hardalt kokku ja kuulutada: *credo, quia absurdum est!* (Usun, sest see on mõistusevastane!).

7. MÕNED EELNÕU KOOSTAMISE METODOLOOGILISED PRINTSIIBID

Võlamõiste müstifitseering M. Raski käsituses väärib tähelepanu. Tema mõtteavaldusis on esitatud tegelikult oluline osa VÕSi eelnõu koostamise metodoloogilistest printsiipidest. Et see täiendab oluliselt pilti õigussüsteemi kavandatavast reformist, vaadelgem neid põhimõtteid üksikasjalikumalt, esitades nad veel kord ükshaaval ja hästi kontsentreeritud kujul, teesidena:

- (1) võlaõiguse mõttes ei ole võlg mingi kvantitatiivne suurus, mingi rahasumma, teenuste või kaupade kogus, nagu rahvas sellest aru saab, vaid teatud liiki suhe;
- (2) et võlg ei lange kokku rahva seas levinud võla tavakäsitusega, siis ei tule katsuda seda ka seaduses defineerida;
- (3) võla tavatult keeruline ja defineerimatu olemus paljastub väga lihtsalt võlasuhte mõistes;
- (4) keeruka, tavakäsitusega võrreldes hoopis teisiti mõistetava mõiste legaaldefiniitsioonina ei annaks võla definiitsioon seadusele midagi juurde, järelikult ei ole seda vaja.

Neist teesidest pole ükski kooskõlas kaasaegse turumajandusega ka õigusloometeooriaga ning mõni on nendega lausa vastuolus. Suurim majandus- ja õigusteaduslik "avastus", mis pöörab pea peale kõik senised arusaamad võlast ja võlgade tasumisest ehk tagasimaksmisest, on võla mõistmine inimestevahelise suhtena (tees 1). Kui võlg ei ole võlaõiguslikus mõttes rahasumma, kaubakogus või teenusehulk, nagu rahvas seda mõistab, vaid suhe, siis tekib küsimus: kuidas võlga kui suhet võlausaldajale tagasi maksta või võlgnikult sisse nõuda? Kuna inimestevahelist suhet ei saa kvantitatiivselt mõõta, ei ole võimalik ka teada, kui suur või väike võlg on, ega seda, kui suur osa sellest on tagasi makstud ja kui suur osa jääb veel maksta, kui maksmine toimub lepingu järgi osade kaupa, nagu see on väga tavaline. Ka viivise arvestamine muutub problemaatiliseks, sest selleks peaks teadma võla suurust.

Arvestades võlaõiguslaste teadlikku püüdu käsitada võlga teisisiti, kui rahvas seda mõistab, s.t millegi äärmiselt abstraktse ja mõõdetamatu suhtena, jääb vastamata küsimus: kuidas nimetada edaspidi, pärast võlaseaduse kehtestamist, neid konkreetseid summasid, mis tuleb võlgnikul võlausaldajale tagasi maksta? Seaduseelnõus nende jaoks mingit uut nimetust välja ei pakuta. Kas see tähendab, et pärast võlaseaduse kehtimahakkamist hakkaks sõna "võlg" esinema seadustes ja juriidilises kõnepruugis kahes tähenduses? Kui sõna "võlg" hakkab esinema kahes tähenduses (vastupidi õigusloometeooria nõudele, mis lubab kasutada seadustes sõnu ainult ühes tähenduses!), siis on eriti arusaamatu, miks ei peeta targaks defineerida võlga võlaõiguse mõttes ja võlga rahva tavakäsituses (vt teesid 2 ja 4).

Arusaamatu on, miks peetakse raskesti mõistetavate terminite defineerimist üldse tarbetuks (tees 2). Jääb mulje, et võlaõiguslased peavad vajalikuks ainult niisugustele terminitele legaalfinitsioonide andmist, mis on kergesti defineeritavad ja langevad tavakäsitusega täpselt kokku. Siiani on küll olnud vastupidisel seisukohal. Just nimelt kergesti mõistetavaid termineid on peetud selliseks, mis ei vaja defineerimist või vajavad seda ainult erijuhul, sest nad ei põhjusta üldiselt mingisuguseid eksitusi.

Lootusetu on leida vastust sellele, mis on võlaõiguslaste meelest võlamõiste olemus (tees 3), millele omistatakse eriline mõistatuslik tähtsus kogu võlaõiguse kontseptsioonis. See peab olema midagi, mida on võimatu ja mõttetu defineerida, mis aga M. Rascki arvates võlasuhte mõistest väga selgesti välja tuleb. Otsides vastust, mis see siis on, mis on ühtaegu nii kole lihtne ja hirmkeeruline, tekib kahtlus, et äkki peavad võlaõiguslased selleks rahasummat, mille keegi võtab kelleltki võlgu, näiteks 20 000 krooni, ja mille ta peab pärast laenuhähtaja möödumist võlausaldajale tagasi maksma? Siis tuleks välja, et ärimehed, kellel on palju võlgu ja kes on siiani arvanud, et nende võlakoozem on suur, peavad hakkama mõtlema, et nende "võla olemuse koozem on suur". Ja veel — siis ei võetaks-antaks enam võlgu, vaid "võla olemust", võlalepingud tuleks ümber nimetada "võla olemuse lepinguteks" jne. On põhjust arvata, et võlaõiguslased siiski midagi sedavõrd groteskset ei taotle, ja et võimalus midagi niisugust

oletada tuleb nende mitmeti vigastest arutlustest ning on kindlasti neile endilegi ootamatu.

8. MEELEVALDSELT LAIENDATUD VÕLGNEVUSTEORIA

Kui kõiki eraõiguslikke lepinguid (või vähemalt neid, mida hõlmab VÕS) käsitada üldisemas mõttes eri liiki võlalepingutena, tekib loomulikult küsimus: kes esineb neist iga lepingu puhul võlausaldaja, kes võlgniku rollis?

Võlaõiguslastel siin ühtset seisukohta ei ole. Esitatud on kaks käsitust, mis on rahvaliku õigustraditsiooni seisukohalt vaadatuna mõlemad ülimalt kunstlikud.

Rahvas käsitab võlasuhet ühepoolse ja pöördumatu ehk kinnisuhtena. Võlgnik on see, kes on võlausaldajale võlgu ja peab oma võla ära maksma. Võlausaldaja on see, kellelt võlgnik on võlgu võtnud või kellele ta on millegi eest võlgu jäänud ja kellel on õigus oma raha või vara tagasi saada. Seejuures on võlg midagi väga konkreetset ja teadvustatut: võlgu on kas teadlikult võetud või teadlikult võlgu jäänud.

Seda võlakäsitust, mis on ühine paljudele rahvastele, võiks nimetada, kui tahta sellele omaette nime anda, ühepoolseks võlgnevusteooriaks. Võlaõiguslased on seda meelevaldselt laiendanud mis tahes eraõiguslikele lepingutele ja seega ka kõigi nende lepinguosaliste vahelistele suhetele. Nimetagem seda vaatestikku seepärast **meelevaldselt laiendatud võlgnevusteooriaks**, mille kohaselt on näiteks töölepingu kui eri liiki võlalepingu sõlmimisel tööandja lepingu allkirjutamise hetkest alates võlgnik ja töövõtja võlausaldaja.

Majanduslikult on selline käsitusviis teataval määral põhjendatud: nimelt kui töötajad saavad palka kaks korda kuus, siis on tööandja neile alates nende esimesest tööpäevast mingi palgasumma kuni palgapäevani tõesti mõnes mõttes võlgu. Eelmisel palgapäeval teenitud palk makstakse välja järgmisel palgapäeval, s.o umbes 14 päeva pärast. Kuni palk on välja maksmata, kasutab ettevõtte seda summat nagu oma tegevuses kujunevat püsivpassi-

vat. Teatud vaatekohast võidakse seda käsitada ka nagu ettevõtte oma töötajailt saadud laenu ehk latentset võlga.

Ent sellega ei ole lahendatud kogu töölepingutega ühenduses kerktiv problemaatika. Töölepinguid on mitmesuguseid ja nende täitmisel võib esineda piiramatul arvul olukordi, mille puhul pole alati lihtne seletada, kes on võlgnik, kes võlausaldaja. Oletagem, et sõlmitakse tööleping, mis näeb ette, et töötaja asub tööle poole aasta pärast, näiteks pärast kooli lõpetamist. Siis ei ole ta ju veel minutitki töötanud, pole päris kindel, kas ta poole aastagi pärast tuleb tööle või ei. Ja tööandja ei ole talle loomulikult ka veel midagi võlgu. Ometi peab ta töölepingule kui võlalepingule alla kirjutama kui võlgnik (!).

Võib esineda ka näiteks selline juhtum:

Tööandja (võlgnik) võtab tööle agendi (võlausaldaja), kellele ta annab 20 000 krooni, et see sõidaks Riiga ja ostaks sealt mingisuguseid kemikaale. Agent käib Riias ära, ent kemikaalid jäävad ostmata ja agent (võlausaldaja!) ei tagasta ka raha. Siis peab nähtavasti tööandja (võlgnik) kaebama agendi (võlausaldaja) kohtusse, et temalt oma raha tagasi saada. Kohus peab siis arutama võlgniku hagi võlausaldaja vastu! Kohtuotsus peaks siis tulema selline, et võlg mõistetakse võlgniku kasuks võlausaldajalt välja (!!!).

Viimane näide juhib eriti ilmekalt tähelepanu loomuliku võla-mõiste olulisele deformeerumisele, ning pärast seda on tõepoolest võimatu arukalt defineerida niihästi seda, mis on võlg, kui ka seda, kes on võlgnik ja kes võlausaldaja. Teda on seletuskatse, mis taandub pärast pikki eelseletusi sellele, et viimase näite puhul olevat lepinguosalised lepingu allakirjutamisel potentsiaalselt võlgnik ja võlausaldaja võlaõiguse mõttes, kohtus ehk protsessuaalses mõttes võib aga potentsiaalne võlgnik (tööandja) osutada võlausaldajaks. Potentsiaalne võlausaldaja ehk võlausaldaja võlaõiguslikus mõttes osutub siis protsessuaalseks võlgnikuks!

Seletus võlgniku ja võlausaldaja rollidest võlaõiguslikus ja protsessuaalses mõttes ja nende võimalikust vahetumisest olevat eriti otstarbekas seepärast, et nii annab seletada ka samasuguseid muutusi mis tahes teise eraõigusliku lepingu osapoolte õiguslikus staatuses.

Kellele seda laadi sõnamängud huvi pakuvad — kes on võlgnik võlaõiguslikus mõttes, kes võlausaldaja protsessuaalses mõttes

jne — see võib sellisest arutlusest muidugi mõnu tunda. Inimeste õiguste kaitse sellest aga ei parane, õigussüsteem ei muutu sellest lihtsamaks, arusaadavamaks ega tõhusamaks.

9. TEOORIA VÕLGNIKUST, KES ON OMA VÕLAUSALDAJA VÕLAUSALDAJA

Vastastikuse võlgnevuse teooria kohaselt on mis tahes eraõigusliku lepingu osapooled üksteise suhtes alati korraga nii võlgnikud kui võlausaldajad — iga võlgnik on oma tehingupartnerile võlausaldaja ja iga võlausaldaja oma tehingupartneri võlgnik.

Seda üldidialektilist teooriat propageerib Villu Kõve, kes demonstreeris seda Justiitsministeeriumi korraldatud võlaõiguse seminaril (17. I 1999) auto müümise-ostmise näite varal, mis on tema arvates laiendatav kõigile eraõiguslikele lepinguvahekordadele¹¹. Auto ostu-müügi tehingu sõlmimise puhul tekib Kõve

---

¹¹Võlasuhte kui universaalse sotsiaalse suhte põhjendamisel ei kasutata peamiselt müügitehingu alusel kujundatud näiteid sugugi mitte juhuslikult. Selle sügavamaks põhjuseks on kõige ühiskonnas toimuva (isegi abielu!) käsitlemine eeskätt müümise-ostmisena, mis levis eriti XVIII ja XIX sajandil. Töölepingute käsitlemine võlalepinguna põhineb sel ajal tekkinud marksistlikul käsitusel tööjõu müümise-ostmisest. Jäägu siin käsitlemata, kuivõrd ja missugusest seisukohast see oli või on põhjendatud, missugusest mitte. Fakt on, et paljudel marksistliku mõtteviisi vaimus põhikoolituse saanud inimestel, kes on säilitanud alateadvuses kujutluse marksismi ainuõigsusest, on tugev kalduvus pidada tööjõu kaubaks olemist ja selle müümise-ostmist igas mõttes vastuvaieldamatuks tõeks. Et tegemist on eelmistest sajanditest pärineva ideoloogilise inertsiga, peaks saama selgeks marksistlike dogmade võrdlemisel moodsamate, XX sajandi keskel tekkinud ja vastupidiseid väiteid põhjendavate ühiskonnateaduslike õpetustega. Lahutamatu osana Rahvusvahelise Tööorganisatsiooni (ILO) põhikirja juurde kuuluva, 1944. a vastu võetud Philadelphia deklaratsiooni üks tähtsamaid teese kõlab näiteks nii: "Töö ei ole kaup." Selle teesi põhjendamisel toonitatakse, et töö pole ainult majanduskategooria, mida saab mõne asja, palga või soodustuste vastu vahetada, vaid samavõrd ka sotsiaalne, poliitiline ja vaimne nähtus. ILO seisukoht on, et töötaja ei müü tööjõudu ega tööandja osta töörahu. (Deklaratsiooni mitteametlikku tõlget vt Kaa-

järgi korraga kaks suhet: müüja on võlgnik, sest ta võlgneb ostjale auto; ostja on võlgnik, sest ta võlgneb müüjale auto hinnaga võrdse rahasumma. Ostja on võlausaldaja, sest tal on õigus nõuda temale auto üleandmist; müüja on võlausaldaja, sest tal on õigus nõuda endale auto hinna üleandmist. Auto müümine saab toimuda ja toimubki ainult siis, kui mõlemad oma võlgnevuse õiendavad ehk teineteisele võla tasuvad.

V. Kõve järgi saabki võlasuhe esineda ainult sel kujul, et võlausaldajaks olemine eeldab samas võlasuhtes ühtlasi võlgnikuks olemist ja vastupidi — võlgnikuks olemine eeldab samas võlasuhtes ka võlausaldajaks olemist!

Et selline teooria on esitatud VÕSi eelnõu aluseks oleva konseptsiooni põhjenduseks, kerkib kõigepealt küsimus: miks ei ole eelnõus endas võlasuhte olemust nii selgitatud, et see on kahepoolne ja vastastikune: et võlgnik on ühtlasi võlausaldaja ja vastupidi? Selle asemel on piirdutud võlasuhte klassikalistes definitsioonides tavalise seletusega, mille kohaselt võlasuhe on suhe kahe isiku vahel, kellest üks on pöördumatult võlgnik ja teine võlausaldaja (VÕSi eelnõu § 1). Mitte sõnagi sellest, et võlgnik oleks alati ühtlasi võlausaldaja ja vastupidi.

Isik A saab Kõve järgi olla isiku B võlgnik ainult sel juhul, kui isik B on samas ka tema võlgnik. Midagi niisugust on võimalik ainult siis, kui jätta kõrvale see, mida teineteisele võlgu ollakse, ehk teiste sõnadega, kui võlg abstraheerida. Igapäevases elus seda ei juhtu; võlga kui niisugust, mis milleski konkreetses ei avalduks, ei ole olemas ega saagi olemas olla. Ka müüakse alati midagi konkreetset. Kui A võlgneb B-le auto ja B võlgneb A-le samas müügitehingus teatava rahasumma, nagu seda Kõve kujutleb, ei ole mingit põhjust eeldada, et see on üks ja sama müügitehing või majanduslik suhe. Samas majanduslikus suhtes oleksid A ja B korraga nii võlgnikud kui võlausaldajad, kui nad oleksid laenanud ja üksteisele võlgu ühe ja sama rahasumma. Kui jätta kõrvale kõik formaalsed ja juriidilised põhjused, miks sellist laenamist-laenuandmist võidakse harrastada,

---

du 1995: 16). Liberaalse turumajanduse tuntud teoreetik, tolleaegne USA tööminister Robert B. Reich rõhutas 1994. a: "Teeme kõik, mis meie võimuses, tagamaks siin Ühendriikides seda, et tööd ei käsitataks müügiks pakutava kaubana."

siis puhtmajanduslikust seisukohast tähendaks see, et A ega B ei võlgne teineteisele sentigi.

Pealtnäha küllaltki teravmeelne vastastikuse võlgnevuse teooria on õnnestunud luua ainult seetõttu, et ei ole pööratud tähelepanu sellele, mida müüakse. Kui müüakse-ostetakse sama objekti, pole keegi kellelegi võlgu, kui müüakse eri objekte, pole tegemist ühe tehinguga ega ka ühe võlasuhtega.

Kogu filosoofia üheaegselt võlausaldajaks ja võlgnikuks olemisest võiks omandada mingi tähtsuse ainult siis, kui isik A müüks autot ja isik B müüks raha. Tegemist on aga ainult auto müümisega, mille eest B maksab rahas¹². Ja kui ta maksab kohe, ei teki mingit võlga. Majanduses tähendab "kohe" maksmist enamasti kas samal hetkel või samal päeval. Paljudel puhkudel seostatakse aga "kohe" maksmist praktilistel kaalutlustel nn kassatehinguga, nii et maksta tuleb hiljemalt teisel pangapäeval pärast tehingu sooritamist (*spot-business, cash business, transaction business, Kassageschäft*). Sel juhul tekib võlg ja võlgnevus alles kolmandal päeval, alles siis, kui kauba eest ei ole õigeaegselt makstud.

V. Kõve arvates on vastastikuse võlgnevuse teooria ülimalt universaalne. Tema arvates võiks seda põhimõtteliselt laiendada ka abielusuhtele. Siiski on selle teooria kõikehõlmavus ainult näiline. Ta ei anna ennast kohaldada näiteks võlasuhtele panga ja pangast laenu võtnud kliendi vahel. Klient on võlgnik, pank võlausaldaja. Mis mõttes on pank pangast laenu võtnud isiku suhtes võlgnik, on väga raske seletada, eriti niisugusel juhul, kui klient ei ole oma võlga tagasi maksnud.

Mõlemad teooriad — nii meelevaldselt laiendatud võlgnevuse kui vastastikuse võlgnevuse teooria — on hädateooriad, millega katsutakse, ent ei suudeta põhjendada teesi, et kõik eraõiguslikud lepingud olevat eri liiki võlalepingud ja neid tulevat seetõttu kõiki reguleerida võlaõiguse kaudu.

Normaalne asjakorraldus on teistsugune. **Võlaõiguse abil, kaudu või raames töölepinguid ei reguleerita ega tule reguleer-**

---

¹²Raha müümisest saab kõnelda ainult rahaturul, kus ei kaubelda autode ega muude seda liiki kaupadega. Nagu teada, tehakse turumajanduses vahet erinevate turgude, sealhulgas kauba- ja rahaturu vahel. Kaubaturul raha ei müüda.

rida. Töölepingut ei tule käsitada eri liiki võlalepinguna. Töölepingu sõlmivad omavahel tööandja ja töövõtja(d). Küsimust, kes neist esineb võlaõiguslikus mõttes võlausaldajana, kes võlgnikuna, ei puutu absoluutselt asjasse ja seda ei tule tõstatada. Töölepingu sõlmimise hetkel ei ole keegi kellelegi midagi võlgu. See ei tähenda, et teatud asjaoludel ei võiks üks neist teisele midagi võlgu jääda, mispuhul on aga alati ka selge, milles võlg seisneb ja kes on võlgnik, kes võlausaldaja.

Ka müüglepingud ei ole võlalepingud. Mis tahes ostu-müügi tehingu või selle kohta lepingu sõlmimise päeval ei ole ei müüja ega ostja kumbki ei võlgnik ega võlausaldaja. Kui ostetud kauba eest makstakse kohe, siis müüja ja ostja vahel võlasuhet ei teki ega teki ka võlga. Seega ei teki ka võimalust ega vajadustki rakendada nende suhtes võlaõigust.

Sama võib korrata ka kõigi teiste eraõiguslike lepingute kohta, olgu nad oma konkreetselt sisult ükskõik missugused. Seepärast ei ole mingit põhjust neid lepinguid ka võlaõiguse raames reguleerida.

10. KAKS SAATUSLIKKU VIGA VÕLAÕIGUSLUSE LÄHTEALUSTES

Rohketes vastuoludes, mida võib täheldada katses laiendada võlaõigust kõigile eraõiguslikele lepingutele ja millele on eespool juba korduvalt viidatud, ei ole midagi mõistatuslikku. Üksikasjalikuma analüüsi tulemusel selgub, et kõik vaadeldavad vastuolud ja seletamatused, niisamuti ka vajadus võla mõistet defineerimatu se looriga ümbritseda, tulenevad kahest võrdlemisi lihtsakoelisest mõtlemisveast, mis on tehtud juba võlaõigusluse kontseptsiooni aluste sõnastamisel.

Nende eksituste saatuslikku mõju kogu eelnõule võimendab see, et nad on elementaarsed — nii lihtsad, et eelnõu teksti autorid pole ise neid märganud, teised aga on nähtavasti eeldanud, et sedavõrd autoriteetsetest ametnikest koosneva autorite kollektiivi koostatud kontseptsioon ei saa ometi nii lihtsate vigade pärast vääraks ja rakendamiskõlbmatuks osutada.

Olgu tegijate märkamisvõime ja autoriteediga, kuidas parajasti on, siiski kehtib üldine seaduspärasus, et mida elementaarsema probleemi lahendamisel viga tehakse, seda saatuslikumad on selle tagajärjed.

Saatuslikke vigu on tehtud kaks: esiteks on lepinguõigust käsitletud võlaõiguse "raames" ehk selle allõigusena, teiseks on väärtalt aru saadud võlaõiguse erandlikust rollist eraõiguse süsteemis.

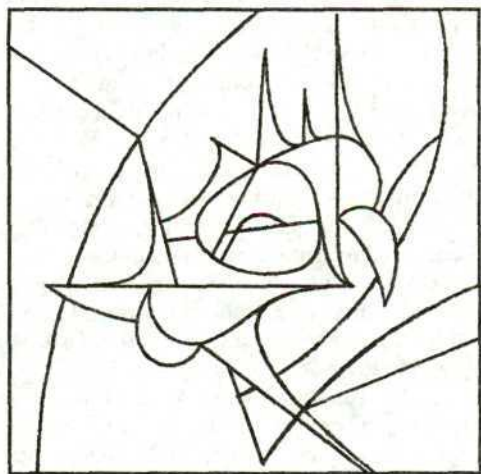
11. ÕLLEAAM EI MAHU PIIMALÄHKRISE

Võlaõiguslased rõhutavad, et võlaõigus reguleerib või peaks reguleerima kõiki eraõiguslikke lepinguid. Keskendugem edasises eelkõige tolele reguleerimisobjektile — lepingule — ja loogikale, millega lepingud on seotud omavahel ja neid käsitlevate õigusaladega — lepingu- ja võlaõigusega.

Loogika algkursuses käsitletakse mõistete mahu ja sisu erinevusi ja reeglit, mille kohaselt mõistete mahu kasvades nende sisu vaesub. Suurema mahuga sugulasmõistend hõlmavad väiksema mahuga mõisteid, mitte vastupidi. Rahvalik näitelause, mis pärineb puutelgedega taluvankrite ajastust, ent mis on sisult aegumatu, võtab mõistete mahuerinevuste tähtsuse ja mõju mõtlemise tulemustele kokku kujundlikus ütluses: õlleaam ei mahu piimalähkrisse.

Kui võrrelda mõisteid "leping" ja "võlaleping", siis on selge, et esimese maht on suurem kui teisel. Võlaleping on üks lepingu liike kõrvuti paljude muude lepingutega. Kõiki neid ühendab nende arvukatele erisustele vaatamata see, et nad on lepingud. Loogika käsituses tähendab see, et mõiste "leping" on suurema mahu ja vaesema sisuga kui mis tahes eespool loetletud erileping.

(Järgneb)

RENÉ KARI. Miniatuur 15 (1983)

ARVUSTUS

RIIA VAIMULIKU SEMINARI RADADEL

Anu Raudsepp. *Riia Vaimulik Seminar 1846–1918*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998. 158 lk.

Riia Vaimulikul Seminaril (Riia VS) on märkimisväärne koht eesti haridus- ja kultuuriloos. Seda õppeasutust tuntakse küll vähe, sest meie lähiminevik ei soosinud vaimuliku kooli uurimist. Õnneks jätkus õigeusu seminaril arukaid kasvandikke, kes ei hoolinud pärssivatest aegadest ega vaevast, et talletada kõike õppeasutusega seonduvat, mis üldistatult kooli ajaloona ja kasvandike lühielulugudena on kättesaadav Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. Minagi olen olnud sunnitud selle kooli ajalukku süüvima, sest Eesti, eriti aga Lõuna-Eesti kultuurilugu pole võimalik mõista seminaril ja selle kasvandike panuseta. Tundsin heameelt, kuuldes Anu Raudsepa magistriväitekirjast (1997), ja muretsesin sellest kiiresti koopia. Magistritöö ei tähenda üldiselt murrangut teaduses ja on tavaline, et selles leidub lahendamata probleeme, et olulisi asju saab käsitleda vaid riivamisi, et ei suudeta hoomata kõiki nüansse ning esineb vigu ja muidki puudujääke, sest kummitab ka kaitsmistähtjast tingitud ajanappus. Nüüd on A. Raudsepp vorminud magistriväitekirja monograafiaks ja seda otsust võib ainult kiita. Ent vastupidi piiratud levikuga käsikirjalisele uurimusele on raamat kättesaadav juba paljudele huvilistele, jääb pikaks ajaks seminaril ajaloo põhiallikaks ning teda pruugitakse rohkesti: sellest johtuvalt peab raamatule esitama märksa rangemaid nõudeid. Oodatavad on selged ja fundamenteeritud seisukohad, kirjanduse ja allikate ammendav läbitöötamine, korrektne keel, usaldusväärsus (kontrollitud faktid), trüki- ja lohakusvigade vältimine jm. Nendele põhimõtetele tuginedes uuringi A. Raudsepa raamatut.

Autor on magistritööd (187 lk) raamatuks vormides seda lühendanud, osalt ümber struktureerinud, vähendanud tabelite arvu ja lühielulood järjestanud alfabeetiliselt ühtseks tervikuks. Sellest on raamat üksnes võitnud. Monograafias ei ole kahjuks küll enam näidatud kasvandike rahvust, mida magistriväitekirja hoolikalt noteeris. Ka võinuks peatüki "Venemaa õigeusu vaimulike õppeasutuste ajaloo" kokku suruda ja liita eessõnaga. Selle asemel oluks igati asjakohane lisada hoopis

mõni foto (seminari hoone, kasvandikud jms), mis andnuks täiendavat teavet ja elavdanuks raamatut. Peatükk "Riia Vaimulik Seminar õppeasutusena" annab küll ülevaate õppeasutusest, ent üsna üldsõnalise. Me ei saagi teada kooliajalooliselt olulisi asju. Näiteks seda, kus seminar täpselt asus. Riia on ju üsna suur ja anonüümne linn. Seminar rajati 11. veebruaril 1846¹ Riia Vaimuliku Koolina, mida autor mitu korda sedastab. Kooli rajamise ettevalmistustööga tegi vikaarpiiskop Filaret I algust juba 1845. a. Keiser Nikolai I andis heakskiidu projektile 11. veebruari allkirjaga, mis käivitaski kooli tegeliku asutamistöö. See selgitab ühtlasi, miks kool avati alles 1. septembril 1847. a. Polnuks paha nimetada kooli algset nime, loetleda Riia VK juhatajad ja seminari kõik rektoridki. Kõige huvipakkuvamad on peatükk seminari osast rahvusliku akadeemilise haritlaskonna kujunemises ja eriti lisa 2, kus esitatakse koolis õppinute elulooandmed. Keskendungi peamiselt viimasele, sest see on edaspidi kindlasti raamatu kõige kasutatavam osa ning just selles toodud algandmetele tuginevad autori üldistusedki.

A. Raudsepp astub lugeja ette seminaristide kogutud materjali analüüsijana, täpsustajana, üldistajana, avaldajana, vähem (arhiivi)uurijana. Et suur osa andmestikust tugineb seminari kasvandike mälule ja on kogutud nende eluloojangul, siis kerkib kohe põhimõttelisi küsimusi. Milline näiteks on selle materjali usaldusväärsus? Juba põgus pilk algandmetele veenab, et neis sisaldub palju umbmäärasust, ebatäpsust, lahtisi otsi. Autor on üldkättesaadavate kirjandusallikate najal andmestikku küll mõnevõrra täiendanud, ent pole küsimusele piisavalt tähelepanu pööranud. Seetõttu on ta kontrollimata üle võtnud ning raamatusse rainunud enamiku algandmete vigu ja ebakorrektsusi, kuid nüüd juba oma nime all. Algandmetega seostub küsimus, kui täielik on üldse õppurite nimekirj? Raamat toob käibesse 931 Eestiga seotud Riia VK ja Riia VS õpilase eluloo põhijooned,² ent autor ise pole lisanud ainsatki nime. Tõsi, lõppsõnas asetab ta selle arvu ette sõna "vähemalt", viidates varjatud võimalustele. Ja õigesti teeb. Kerge vaevaga tuvastasin 33 poissi, kes oleksid pidanud olema nimekirjas — põhiliselt preestrite pojad. On üsna tõenäoline, et Eestiga seotud õpilaste arv tõuseb lähemal uurimisel 1000 piirimaile. Eriti hoolikalt tulnuks uurida-kontrollida õppeasutuse esimest 20–30 aastat, sest materjali kogumise ajaks oli enamik tolaeagsetest kasvandikest juba Lethest joonud.

¹Kõik kuupäevad on siinses arvustuses toodud vastaval perioodil kehtinud kalendri järgi, s.t enne 1. (14.) veebruari 1918 vana ja pärast seda uue kalendri järgi.

²Tegelik arv on küll 932, sest Viktor Šmidt esineb kaks korda.

Peale Eesti Kultuuriloolises Arhiivis hoitava materjali, mis on seminari kasvandike kogutud, ei leidnud ma ainsatki viidet Eesti Ajaloorhiivi fondidele Tartus. Ei märganud ka ühtegi täpset osutust Läti Riiklikule Ajaloorhiivile. On viidatud üksnes seal asuvalle Riia VK fondile (5723). Olen läbi vaadanud selle fondi 51 säilikust umbes kolmandiku ja just sealt leidnud hulga täpsustusi. Nii näiteks selgus, et Riia VK töötas 2. oktoobrist 1916 kuni 23. märtsini 1917 Valgas ja 1917. aasta vastuvõtuksamid toimusid koguni Tartus. Autor aga teatab lugejale, et Riia VK ja Riia VS viimased aastad (1915–1918) möödusid Nižni Novgorodis (lk 36). A. Raudsepp esitab lugejale Läti õigeuskirikliku ajaloo uurija A. Gavrilinsi väite, et "... pole olulisi andmeid ka teistes fondides" (lk 12). Nii hull asi siiski pole. Kõnekaid teateid ja dokumente leidub laialipaisatuna Riia-Jelgava piiskopi kantselei (f 7462) ja Riia Vaimuliku Konsistooriumi fondis (f 4754). Hajali ja esmapilgul väheolulised materjalid osutuvad ülioluliseks, sest kooli arhiivi pole seni veel leitud. Idapoolseis dokumendivaramuis peaks siiski üht-teist huvitavat leiduma, sest liikus ju enamik kooli ja seminariga seotud tähtsamatest paberitest läbi Püha (Pühima) Sinodi. Raamatu autor märgib õigusega, et "Riia VS-ainelist publitseeritud materjali leidub käsikirjade kõrval väga vähe" (lk 12). Ise ta targu kõigile ei viita. Artikli puhul on see veel mõistetav, monograafia puhul mitte. Leidub kirjutisi, mida oleks tulnud siiski arvestada: N. Westmani "Riia Vaimulik Kool ja Seminar" ajakirjas *Usk ja Elu* (nr 3/4, 1975), J. Tõnissoo "Mälestusi Riia vaimulikkudest õppeasutustest" (*Usk ja Elu*, nr 1, 2, 3/4, 1976; nr 1, 2, 3/4, 1977) ja I. Kanguri lühiartiklid samas ajakirjas. Üht-teist lisab seminari ajalukku neljas venekeelne kogumik Baltimaade kohta (Riia, 1882). Autor viitab küll ajakirja *Rižskija Eparhialnõja Vedomosti* tähtsamatele küsimust puudutavatele artiklitele, ent tervikuna seda läbi vaadanud pole. Ajakiri pakub tunduvalt rikkalikumat ja olulisemat teavet (näiteks preestrite ja köstrite nekroloogid) kui viidete põhjal võiks arvata. Väärtuslikku informatsiooni leiab ka ajakirja eelkäija *Rižskii Eparhialnõi Listok* (1880–1887) ja tollaste Läänemere kubermangude tähtsaima venekeelse ajalehe *Rižskii Vestnik* veergudelt. Et Riia VS 50. juubeli puhul ei ilmunud perioodikas ainsatki viitamisväärivat kirjutist, seda ei maksa küll uskuda.

Kuidas tunneb A. Raudsepp meie biograafilist teatmekirjandust, ei oska öelda. Igatahes leiame seda kirjanduse loendist üsna napilt. Viited teostele *Pärnumaa tegelaste biograafiad* (Pärnu, 1937), *Lõuna-Eesti tegelaste biograafiad* (Pärnu, 1938), *Jõulu album 1931* (Võru, 1931), D. Papi "Saaremaalt ja Muhust pärit õigeusu vaimulikud" (lisa ajakirjale *Usk ja Elu*, nr 3, 1984), A. Kaljukose "Õigeusu kirikutes (kogudustes)

teeninud vaimulikkude nimekiri" (Tallinn, 1975, käsikiri) jt oleksid olnud asjakohased, ja mis veelgi olulisem, oleksid täiendanud ja täpsustanud raamatus toodud andmeid. Raamatu autor viitab ka Moskva ja kogu Venemaa patriarhi Aleksius II doktoritööle, milles autor mainib seitset Riia VS kasvandikku, kes on jäädvustanud oma nime meie kultuuriloos. A. Raudsepp puudutab neid põgusalt ja tõdeb, et neist tuntakse hästi üksnes Mihkel (Mihhail) Suigusaart. Lugupeetud patriarhil on kindlasti meist rõhkem informatsiooni ja vaevalt ta hindab mehi eestluse, rahvuslikus liikumises osalemise või tsensoriameti järgi, pigem ikka õigeusu kiriku seisukohalt. Igatahes on selge, et tunneme õigeusu kiriku ajalugu Eestis kesiselt, ja minagi vajutasin need seitse nime mällu. Küsimusi ja küsitavusi põhjustavad paljud teoses esitatud nimekujud. Mõnede eesnimede kirjapilt on ebajärjekindel — kord Josif ja Pavel, siis Jossif ja Paavel, kord Joan ja Johan, siis Joann ja Johann. Nii kirjutatakse ühel leheküljel (144) Mihail, järgmisel Mihhail ja ülejäärgmisel pruugitakse juba mõlemat. Eesti Vabariigis eestistati võõrapäraseid perekonnanimesid. Kord seab raamatu autor esikohale eestistatud perekonnanime Laante (Vestman), seejärel hoopis esialgse Bogdanovi (Laiuste). Et liisast otsitavat leida, peab tundma mõlemat nime või lugema läbi kogu nimekirja. Kasutaja seisukohalt oluks hõlpsam, kui autor oleks järjestanud kõik perekonnanimed ja vajadusel viidanud ühele neist (näiteks Bogdanov, vt Laiuste). A. Raudsepp tähendab, et "märgitakse kõik teadaolevad nimed" (lk 88). Selline sõnastus viitab võimalusele, et leidub ka veel autorile teadmata nimesid, mis on ka õige.

Vähemalt osale lugejatest jääb eesnimede kasutamine päris kindlasti hämaraks. Mõnel poisil on eestipärane, teisel venepärane nimekuju ja kolmandal mõlemad korraga. Asja ei selgitata. Õigeusu kirikus ristitakse laps püha ingli, prohveti, esivanema, apostli, märtri, kiriku kanoniseeritud pühaku või vaga inimese järgi. Õigeusulistel eestlastel ongi seepärast olnud õigeusuline ristinimi, mida kasutati kirikukirjades ja ametlikus asjaajamises. Et tegemist oli eestlastega, pruugiti igapäevases kõnes ja puhuti ka kirjas õigeusu nimele lähemat eestikeelset vastet. Nii sai Andreist Andres või Andrus, Avdeist Ado või Aadu, Dionissist Tõnis, Georgist Jüri, Joannist Jaan või Juhan, jne. Sama toimus ka naiste nimedega. Pole õige püstitada küsimust, kas Poska oli ikka Jaan või hoopis Ivan. Mõlemad on õiged. Riias ei tuntud ametlikult ühtegi Kustat, Jüri, Antsu või Mihklit, vaid ikka neid isikuid nende ristinimede järgi. Seega oli ja on paljudel õigeusklikel eestlastel tihti kaks nime, arvestamata seejuures erinevaid variatsioone. Ent kas preester Rege-ma (lk 13), Jaan Rehemaa (lk 58) ja Johan Rehemaa (lk 132) on ikka lugejatele üks ja sama mees, selles pole ma sugugi kindel.

Õigeusku siirdunutel võis muutuda ka perekonnanimi. Nii sai Bleivelist Bleive, Ti(i)rmanist Tu(u)rman, Krieverist Kriivel, Kik(k)eristist Kõigerist, Seerist Sigr jne. Võinuks ka märkida isade-poegade ja vendade sugulust. Sel juhul saanuks selgeks, et Tähtvere valla urjadnikul (A. Raudsepa andmeil hoopis puusepal) Jüri (Jegor) Truusal olid pojad Aleksander Trusa ja Georg Truusa, seega olid mehed vennad. Mihhail Tšihatsevil (lk 7) oli poeg Feodor Tšihhatšov (lk 144). Sergei Turmani isa, endise Tahkuranna luteri usu kõstri eesnimi oli ikka Jüri (Georg). Sulgudes lisatud Taavet oli Jüri isa ja Sergei vanaisa nimi. Vaimulikud koolis ja seminaris pole kunagi õppinud Aleksander Protopov, vaid ikka Nikolai Protopopovi vanem vend Aleksander (lk 129). Sama lugu on kahe Peeter Smirnoviga, kellest üks on küll Peeter, ent tema noorem vend oli ikka Pavel — mõlemad Alulinna preestri Peeter Smirnovi pojad. Üsna tihti puudub poistel isanimi hoopis, ehkki seda oleks hõlpsasti teada saanud viimasest hingerevisjonist või vallaelanike nimekirjadest. A. Raudsepp teatab lugejale, et Riia VS kasvandiku Orava eesnimi oli Tõnis (Dionissi), isal nimi puudub. Tegelikult sündis 4. veebruaril 1843 Mihkel (Mihhail), kelle isa oli Tõnis. Ado (Avdei) Birgi isa oli Ado, kelle puhul ei saa üldse kõnelda venepärasest nimekujust, sest ta oli luterlane.

Inimese sünd ja surm on kõige olulisemad ajaliku elu rajad, seepärast püütakse neid teatmekirjanduses — ja mitte ainult seal — täpselt ja kontrollitult esitada. Osal poistest puudub koguni sünniaeg, osal leiame üksnes aastaarvu. Viimane on tõenäoliselt saadud vanusest ümberarvutamise teel ja on seepärast sageli ebatäpne. Järelikult peaks sõna “umbes” seisma sel puhul kõigil sünniaasta ees. Seda võimalust on vahel harva ka pruugitud. Enamik Eesti sündinute puhul oleks olnud võimalik täpselt sünniaega võrdlemisi väikese vaevaga kindlaks teha sünnimeetrikate, vallaelanike nimekirjade või personaalraamatute põhjal. Nii on Ado (Avdei) Almers sündinud 3. aprillil 1835, Joan (Johannes) E(e)lend(t) 31. detsembril 1859, Jaan (Joan, Ivan) Jürgens 19. mail 1889, Georg Kolon 10. detsembril 1852, Ado (Avdei) Kriivel 1. detsembril 1838, Jakob (Jakov) Kõigerist 21. jaanuaril 1839, Theodor (Feodor) Leemet 3. märtsil 1856, Georgi Lutso 18. juulil 1834, Hip (Gabriel, Gavriil) Lindenberg 1. oktoobril 1838 jne. Kapiton Ossipov ei saanud kuidagi sündida 1853, sest 29. aprillil samal aastal nägi ilmavalgust üksnes tema õde Pelageja.

Väiksel osal õpilastest leiame korrektse sünniaja nii vana kui ka uue kalendri järgi. Ülejäänute sünniaja kohta tähendab A. Raudsepp, et “vana ja uue kalendri daatumeid eraldi ei määratleta. . .” (lk 88). Säärast mõtteviisi pole varem eesti ajaloo- ja teatmekirjanduses küll kohanud

ega julge seda kellelegi soovitada. Vana ja uue kalendri segadus sünniaegades on täielik ning viib kokkuvõttes selleni, et meil on küll sünniaeg, ent me ei tea ikka, millal inimene sündis. Mingit mõistlikku retsepti peale kontrolli ei oska lugejale soovitada. Küsimusi tekitab ka surmaaeg. Rusikareegel näib olevat, et pärast 1918. aasta kalendrireformi lahkunute surmaaeg on antud uue, enne reformi surnute oma aga vana kalendri järgi. Surmakoht ei näi autorit üldse huvitavat. 719 elulugu (77%) lõpeb surmakohata, siia lisanduvad veel üsna ebamäärane "Venemaa" ja muud sellised. Mõõnan, et surmaaja ja -koha selgitamine on aega- ja vaevanõudev, ent kasvandike lõviosa puhul peaks see olema võimalik. Augustin Allik suri sünnitalus Tiidol Kassivere külas (praegu Palamuse vald), tõsi, viis aastat hiljem kui selle raamatu andmeil (1968) — seda oleks võinud küsida tema pojapojalt, Tartu ülikooli õppejõult Georg Allikult. Mihhail Florinski lahkus 10. aprillil 1938 Luke vallas Vana-Nõos. Aleksander Hrebtov suri 4. juulil 1939 Tartus, tema noorem vend Aristokli, üks Eesti looduskaitse rajajaid ja umbrohtude spetsialist 4. novembril 1944 Permis (tollal Molotov). Paul(us) Kolon suri Mõniste vallas Ritsikul (Varstus), August Kuks Võrumaal Viitinas, Kallinik Prants Pärnumaal Häädemeestel ja tema vend Nikolai Tahkurannas, küll viis päeva varem kui raamatu andmeil.

Poiste sünnipaikade haldusjaotuslik täpsus on väga erinev: kord üksnes maakond, siis maakond ja kihelkond, edasi maakond, kihelkond ja vald, viimasel juhul liitub puhuti veel küla ja talu. Osa kasvandikke on hoopis sünnikohata. Autor tõdeb, et A. Birk ja J. Kukk ei kasutanud oma käsikirjas ühtset administratiivset süsteemi ja seepärast on "õpilaste territoriaalset päritolu parandatud vastavalt 19. sajandil ja 20. sajandi alguses kehtinud Eesti haldusjaotusele" (lk 10). Paranduste põhiallikana viitab A. Raudsepp A. Richteri saksakeelsele Liivi- ja Eestimaa aadressiraamatule (ilmunud 1909, 1913; tekstis küll aadressiraamat ja veel suure tähega) ja *Baltisches historisches Ortslexikon*'ile (1985). Sõnastusest ei saa täpselt aru, mida tehti, ja mida mõistetakse ühtse administratiivse süsteemi all. Mina eeldan, vist lihtsameelselt, et "parandamine" tähendab kõigi poiste sünnikohtade kontrolli ja ühtsesse süsteemi viimist A. Richteri järgi, sest oli ju selleks ajaks osa väikevaldu juba kadunud. Eestis eksisteerivad tervikmõisu hõlmavad halduslikud, luterlikud ja õigeusu kirikukihelkonnad. Miks määratakse õigeusuliste kihelkondlikku kuuluvust luterlike kirikukihelkondade järgi? Sellel on lihtne ja loogiline seletus, ent lugeja peab selle ise välja nuputama. Autori tõdemus A. Birgi ja J. Kuke töö kohta sobib ka tema enda tehtule. Miks arvab A. Raudsepp Tuhalaane valla kõikjal Pärnumaa Karksi kihelkonnada? See vald kuulus kogu vaadeldava ajavahemiku kestel Viljandimaa

Paistu kihelkonda, nagu kinnitavad ka autori viidatud põhiallikad. Kes ikka ei usu, vaadaku Tuhalaane õigeusu kiriku meetrikaraamatuid või muid dokumente. Põnevaks lähevad asjad valdade tasandil. Autor vee-nab meid, et Tõstamaa kihelkonda kuuluvad Tõhela, Kõpu ja Kallase, Karksi kihelkonda Kalli ning Räpina kihelkonda Linte vald. See on minule küll uudis. Kui Joan (Johannes) Põlluaas tõesti sündis Ulila val-las (minu andmeil küll hoopis Pangodi vallas), siis igal juhul ei kuulu see vald Tartu-Maarja, vaid Puhja kihelkonda. Vsevolod (autoril Vse-velod) Troitski ja Konstantin Venger on küll sündinud Pärnu-Jaagupi kihelkonnas Uduvere vallas, ent Richteri aadressiraamatust ilmneb, et see vald oli juba ühendatud Enge vallaga. Sama lugu on Andrei (Andres, Andrus) Tänavaga, kelle sünnikoht on Paatsa vald, ent valdade liitmise järel peaks olema hoopis Mustjala. Kui Jaan (Ivan) Jõgever kirjutab ise, et on sündinud Hindu külas Jaani kihelkonnas, siis pole teda mõtet Pöidesse sokutada. Kes ei usu, uurigu lisaks veel Ööriku sünnimeetri-kaat. Maasi kogukond jaotub kiriklikult kahe luterliku kirikukihelkonna vahel ja enamik inimesi kuulub just Jaani kihelkonda. Ka Juhan (Joan) Meri, Viktor Piht ja Vassili Tammistu (Russ) on sündinud küll Maasi vallas, ent Jaani kihelkonnas. Seega väheneb Pöide kihelkonnast pä-rit poiste arv nelja võrra ja täiesti uue kihelkonnana ilmub Jaani, mis tõuseb kasvandike arvult Saaremaa kihelkondade hulgas kolmandaks. Selle uperpalliga kaotab ka Pöide kihelkond esikoha Saaremaalt Riias õppinud eestlaste hulgas ja esikohale tõuseb Muhu.

Poiste sünnipaikadega on samuti segadus. Nii on Nikolai Lebedevi sünnikohaks Harjumaa Jõelähtme kihelkonna Prangli vald, mis hõlmab Soome lahe Prangli ja Aksi saared. Poisi isa preester Joan Lebedev alustas teenistuskäiku 1847. a Lõuna-Eestis Vana-Prangli vallas. Poja sünni ajal oli ta Pihkva kubermangu Porhovi vaimuliku kooli õpetaja. Keegi ei saa keelata uskumast, et mees läkitas oma emanda maha saama Prangli või Aksi saarele. Mina lähtun põhimõttest, et pojad sündisid üldiselt ikka seal, kus isa preestri või köstrina teenis. Võimaluse korral olen seda ka sünnimeetrikast kontrollinud. Aleksander Karzov sündis 28. septembril 1848 Pärnumaal Saarde kihelkonnas Kilingi vallas. Raamatu autori pakutud sünnikohta Võrumaale Karula kihelkonda määrati poisi isa preestriks alles 1862. aastal. Viktor Belski sündis 20. aprillil 1850 Viljandi linnas, mitte 1852. a Kuressaares. Ka polnud poisi isa preester, vaid köster. Seega ei saanud tema noorem (mitte vanem) vend Nikolai kuidagi sündida samal aastal Kuressaares. Emand Belskajal oli selleks aega liialt napilt ja ka köster ise jõudis Saaremaa pealinnal alles aasta lõpul. Mihhail Šamardin pole ilmavalgust näinud 7. novembri-1861 Kodavere kihelkonnas Ninal, vaid hoopis Kambja kihelkonnas

Vana-Prangli vallas Prangli (Maaritsa) köstri pojana. Peeter Tšetörkin ei sündinud Mustjala kihelkonnas, vaid Tõstamaa kihelkonna Seli(ste) vallas. Jakob (Jakov) Kõigeristi sünnipaik jääb küll Laiuse kihelkonda, ent mitte Laiuse, vaid naabervalda Laius-Tähkveresse (enne valdade liitmist Reastvere). Modest Küppar oli sünnilt Tuhalaane, mitte Kastolatsi valla mees. Savva Sepp on sündinud 15. jaanuaril 1858 Anseküla kihelkonnas Abruka vallas. Täpseid sünniaegu ja -paiku oleks võinud hõlpsasti tuvastada sünnimeetrikate, kooli lõputunnistuste, preestrite ja köstri-teenistuslehtede, vallaelanike nimekirjade või rulliraamatute põhjal. Tegin sünniaegadesse 265 ja -paikadesse 217 parandust. Uskumast, et kõik ülejäänud klapiib, ei saa ma kellelegi keelata.

Vigu leidub ka kohanimedes: Arusaare *pro* Arussaare, Rimsi *pro* Rinsi, Ahijärv *pro* Ähijärv. Aleksei Allik ei saanud Kärla valla mehena sündida Kõrkvere külas, mis jääb hoopis Põide kihelkonda, vaid ikka Kõrkkülas. Laimjala vallas asub ikka Randvere, mitte Raudvere küla. Miks on Kuuda leprosoorium raamatus kolinud Kunda, ei tea. Oudova maakonnas asus tähtis Eesti asundus Zajanje (Заянье), mida autor tutvustab Sajonjena. A. Raudsepp pruugib isegi vanas kirjaviisis kohanimedid Timmo, Talli. Sellisest nimekasutusest on tublisti üle saja aasta tagasi loobunud. Keelelist ebajärjekindlust, konarusi ja tarbetut suurtähehelisust on kaunis palju (*Eesti Kooli Biograafiline Leksikon*; Moskva ja Kogu Venemaa Patriarh; Riia ja kogu Läti Peapiiskop; Riia VK-sse, korrektor ajalehes Nižni Novgorodis, jne). Leidub ka üsna kummalisi ja raskesti taibatavaid lühendeid (Riia Polütehnikum — Riia Polüt. Inst.), osa lühendeid on avamata (HTG jt).

Õppeasutuse kasvandike sotsiaalne päritolu pakub kaheldamatult huvi, kuigi sellel on omajagu lähiajaloo kõrvalmaitset. Juhin tähelepanu, et Riia Vaimulik Seminaris õppinud eestlaste sotsiaalne päritolu on teada ainult 38,5% kohta (lk 41) ja seegi ei vasta alati tegelikkusele. Kas üldistused sel puhul ka paika peavad, jäägu igaühe enda otsustada. Enne analüüsi tulnuks aga andmeid vähemalt tõsiselt täiendada-parandada. Ma ei tunne preester Jüri (Georg) Aasa. Autor kinnitab, et Martin (Märt) Eller oli vaimulik. Laeva vallavalitsuse kiri (30. juulist 1896) Riia Vaimulikule Koolile kinnitab, et pere tuleb vaevalt ots-otsaga kokku ja mees teenib tükikest leiba kohalike talumeeste juures. Ei tahaks uskuda, et vaimulikuna. Vladimir Feldman pärines Seli(ste) vallast ja tema isa Jakob (Jakov) oli kirikumees. Preester, köster, diakon on mõistetavad, end mida tähendab kirikumees? Afanassi Muhhin oli minu andmeil kaupmees, mitte kalur. August (Augustin) Saare isa Theodor (Feodor) oli poisi kooli astudes kojamees Gatšinas. Raamatu autor märgib isa ametiks õpetaja. See peab ka paika, ent me ei tea, millise seisuga (poisi

sünd, kooli astumine või lõpetamine) isa amet üldse kindlaks tehti. Ka mõistab A. Raudsepp sotsiaalse päritolu all eelkõige ametit (vt tabel 7). Võimatu on eraldada kõstrit ja kõster-koolmeistrit. Kõstri ametikohustuste hulka kuulub õppetöö õigeusu kihelkonnakoolis, seega oli kõster alati ka koolmeister. Õppurite isade ametitena vilksatavad ka valla- ja külakooliõpetaja. Sel juhul pidid poiste isad olema kindlasti luterlased, milles ma sugugi kindel pole. Õigeusu esimese astme rahvakooli nimetatakse ikka abikooliks. A. Raudsepp ei poolda seisukohta, et Riia Vaimulikus Seminaris õppisid peamiselt vaesemad noormehed. Ta arvab, et "tõenäoliselt levis vaeste õpilaste versioon Vene õigeusu vaimulike vahendusel juba 19. sajandil, sest sellega sai tõestada õigeusu kiriku eeliseid luteri kiriku ees" (lk 41). Seadmata kahtluse alla autori õigust oma seisukohale, juhin tähelepanu 11. veebruarist 1846 pärit kooli rajamise alusdokumendile. Selle järgi tuli vaimuliku kooli õpilasteks valida 11–13-aastased poisid, eelistatavalt vaeslapsed, vaestest või paljulapselistest peredest, heade teadmistega ja kehaliste puueteta. Seda dokumenti on refereeritud ka *Rižskija Eparhialnõja Vedomosti* ühes autori kasutatud artiklis. Vastuvõtueeskirjades korratakse seda põhimõtet igal aastal, viimati 1857. Veel korra vilksatavad orvud ja vaesed 1867. aasta sisseastumisjuhendis, siis kaob see nõue lõplikult. Nagu näha, ei ole asi päris tuulest võetud, ja pole ka põhjust arvata, et preestrid seda korraldust täielikult eirasid. 1870. aastatel hakatakse vaimulikku kooli astujatelt nõudma teiste dokumentide hulgas ka tõendit perekonna majandusliku seisukorra kohta.

Raamatu autor on püüdnud kirjeldada kasvandike hariduskäiku, kusjuures kõige täpsemad andmed leiame loomulikult Riia VSis õppimise kohta, ent siingi on raamatus vigu ja lahtisi otsi. Mõnikord alustab A. Raudsepp õppurite haridustee kirjeldamist õigeusu kihelkonnakooli(de)ga, nimetades koole kord õigeusu kihelkonna, kord küla järgi, kus kool paiknes. Tilga, Vissi, Kraavi, Plaani, Seli(ste) jt õigeusu kihelkonnakoolid kandsid ametlikult ikka Rõngu, Karula, (Vana-)Antsla, Haanja, Tõstamaa kooli nime. Antoni Orgusaar õppis A. Raudsepa järgi Võisiku, Dionissi (Tõnis) Orgusaar Kolga-Jaani ja Anton (Antoni) Unt Lalsi õigeusu kihelkonnakoolis. Tegelikult käisid need poisid ühes ja samas koolis. Kui Roman (Rein) Koemets astus Riia VKi 1896, siis ei saanud ta kuidagi õppida Kaika õigeusu kihelkonnakoolis, mis asutati alles 1897. Mis kool seal Raadamal õieti oli, kas ministeeriumikool (lk 98), kihelkonnakool (lk 125) või hoopis mõlemad korraga? Ilma kooli nimeta on sisutu siin-seal vilksatav lühend *khkk.*, sest paljud poisid õppisid ju enne seminari kihelkonnakoolis. Jaan Jõgever käis tõesti kihelkonnakoolis, ent kus, selle jätab autor enda teada. Nii olulise mehe puhul võinuks ik-

ka lisada, et Ööriku. Ka mina ei taipa, mida kujutab endast "kõrgem õa hist-fil -1918" (lk 108), Balti õpetajate kurs(us) või Pet(erburi) kõrg(em) õa (õppeasutus) (lk 112).

Elus ja biograafiates kuulub tähtis koht inimese teenistuskäigule, mis avab meile tema maise matka ajas ja ruumis. Kahjuks pole autor seda eriti väärtustanud, erandi moodustavad küll mõnda leksikoni, entsüklopeediasse, Tartu ülikooli *Album Academicum*'i sattunud isikud ning Eesti Vabariigi kohtunikud. A. Raudsepp pöörab esmajoones tähelepanu preestriks ja ülempreestriks pühitsemisele. Üsna tüüpiline teenistuskäik on — "preester 1902, ülempreester 1936" (lk 95) või kooliõpetaja, köster (lk 94). Autor ja lugejad peavad nõustuma, et niisugune ametialase tegevuse kirjeldus on kasin, et mitte öelda sisutu. Koguduse või kooli lisamine ei suurendanuks üllitise mahtu, küll aga selle teaberikkust ja aidanuks orienteeruda ruumis. Teenistuskäigu ülim teabenappus torkab seda enam silma, et autor märgib puhuti sõdadest osavõttu ja aukraadi, organisatsioonilist või parteilist kuuluvust, ent vaikib 30–40 aasta pikkusest preestri, köstri või koolmeistri tööst. A. Raudsepp on seda vististi ka ise adunud ja tähendanud: "Kõiki algandmeid siin ei esitata, sest ülejäänud faktide täiendamine ja korrigeerimine on mõeldav vaid edasiste temaatiliste üksikkäsitluste abil (sh köster-kooliõpetajate, vaimulike jm-ga seonduv)" (lk 11). Faktide täiendamine ja korrigeerimine pidanuks aga monograafia kirjutamisele hoopis eelnema. Veider, kui kõigepealt ilmub üldkäsitlus, seejärel aga peab selle olulisi osi hakkama täpsustama üksikkäsitlustega. Nüüd jääb üle oodata üksikkäsitlusi ja seejärel tuleb kirjutada ka uus monograafia. Kes tahab siiski midagi lähemalt teada nende koolipoiste elust, see peab üles otsima Eesti Kultuuriloolises Arhiivis hoitava kasvandike elulugude kaheköitelise käsikirja või siirduma Eesti Ajalooarhiivi, kust võib andmeid preestrite, köstrite, koolmeistrite elusaatuse kohta kergesti leida.

A. Raudsepp teatab meile, et 1857. aastal lõpetati piiskop Platoni algatusel eesti ja läti õpilaste vastuvõtt Riia VK-i ja Riia VS-i (lk 27), järgmisel leheküljel kõneleb eestlaste õppimiskeelust ja pisut edasi taas kümneaastasest õppimiskeelust (lk 38). Kinnituseks viitab autor ajakirja *Rižskija Eparhialnõja Vedomosti* artiklile (nr 20, 1901, lk 787–788), ent seal pole juttu vastuvõtu lõpetamisest ega keelamisest. Autor lisab omagi seisukoha, nimelt et "ilmselt kardeti eestlastest ja lätlastest liigset konkurentsi vene vaimulikele" (lk 27). Tõsi, piiskop esitas 1857. a Pühale Sinodile ettepanekuid õppekorralduse kohta, millele järgnesid sinodi ukaasid 4. märtsist 1858 ja 4. juunist 1859. Refereerin üksnes viimast, kus kajastub ka varasema sisu. Seminari õppekohtade arvu vähendati 150-lt 120-le, eesti ja läti talupoegade lapsi võeti kroonu ülal-

pidamisele ainult juhul, kui kohti ei suudetud täita kohalike vaimulike poegadega. (Seni kehtinud vastuvõtukord (10 õppekohta vaimulike perest pärit lastele) oli jätnud osa preestreid ja kõstreid ilma võimalusest harida poegi seminaris.) Lisaks näitavat mitmeaastane kogemus, et eestlaste ja lätlaste vastuvõtt pole toonud seminarile mingit kasu, vaid olevat põhjustanud koguni mõningat kahju. Paljud läti ja eesti lapsed säilitavat kalduvuse toorestele pahedele (*наклонность к грубым порокам*) ja preestriks saades ei ole neil kohalike inimeste seas väärilist lugupidamist. Eestlastest ja lätlastest talupoiste vastuvõtul tuli silmas pidada äärmist nõudlikkust moraali ja vaimsete võimete suhtes. Alandati ka poiste kooli vastuvõtmise vanust seniselt üheteistkümnelt aastalt üheksale, kusjuures lubati vastu võtta 8–12-aastasigi. Piiskopi resolutsiooniga 3. juulist 1859 ukaasile asuti koguma andmeid kõigi piiskopkonna 8–12-aastaste vaimulikku päritolu poiste kohta, et alustada õppetööga septembris. Ka ei tohtinud sinodi ukaasi enneaegselt levitada seminari kasvandike ja Liivimaa talupoegade hulgas (Läti Riiklik Ajalooarhiiv, f 4754, n 1, s 526, l 1–4). Kindlasti kitsendasid ukaasid talupojaseisusest põlisrahvaste pääsu seminari, mida kinnitavad ka autori andmed, ent vastuvõtu ametlikust lõpetamisest 1857. aastal või koguni keelamisest pole ukaaside põhjal võimalik kõnelda. Veel 1857. aastal kooli vastuvõtul eraldati eestlastele igas viies Liivimaa Eesti-ala praostkonnas kaks õppekohta. 1866. aastal taastati endised vastuvõtuarvud eestlastele, lätlastele ja vaimulikust perest pärit poistele (kõigile 10 kohta). Sündmuste käiku määravad tavaliselt paljud asjaolud ja pisut avaramalt mõeldes võib küll autori seisukohta eri rahvusest vaimulike konkurentsist käsitada ühe võimaliku põhjusena, ent päris kindlasti polnud see ainus. Andmeid on liiga napilt, et lõppotsust langetada.

Elu on pakkunud A. Raudsepale suurepärase võimaluse ja huvitava teema. Pole midagi parata, kui autor pakutut täies ulatuses ei ole kasutanud — ja sellest on tuline kahju. Kindlasti tahtis A. Raudsepp kirjutada ja oma nime all avaldada hea või väga hea uurimuse. Küsimus on lihtsalt selles, mida pidada heaks või väga heaks ning siin lahknevad autori ja allkirjutanu arusaamad kardinaalselt. Ent ma olen ikka pisut ka seda meelt, et midagi on alati parem kui mitte midagi.

Vello Paatsi

KES SIIS HELLA WUOLIJOKI IKKAGI OLI?

Oskar Kruus. *Hella Wuolijoki*. Tallinn: Virgela, 1999.

Üks on selge pikemate vaidlusteta: Mulgimaalt pärinev Ella Maria Murrik, kellest Soomes sai Hella Wuolijoki, on tõde otsivale kirjandusteadlasele ühtaegu meelitiv (või isegi veetlev) uurimisobjekt, aga samas oma komplitseerituses ka tõrkuv ja tõrjuv, sest tema elu- ja loometeed ei saa avada lihtsate väidete ja valemitega. Ühest keelest ja kultuurist teise üleminek pole igapäevane nähtus, kuid energiline ja mitmekülgsete võimetega Murrik-Wuolijoki tuli sellega hiilgavalt toime. Midagi paradoksaalset näib olevat tema natuuris: ärigeenius ja kirjanduslik andekus mahuvad harva ühte inimesesse, aga H. W. teostas end mõlemas valdkonnas. Ja siis veel poliitika, millesse H. W. ühel eluetapil sööstis mingi seletamatu kirega, kuigi poliitiline tegevus osutus ohtlikuks ja viis kirjniku korraks vanglassegi. Kõike seda jälgides saab teha ühe järelduse: H. W. oli sisemisest energiast pulbitsev naine, kes kõigil nimetatud tegevusaladel tahtis esile tõusta ja edu saavutada, olles ühtaegu kainelt kaalutlev, aga teisalt eluteatris valmis mängima ka *va banque*. Temaatuur ühendab paljusid vastuolusid. Ta oskas dramaatilist ajastut (revolutsioonid, sõjad, diktatuuride ja demokraatia vastasseis) kasutada oma isikliku poliitilise karjääri huvides, ehkki oli ise dramaatilise ajastu kasvandik ja ohvergi. Rahulik evolutsiooniline aeg poleks sobinud tema natuurile, pikk rahuperiood oleks tema mänguvälja liiga kitsaks jätnud.

On täiesti loomulik, et H. W. elu- ja loominguloo vastu tuntakse huvi mõlemal pool Soome lahte. Eestis on tema loomingust andnud esimesena põhjaliku ülevaate August Annist, kes Soome olusid ja kultuuri ülihästi tundis. Tema kirjutised (*Looming*, nr 5 ja 10, 1960) tõid H. W. loomingu tagasi eestlaste teadvusse, kust see varasemal nõukogulikel aastakümneil ununema kippus. Kuid Annist kirjutas oma Wuolijoe-käsitluse ajal, mil tuli arvestada nõukogude kirjandusteaduse ühesuunalist meetodikat, ja ega temagi sellest mööda pääsenud. O. Kruusi Wuolijoe-huvi on olnud pikaajaline ning selle lõpptulemus on akadeemilises laadis kirjutatud põhjalik monograafia, mis kindlasti äratav huvi Soomeski.

O. Kruusi uurimuse teadusliku kaalukuse tagavad autori pikaajalised kirjandusloolase kogemused, süvenemistahe ja väidete põhjendamise oskus. Ta on iseloomustanud kõiki H. W. teoseid ja neile antud hinnangutele pole põhjust vastu vaielda. H. W. oli kõikuva kunstilise tasemega kirjanik. Väljapaistvate saavutuste kõrval leidub tema püra-

dis ka küsitava väärtusega teoseid, ja seda on O. Kruus pidevalt silmas pidanud. Tema suhtumine uurimisobjekti on tunnustav ja heatahtlik, kuid samas küllaltki kriitiline. Niisugune lähenemisnurk tagab analüüsi usaldusväärsuse. O. Kruusi lõppjärelendus — H. W. olnuvat maailmas enim tähelepanu äratanud eesti soost naine — on omajagu irriteeriv. Kui lähtuda puhtalt kuulsuse fenomenist, siis küll. Kui aga lähtuda rahvuslikust seisukohast ja küsida, kelle kirjandust H. W. edendas, siis kuulub ta kindlasti soomlastele. Uurijatele pakub huvi H. W. maailma-vaate analüüs, kuid see osutub keerukaks, sest kirjanikuna, poliitikuna ja ärinaisena on ta juhindunud isesugustest tõekspidamistest. Ta on neid inimesi, kes ideoloogiasüsteemidest küll huvituvad, kuid ei tee neist dogmat ega karda oma igapäevases tegevuses nendega vastuollu minna. Ta ei lase ideoloogilistel tõekspidamistel domineerida oma karakteri põhiomaduste üle, vaid paneb ideoloogilised normatiivid omaenese huvivid teenima. Nii on seletatav, et ise end marksistiks pidades alustas ta Esimese maailmasõja ajal suurejoonelist spekulereimist toiduainetega, hiljem äritses puidu ja naftaga ning rajas Soome oludes suurejoonelise Marlebäcki mõisa. Ta ise tunnistab end suurkoodanlaseks, kellel marksistlik maailmavaade ja kes usub kapitalismi hävingusse. Kõike seda teades ei saa H. W. marksismi tõsiselt võtta. Samas aga tuleb tunnustavalt märkida, et suurärinaisena ja mõisaprouana ei kaotanud ta huvi kirjandusliku loomingu vastu. Loodus oli ta maailma saatnud eelkõige kirjanikuks ja seda adus ta ka ärinaise ning poliitikuna.

Tundub, et kõik H. W. loomingu analüüsijad on tema maailmavaate lahtimuukimisega hädas olnud, sest ta poliitiline credo ja praktiline tegevus ei taha kuidagi kokku sobida. Kai Laitinen nimetab teda marksistiks, ja seda ilma reservatsioonideta (*Soome kirjanduse ajalugu*, Tallinn, 1994, lk 368). I. Niemi on ettevaatlikum, mainides, et H. W. jõudis ajaloolise materialismi vahendusel ühiskonna arengu mõistmiseni (*Suomen kirjallisuus V*, Helsingi, 1965, lk 480). Nende ridade kirjutajani pole jõudnud J. Ammondi ulatuslik uurimus H. W. näidendite ideestiku kohta, milles jälgitakse H. W. seoseid marksismiga. O. Kruus on ettevaatlik, tema H. W-st marksisti ei tee. Ta vihjab küll teostele, millest H. W. 1905. a revolutsiooni päevil sai sotsialismi poole suunavaid mõjutusi. O. Kruusi järgi on H. W. sotsiaaldemokraat, aga kommunist pole ta kunagi olnud. Selle järeldusega tuleb nõustuda.

Siiski tekib O. Kruusi käsitlust lugedes paaris kohas tõrge, näiteks siis, kui autor lõppjäreldustes loetleb H. W. elukäigu otsustavaid murrangumomente, püüdes neid hinnata. Tema järgi on H. W. mõnel otsustaval eluhetkel käitunud valesti. Siin tuleb küll öelda, et kirjandusteadlasel pole mõtet uuritava üle kohut mõista, vaid ainult selgitada ja seletada,

miks kirjanik toimis nii või teisiti. Nüüd, kui N. Liit on kadunud, on kerge H. W. üle nuriseda, et ta oma elu lõpul nõukogude ühiskonda kiitis, kuigi ta pidi teadma, kui vägivaldne oli nõukogude süsteem. Ent Euroopas oli ju teisiigi nimekaid kultuuritegelasi, kelle sotsiaaldemokraatlikud silmaklapid ei lasknud näha stalinliku terrorirežiimi olemust.

Üks üllatav murrangumoment H. W. elus saabus siis, kui kirjanik Talvesõja ajal sööstis kõrgpoliitikasse, et Soome sõjast välja tuua. Siit tõuseb küsimus, kelle huvides H. W. poliitikuna tegutses? Talvesõja lõpetamisel näib ta tõepoolest mõtlevat ainult Soome saatusele. Tema aktiivne iseloom sundis teda tegutsema, ta pani mängu tutvused, keeleoskuse ja leidlikkuse ning sillutas teed rahuläbirääkimistele. O. Kruus on H. W. rolli rahusobitajana kõrgelt hinnanud ja tema järel dustega tuleb nõustuda. Ajaloolise tõe huvides võiks lisada ainult ühe märkuse. Soome valitsust ajendas 1940. a märtsis N. Liidu nõudmistele järele andma Berliinist saadud vihje, et Saksa—Nõukogude Liidu sõda on möödapääsmatu ning Saksamaa liitlasena võib Soome kaotatud maad tagasi saada. Seda asjaolu H. W. ei teadnud ning talle võis jääda mulje, nagu oluks tema peamine rahusobitaja. Teatavasti hakkas Soome märtsirahu järel kohe valmistuma uueks sõjaks.

H. W. poliitiline tegevus pärast Jätkusõda on hoopis teistsuguse tagapõhjaga. Kuigi Nõukogude luuraja abistamine viis H. W. Jätkusõja ajal vanglasse, ei suutnud ta loobuda poliitilisest tegevusest olukorras, kui Soome iseseisvus oli tõsisel ohul. Kuid nüüd pole enam selge, kas tema tegevus tuli kasuks ainult Soomele või mitte. Ilmselt püüdsid Nõukogude poliitikud teda oma huvides kasutada ja saavutasidki teatavat edu. Muidugi ei tule kirjanikku pidada nõukogulaste käsilaseks, ta oli vaid pahempoolne intelligent, kes oli nõus nõukogude võimu esindajatega koos töötama. Kui Andrei Ždanov liitlaste kontrollkomisjoni esimehena juba kolmandal päeval pärast Helsingisse jõudmist sõitis külla H. W.-le, siis on see kõnekas fakt. Tegemist on sellesama A. Ždanoviga, kes 1940. a juunis tuli Moskvast likvideerima Eesti iseseisvust ja kelle stsenaariumi järgi alustati meie ühiskonna sovetiseerimist. Soome iseseisvuse likvideerimiseni A. Ždanov ei jõudnud, kuigi pole kahtlust, et Moskvas selles suunas üht-teist kavandati. H. W. olukord pärast kontrollkomisjoni Helsingisse jõudmist oli kummaline: äsja vanglast vabanenuna kujunes ta vahendajaks Soome valitsuse ja kontrollkomisjoni vahel. Kui O. Kruus väidab, et Nõukogude pool esitas Soomele nõude võtta kommuniste Soome uude valitsusse just H. W. kaudu, siis võib see ju nii olla, aga Nõukogude poolel oli peale H. W. vahendustegevuse Soome mõjutamiseks ka teisi kanaleid. Niisugustes küsimustes ei tuleks H. W. tegevust üle hinnata, sest tal oli kaldumus liialdada ja

oma isikut tähtsustada. Ja ega tõik, et H. W. kaudu andis A. Ždanov soomlastele korralduse võtta uude valitsusse kommunist Yrjö Leino, kirjaniku mainet Soomes ei tõsta, pigem mõjub negatiivselt.

Soome ajaloos algas pärast Jätkusõja lõppemist uus ajajärk, millele andis ilme J. K. Paasikivi poliitiline liin. See ei tähendanud 180-kraadilist pööret mitte ainult poliitikas, vaid ka soomlaste teadvuses, mille ümberkujundamine nõudis palju rohkem aega kui suunamuutus poliitikas. Kõigepealt vajas J. K. Paasikivi oma poliitilise liini elurakendamisel toetajaid, kes uue liini edukusse uskusid ja kes olid vastuvõetavad ka Kremli võimumeestele. Üks niisuguseid oli H. W. Kuid siit tõuseb kiuslik küsimus: kuidas suhtus H. W. oma sisimas Stalini-aegsesse N. Liitu ja tema võimumeestesse, näiteks sellesesamasse A. Ždanovisse? Pole võimalik, et ta ei teadnud, missuguste meetoditega valitses Stalin oma impeeriumi. H. W. pidi mõistma sedagi, et kunagine sotsialismi-idee, mida H. W. nooruses ihales, oli Kremli diktaatori poolt jalgade alla tallatud. Mida mõtles H. W. iseendas, kui ta toimis ajuti vahendajana A. Ždanovi ja Soome valitsuse vahel või kui hiljem juhtis Soome *Yleisradio*'t nõukogudesõbralikus vaimus? Kas tegi ta seda tões ja vaimus või olupoliitikuna, sest nii nõudis Soome poliitiline situatsioon ja teiseks võimaldas see tal endal tõusta tähtsale ametikohale? O. Kruus seda keerukat, kuid H. W. mõistmiseks olulist küsimust ei tõsta. Tundes mõnevõrra H. W. iseloomu, julgen ma arvata, et H. W-s oli sellal esiplaanil olupoliitik. Soome riik pidi demonstreerima nõukogudesõbralikkust ja H. W. tegi seda, kuigi võis ise N. Liidust arvata midagi muud. Pole mingit põhjust talle niisuguse käitumise pärast etteheiteid teha.

O. Kruus pole esitanud H. W. inimlike omaduste koondportreed, mis oleks aidanud paremini mõista tema käitumist elu eri etappidel. Ta on küll teinud üksikuid vihjeid H. W. iseloomu kohta, mainides kord edevust, kord võimuiha. Kindlasti tuleks veel lisada poliitikule omane leidlikkus ja kiire reageerimine muutuvates oludes. Teisalt aga ka paigutine kaldumine liialdustesse, mis eriti selgesti nähtub tema mälestusteraamatuis. Niisugune portree poleks saanud küll läbinisti positiivne, kuid aidanud lugejal paremini mõista H. W. ideelisi pöörakuid.

O. Kruus on toonitanud, et H. W. jäi näitekirjanikuna konservatiivseks ja rakendas neidsamu kompositsioonilisi võtteid, mis olid välja töötatud ammu enne tema loomingutee algust. Jah — draamatehniliste võtete poolest võiks teda vabalt pidada 19. sajandi lõpu kirjanikuks. Ainuke erand tema näidendite reas on *Härä Puntila ja tema sulane Matti*, aga sellele andis novaatorlikud jooned B. Brecht. Siiski oleks O. Kruusilt oodanud tähelepanelikumat paralleelide tõmbamist nende Euroopa

näitekirjanduse suundadega, millele H. W. oli kõige lähemal. Pikemate uurimusteta võib öelda, et Niskamäe-tsükkel on vormilises mõttes teatav paralleel saksa või skandinaavia kirjanduse perekonnadraamadega. Kui ta kellelki on näidendite koostamist õppinud (tema puhul ei saa ju rääkida kirjutamisest, sest oma peamised näendid on ta sekretäri-le dikteerinud), siis eeskätt G. Hauptmannilt või H. Ibsenilt, aga mitte A. Tšehhovilt või A. Strindbergilt. Seejuures ei tule neid paralleele mõista nii, nagu oleks H. W. saanud G. Hauptmannilt ideelisi mõjustusi, küsimuses on ainult näitekirjanduse tehnika. Ta ei tahtnud midagi teada ekspressionistlikust koolkonnast ega freudismist, mis kahe maailmasõja vahel näitekirjandusse tungis. Pisut liialdades võib öelda, et oma paremais näidendis on H. W. konservatiivne nii ideede poolest kui ka teoste vormilt. Muidugi on vastuolu selles, kui H. W. väidab end uskuvat kapitalismi hävingut, aga samal ajal asus Niskamäe-tsükli idealiseerima suurtalude ideoloogiat, tehes seda kunstiliselt vägagi veenvalt. Kas ei vii see järelduseni, et kirjanikuna suutis H. W. omaks võtta ja sisse elada mitmesugustesse — tavalooigika järgi ka vastandlikesse ideedesse — ja oskas laval elama võluda mitmesuguste ideede esindajaid. Ta oli osav ideedega žongleerija, kuid missugustesse ideedesse ta ise uskus, seda pole sugugi lihtne kindlaks teha.

O. Kruus on toonitanud, et Niskamäe-tsükkel on läbinisti soomelik, kõik eestiliku olevat autor selle teose loomise ajaks minetanud. Jah — miljöö, detailide ja suures osas ka tegelaste mõttemaailma poolest on tsükkel soomelik. Kuid samas on O. Kruus märkinud, et kirjanik tundis oma lapsepõlves Mulgimaa taluperesid ja nende suurtalunike mentaliteeti. Sellest järeldub, et tal oli suhteliselt lihtne sisse elada ka soome suurtalunike mõttemaailma. Eestis omandatu tuli kasuks Soome avastamisel. Kas pole nii, et töölisklassi olukorda tundis H. W. marksistliku kirjanduse kaudu, eesti ja soome suurtalude mentaliteeti aga noorpõlve ja hilisema elukäigu vahetutest kogemustest. Seepärast ongi Niskamäe pererahva eluhoiaku ja -filosoofia edasiandmine tal sootuks paremini õnnestunud kui töölisklassi esindajate lavaletoomine. Kui tõeline marksist B. Brecht kujundas sulase Matti klassiteadlikuks tööliseks ja vastandas ta Soome suurtalunikule härra Puntilale, oli H. W. kui pseudomarksist häämingus ja arvas esialgu, et kahasse kirjutatud näidend on ebaõnnestunud. Lõppkokkuvõttes võlgneb *Härra Puntila* oma menu peamiselt B. Brechtile, kes ideoloogilise külje kujundamise kõrval andis näidendile ka eepilise draama vormi, mida H. W. ei osanud hinnata. Siin saab ainult imestada, et kahe nii erisuguse esteetilise lähtekohaga autori koostöö andis sedavõrd stiilipuhta ja mõjuva näidendi.

Niskamäe-tsükli viis näidendit moodustavad H. W. loomingu kunstilise tipu, milles kirjaniku eripära avaldub kõige veenvamalt. Siit leiame tugevaid karaktereid ja teravat dramaatilist pinget, mis tõuseb eelkõige tundeelamuste ja kohustuste konfliktist, siin on head dialoogi ja täpset olustikukujutust. Seejuures ei ole tsükkel ideelise tagapõhja poolest ühtlane, tsükli viimane näidend *Mis nüüd, Niskamäe?* vastandub neljale varasemale. Need ideed ja see eluhoiak, mida H. W. oli väärtustanud esimestes näidendites, osutuvad kaotajaks, nad hüljatakse Jätkusõja-järgses Soomes. Kui jälgida tsükli üldist kompositsiooni, siis kerkib paralleel klassikalise novelliga, milles sündmustikku ja ideestikku arendatakse kindlalt ühes suunas, aga siis toimub murrang ja lõpplahendus pöörab sündmustiku vastupidisesse suunda. On selge, et tsükli alustades polnud see H. W-l nii kavandatud, vaid selle surus autorile peale Soome ühiskonna ajalugu. Väljunud Jätkusõjast, pidi Soome lahendama raske sisepoliitilise probleemi: tuli anda maad N. Liidule läinud aladelt evakueeritud rahvale. Teostati maareform, mis tegi lõpu Niskamäetaolitele suurtaludele ja nende elanike senisele eluhoiakule. Seega ei kasvanud Niskamäe-tsükli lõpplahendus välja H. W. enese maailmavaatest, vaid oli karmi aja diktaat, millele H. W. kuuletus, nagu kuuletus kogu soome rahvas. Tuleb mainida, et H. W. oli ajatundlik kirjanik. Ühiskonnas toimuvaid protsesse jälgis ta tähelepanelikult ning arvestas neid oma teoseid kirjutades.

Kõike seda analüüsid teeb O. Kruus järelduse, et Niskamäe-tsükli lõpetavas näidendis väljendab autori ideid tsükli uus tegelane, kommunistlike vaadetega Juhani Multia, kes toob Niskamäele uue elutunnetuse ja mõistab kohut varasema üle. Veelgi enam: O. Kruus väidab, et H. W. kuulutab Niskamäe-tsükli viimases näidendis Soome suundumist sotsialistlikule riigisüsteemile. Ta kirjutab: "XX sajandi keskel peaks see riik pöörduma sotsialistlikule kursile — niisugune on Wuolijoe ilukirjanduslikult väljendatud testament" (lk 226). Paratamatult kerkib küsimus, kas pole siin tegemist väikese liialdusega. Väga raske on otsustada, missugused tegelased väljendavad H. W. põhiideed. Ilmselt muutusid H. W. maailmavaatelised arusaamad ja ka ettekujutus Soome tulevikust mitu korda. Tuleb sedagi rõhutada, et talupoeglik ideoloogia on Niskamäe-tsükli välja arendatud hoopis tugevamate karakterite abil ja seega veenvamalt, kui seda teeb Juhani Multia oma ideid kuulutades. O. Kruus mainib ka ise, et Juhani Multia jääb visandlikuks (lk 228). Ja kui nüüd 21. sajandi algul heita pilk sellele ideede võitlusele, mis Niskamäel peeti mõõdunud sajandi keskel, siis — kelle ideed on jäänud võitjaks? Kui kuulutame Juhani Multia sotsialismi-idee identseks

H. W. enese maailmamõistmisega, siis on eesti kuulsaim tütar osutunud valeprohvetiks.

Küllap tuleb leppida tõigaga, et H. W. maailmavaateline arengujoon on siksakiline. See kirjanik on teeninud mitut jumalat ja meil pole põhjust teda sellepärast süüdistada. Ta on oma maisel teekonnal olnud vaene üliõpilane, kes romantiliselt ihales uut ühiskonda, kujutamata seejuures ette, missugune see peaks olema. Aga see oli 1905. a revolutsiooni ajal paljudele omane hoiak. Esimese maailmasõja järel sai ta kapitalistiks ning tõusis arvestatavaks kirjanikuks. Teine maailmasõda, mis nii või teisiti kujundas kõigi Euroopa rahvaste saatust, suunas H. W. lõpuks J. K. Paasikivi poliitilise liini toetajaks, kuhu ta oma iseloomu ja eluhiakuga päris hästi sobis. Kui vaadelda tema loomingut maailmavaatelisest aspektist, siis ristub tema näidendeis palju ideesid, ja selles ongi tema omapära, võib-olla isegi tugevus. O. Kruus on seda mõistnud, kuid mitte alati küllaldase selgusega esile toonud. Aga kindlasti on tema monograafia oma üldistava laadiga seni kõige põhjalikum Wuolijõe-uurimus. Soomlastel on põhjust seda oma keelde tõlkida, sest H. W. on siiski soome näitekirjanduse klassik.

Heino Puhvel

EDITORIAL NOTE

During the century and half between the mid-16th and the early 18th centuries the Estonians had to live under five different rulers, whereas each of the changes was accompanied by a long and atrocious war. From 1558–1710 the ratio between war and peace years was 70:82. Estonian historians agree that the period of great wars began in the 1550s, lasting, with intervals, until 1629. However, Margus Laidre, historian and Estonian ambassador to Germany and the Holy See, considers this final date in the struggle for the eastern shore of the Baltic too early. Only the Swedish-Polish and Russian-Swedish wars in the mid-17th century placed all the pieces of the mosaic to their places. In the author's opinion, we could even speak about our own Hundred Years' War (1558–1660/61). This is how long it took from the collapse of the old structures to the appearance of a sole winner. The article divides this Hundred Years' War into seven stages and presents the factors that caused them. The introductory one was the Russian-Livonian stage (1558–1562), which was followed by the second or Danish-Polish stage (1563–1570) and the third or Russian stage (1570–1595). After that a temporary equilibrium of forces was achieved: all of North Estonia was under the Swedish and South Estonia under the Polish rule. During the fourth or intermediate stage (1595–1599) there was apparent peace. The fifth stage (1600–1629) or "thirty years' war" was fought between Sweden and Poland. The latter ceded the areas to the north of the Daugava River, including the town of Riga, to Sweden. The whole of mainland Estonia was thus subjected to Stockholm. This division continued during the sixth stage of armistices (1629–1654). During the seventh stage (1655–1660/61) Sweden seized Livonia, and the Polish Waza dynasty gave up their claims to the Swedish throne.

Communication ethics is quite often associated with theories about generally recognised etiquette and efficiently functioning rules of communication. Secondly, while reading the scanty Estonian-language literature on ethics, one can notice that ethics has been approached from the viewpoint of a certain outlook on the world. So, the communication ethics of the Soviet period proceeded from a very clearly defined paradigm, and the works with a religious background from the eternal values characteristic of them only. Although ethical value judgements, including those concerning communication, inevitably depend on a certain world picture, the present-day megacommunicative and multicultural world more and more often needs communication ethics that would rely on some general principles. Meego Rimmel, secretary general of the Tartu Higher Theological Seminary, tries to view communication ethics in a wider context. He attempts to acquaint the reader with the main theoretical and practical starting-points of communication ethics.

Bernard Williams delves into moral philosophy. We publish the first chapter from his book *Ethics and the Limits of Philosophy*. Williams' starting point is that the aims and hopes of moral philosophy are connected with Socrates' question "How should one live?" The author attempts to describe what an answer to Socrates' question should include: what part might be played by knowledge of sciences, how far could purely rational inquiry take us, how different the answer might be if asked in one society rather than another, and how much, in the end, should be left to personal decision. One thing to be considered in this process is the place of philosophy itself.

To finish the theme of ethics, Valdar Parve, associate professor of practicable philosophy at Tartu University, introduces us to the discourse of health care ethics. He presumes that health care ethics is a phenomenon different from medical ethics. The first ethically loaded moment in carrying out or not carrying out changes that effect the health care of a large number of people is the competence of those who make decisions. Another problem is the emergence of social conflicts if part of society is flexible enough to adopt the changes, and another part is too rigid to accept them. Thirdly, the number of conflicting relations between people will grow (this

is particularly noticeable in close relations in the family and at the workplace) if some people treat normative changes in health care as changes based on opinion, not as changes justified by knowledge.

In the second half of the 19th century a great number of investigations about birth rites were published in America and Europe. They describe and compare obstetric methods and customs related to the newborn and the mother among several nations of the world. The authors have discussed the impact and significance of physiological, psychological, magical and other factors at childbirth. Longer writings about Estonians were published as late as in 1924 by J. Grünthal and I. Manninen whose papers were, first and foremost, ethnographic descriptions. Marika Mikkor, researcher at the Estonian National Museum, observes the respective customs among the Estonians born from the 1890s to the 1960s.

Thereafter we publish a short overview of present-day Slovak literature by Viliam Marčok. It is followed by a selection of Milan Rúfus' poetry.

Then we finish the series of articles by Viktor Niitsoo, a historian and former Member of Parliament, about the activities of the Estonian National Independence Party (ENIP) from 1988 to 1991. The background to this part includes the agreements signed between the Russian Federation and the Baltic states during Yeltsin's visit to Tallinn and the August 1991 putsch in Moscow. Under these circumstances the Estonian SSR Supreme Soviet and the Estonian Congress adopted, after heated discussions, a joint resolution. Relying on this, the Supreme Soviet passed a resolution about restoring the independent statehood of Estonia. To compile a new constitution, a Constitutional Assembly was formed on the principles of parity from the members of the Supreme Soviet and the Estonian Congress. This was a great concession by the Supreme Soviet as the decisions followed almost completely the ideas of the Estonian Congress (a representative assembly of legal citizens of Estonia summoned on the initiative of the Estonian National Independence Party). Restoration of independence meant a conclusion to the first period in the activities of the ENIP. The aim for which the party was founded had been achieved. Moreover,

independence was restored according to the principles of legal continuity as promoted by the ENIP.

The Estonian Ministry of Justice has completed and introduced to the Parliament a new voluminous bill of Debt Law. It includes as many as 1579 paragraphs. Despite its title, this law does not concern only those people who have debts. By surprise, anyone who has signed a contract of sales, insurance, employment, rent, donation, or some other contract of private law will find themselves influenced by this law. Uno Mereste, member of the Estonian Academy of Sciences, defends the view that debt law can embrace only these persons one of whom owes something to the other. It is unnecessary and senseless to include in debt law these relations of private law where one is not indebted to the other party.

In the section of book reviews Vello Paatsi, lecturer at Tartu University, analyses Anu Raudsepp's monograph on the Riga Seminary. Literary scholar Heino Puhvel browses Oskar Kruus's study on Hella Wuolijoki (1886-1954), a Finnish writer and public figure of Estonian descent.

In this issue we start to publish a series of articles by Tiit Henno, researcher at Tartu University, on Estonian oral speech. The author investigates which lexical and grammatical peculiarities differentiate this variety of language from written text, first and foremost from literary language.

Der Hundertjährige Krieg (1558–1660/61) in Estland und die Bevölkerungszahlen im 16.–18. Jahrhundert

Margus Laidre

Es handelt sich hierbei um zwei Themen aus der frühen Geschichte Estlands, bei denen im Vergleich zu den bisherigen gründlichere und veränderte Interpretationen möglich und nützlich sind.

Mitte des 16. Jahrhunderts begann das Zeitalter der großen Kriege um die Vorherrschaft an der östlichen Küste der Ostsee, in die Rußland, Polen, Dänemark und Schweden einbezogen wurden. Im Hinblick auf den Charakter der kriegerischen Auseinandersetzungen und die Ansprüche aller Beteiligten wäre es nach der Ansicht des Artikelverfassers begründet von einem Hundertjährigen Krieg (1558–1660/61) in der estnischen Geschichte zu sprechen. Hundert Jahre hat es seit dem Zerfall der alten Machtstrukturen bis zur Behauptung des Siegers gedauert. In der bisherigen historischen Geschichtsauffassung hat man diesen Zusammenhängen, daß ein Konflikt bereits von selbst den nächsten ausgelöst hat, nur ungenügend Aufmerksamkeit geschenkt. Ferner

hat man die Tatsache außer Acht gelassen, daß im Grunde nur gegen dieselben Rivalen gekämpft wurde, bis aus dem gegenseitigen Eliminieren zum Schluß der derzeit Stärkste hervorgegangen ist.

Vorwiegend die aufeinanderfolgenden andauernden Konflikte zwischen Schweden und Polen geben dem Hundertjährigen Krieg seine Kontinuität. Es geht auch darum, wie Kriege genannt werden.

Die weitläufige und vielfältige Wirkung der Kriegsführung auf die Gesellschaft äußert sich neben den anderen Gebieten auch in der Demographie. Wenn man die heutzutage gebräuchlichen Angaben über die Bevölkerungszahl in Estland im 16.–18. Jahrhundert analysiert und mit den Materialien der Nachbarländer vergleicht, stellt sich heraus, daß diesbezüglich ausführliche Überprüfungen und Korrekturen nicht zu vermeiden sind.

In Bezug darauf kann ich an der Stelle meine Arbeitshypothese aufstellen, daß die Grenzwerte der Einwohnerzahlen nach den Feldzügen für zu niedrig gehalten worden sind oder anders ausgedrückt — die infolge dieser Kriegshandlungen und ihrer Begleiterscheinungen der Bevölkerung entstandenen Verluste überschätzt worden sind.

**SISSEJUHATUS
SUULISESSE EESTI KEELDE**

Tiit Hennoste

I

TAUST JA UURIMISOBJEKT

SISSEJUHATUSEKS

Selle artikliga algab kaheksaosaline artiklisari või monograafia, mis vaatleb suulist eesti keelt. Meid huvitab, millised on selle keelevariandi leksikaalsed ja grammatilised erijooned, mis eristavad teda kirjalikust tekstist ja eelkõige kirjaliku keelevariandi kesksest ja kõige mõjukamast allkeelelest, kirjakeelest.¹

Urimus on eelkõige deskriptiivne, s.t me kirjeldame suulise kõne olulisi erijooni ja vaid vähesel määral analüüsime nende põhjusi. Püüame anda sellest keelevormist laia, kuid küllalt pinnapealse pildi. Põhjuseks on kasutada olev maht ja ka see, et eesti keele suulise variandi uurimine on algjärgus ning osa probleeme on põhjalikumalt uurimata.

Esimeses osas vaatleme lühidalt järgmisi probleeme:

1. Suulise kõne uurimine maailmas.
2. Suulise kõne senine uurimine Eestis.
3. Käesolevas uurimuses kasutatav transkriptsioon, taustakirjeldus ja materjalikorpus.
4. Suulise ja kirjaliku kõne peamised erinevused.
5. Suulise keelevormi allkeeled.

---

¹Terminoloogiline märkus. Me kõneleme keelest, mida kasutatakse igasugustes suulistes tekstides. Kõige tavalisem termin, mida selle keelevormi kohta on kasutatud, on *suuline kõne*. See termin on pisut eksitav, sest ta ei viita keelele ja on mingis mõttes tautoloogiline, sest sõna "kõne" üks tähendus eesti keeles on just suuline jutt. Kuid me jääme selle termini juurde eeskätt traditsiooni arvestades. Ühtlasi kasutame samas tähenduses ka mõisteid *suuline keel*, *suuline keelekasutus*, *suuline keelevorm*. Samasugust, sõnast "kõne" lähtuvat terminoloogiat kasutatakse palju ka teistes keeltes (vene *razgovornaja retš* on argikeel, inglise *oral speech* on suuline keel samas tähenduses kui eesti keeleski).

1. SUULISE KÖNE UURIMINE MAAILMAS

Klassikaline keeleuurimine on olnud eelkõige kirjalike tekstide keele uurimine. Alates 20. sajandi algusest on uuritud ka suulist kõnet. Varaseimad suunad on murdeuurimine, mis tegeleb valdavalt suulise keelevormiga, kuid ei uuri seda kui suulist kõnet, ja foneetika. Suured muutused tulid alates 1960. aastatest ja nende taustaks oli eelkõige kaks asja. Esiteks tehniline areng, mis tõi kaasa piisavalt korralikud magnetofonid, teine Noam Chomsky generativistlik revolutsioon keeleteaduses, mis kuulutas keeleteaduse ülesandeks uurida keelemasinat inimese ajus, mitte keele kasutamist. Selle suuna jaoks on igasugused tegelikus kõnes esinevad erinähtused vaid müra, mis tuleb uurimiseks elimineerida. Vastukaaluks sellele tekkis hulk uurimissuundi ja koolkondi, mida ühendas eelkõige see, et nad uurivad põhimõtteliselt just keelt tema kasutuses ning tõlgendavad keelt ja tema kasutust eelkõige funktsionalistlikult, kui vahendit millegi jaoks.

Nende suundade oluliseks uurimisobjektiks, kuigi erinevatel põhjustel, sai suuline kõne ja suhtlus. Kokkuvõttes võime öelda, et suulise kõne uurimise lähteks ja põhisuundadeks on neli olulist lähenemisviisi, mis nii teoreetiliste aluste kui ka oluliste teoreetikute poolest teatud määral kattuvad: funktsionaalne grammatika, lingvistiline antropoloogia või antropoloogiline lingvistika, konversatsioonianalüüs ja sotsiolingvistika.² Viimane on tegelikult kogum mitmesuguseid konkreetsemaid meetodeid ja teooriaid, millest suure osa uurimisobjektiks on suuline keelekasutus.

Oma eesmärkidelt on suulise kõne uurimine jagatav mitmesse rühma. Sotsiolingvistikas ja funktsionaalses grammatikas on kasutusel peamiselt kaks lähenemisviisi. Ühe eesmärgiks on uurida suulise ja kirjaliku

---

²W. Chafe, *Integration and involvement in speaking, writing and oral literature*. — *Spoken and Written Language: Exploring Orality and Literacy*. Toim. D. Tannen. Norwood, N.J.: Ablex, 1982, lk 35–53; A. Duranti, *Linguistic Anthropology*. Cambridge: Cambridge UP, 1997; W. Foley, *Anthropological Linguistics*. Blackwell, 1997; M. A. K. Halliday, *Language as Social Semiotics: the Social Interpretation of Language and Meaning*. London: Edward Arnold, 1978; W. Labov, *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*. Philadelphia: University of Philadelphia Press, 1972; *Keskustelunanalüüsi perusteet*. Toim. L. Tainio. Tampere: Vastapaino, 1997.

keelekasutuse kvalitatiivseid ja kvantitatiivseid erinevusi. See suund otsib just neid erijooni, mis seostuvad suulisuse ja kirjalikkusega, mille põhiliseks mõjutajaks on just nende meediumide või keelekasutusituatsioonide eneste põhimõttelised erinevused. See uurimine on kestnud pikka aega ja tema praktiliseks tulemuseks on mitmesugused suulise kõne erijoonte loendid.³ Viimaste aastakümnete mõjukaimad uurijad on siin olnud Wallace L. Chafe ja Douglas Biber, kelle lähenemised on küllaltki erinevad.⁴

Teiseks rühmaks on linnades kõneldava igapäevakeele uurimine ja tema võrdlemine kirjakeele ja vanade kohamurretega. Sellist jagamist on teinud eelkõige nende maade lingvistid, kus kirjakeel on olnud oluline mõiste. Siia kuuluvad näiteks vene argikeele (*razgovornaja retš*) uuringud, mis algasid juba 1960. aastatel, ning soomlaste linnakeelte uuringud eelkõige 1970.–1980. aastatel.⁵

Lingvistiline antropoloogia on suund, mis uurib keelt kui kultuurilist praktikat ja kultuurilist ressursi. Suuline keelekasutus ja suuline suhtlus on olnud tema keskne uurimisobjekt, kuid sealjuures ei huvita teda mitte suulise ja kirjaliku keelevormi erinevused, vaid eeskätt keelekasutuse ja mitmesuguste kultuuriliste, sotsiaalsete ja situatiivsete taustategurite seosed. Suuline keelekasutus on siin olnud peamiseks objektiks eelkõige seetõttu, et antropoloogiline lingvistika on uurinud palju eksootilisi kultuure kus kirja polegi, ning seetõttu, et suulises suhtluses on mitmesuguste taustategurite mõju suurem ja selgem kui kirjalikus suhtluses. Selle suuna alla kuuluvad ka sellised omaette uurimissuunad

³Vt ülevaadet nt W. Chafe, D. Tannen, The relation between written and spoken language. — *Annual Review of Anthropology* 1987, 16, lk 383–407; M. A. K. Halliday, *Spoken and Written Language*. London—New York: Oxford UP, 1989.

⁴W. Chafe, Integration and involvement in speaking, writing and oral literature. — *Spoken and Written Language: Exploring Orality and Literacy*. Toim. D. Tannen. Norwood, N.J.: Ablex, 1982, lk 35–53; D. Biber, *Variation across Speech and Writing*. Cambridge: Cambridge UP, 1988.

⁵Vt nt E. A. Zemskaja, *Russkaja razgovornaja retš: Lingvistitšeskij analiz i problemõ obušenija*. Moskva: Russkij jazõk, 1979; M. K. Suojanen, *Mitä Turussa puhutaan: Raportti Turun puhekielen tutkimuksesta*. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 23.) Turku, 1985; soome argikeele kohta on olemas ka õperaamat: M. Berg, L. Silfverberg, *Kato hei: Puhekielen alkeet*. Finn Lectura, 1997.

nagu suulisuse ja kirjalikkuse rolli uurimine kultuuriajaloo ning suulise kirjanduse uuringud.⁶

Teistest erinev lähenemine on konversatsioonianalüüs ehk vestluse mikroanalüüs. Seda suunda huvitab just suhtluse, mitte niivõrd keele uurimine. Uuritakse suhtluse kui inimeste ühistegevuse mehhanismi ehk seda, mida inimesed suheldes sõnade, lausete jms abil teevad. Tema põhiväide on, et suuline argisuhtlus pole mingi segane puder, vaid et seda juhivad ranged suhtlemisnormid, mida inimesed järgivad ja mille rikkumist nad selgelt tajuvad. Tema eesmärgiks on leida need normid ning nende taustal analüüsida seda, kuidas inimesed igal konkreetsel juhul neid järgivad ning mis juhtub siis, kui nad neid eiravad.

Erinevalt eelmistest suundadest ei huvitu konversatsioonianalüüs mitte sellest, kuidas situatiivsed või sotsiaalsed tegurid inimeste kõnet mõjutavad, vaid väidab, et konkreetse kõnevooru mõistmiseks ja analüüsimiseks on oluline hoopis see, milline on talle eelnev kõnevoor, mida sellega tehakse ja kuidas ta on ehitatud. See meetod on olnud viljakas just selliste keelenähtuste uurimisel, millel puudub konkreetne ja selge tähendus, nagu mitmesugused partiklid ja häälsused.⁷

Lingvistikast on kõrvale jäänud nonverbaalse suhtlemise uurimine, mis on pigem psühholoogide ja psühholingvistide pärusmaa, kes uurivad eelkõige laborisituatsioone, mitte loomulikku suhtlust. Samuti eraldi seisavad mitmesugused foneetilised uuringud.

Mingeid kokkuvõtvaid ja eri suundade tulemusi sünteesivaid töid suurte keelte kohta pole siinkirjutajale teada. Samuti pole ette sattunud ühe konkreetse keele suulise kõne süstemaatilisi ülevaateid.⁸

Eelnevast on näha, et suulise kõne uurimiseks on kasutatud mitmesuguseid meetodeid.

Üks meetod on kvantitatiivne analüüs. Seda lähenemist on kasutanud sotsiolingvistid, registri- ja stiiliuurijad ning keelestatistikud. Registriuurijate lähenemisi esindavad näiteks Douglas Biber ja Wallace L. Chafe. Meetodi tuumaks on arusaam, et allkeeled erinevad

---

⁶W. Ong, *Orality and Literacy*. London—New York: Methuen, 1982; R. Finnegan, *Oral Poetry: Its Nature, Significance and Social Context*. Bloomington and Indianapolis: Indiana UP, 1992.

⁷Vt nt *Keskusteluanalüüs*in *perusteet*. Toim. L. Tainio. Tampere: Vastapaino, 1997; I. Hutchby, R. Wooffitt, *Conversation Analysis*. Polity Press, 1998.

⁸Vt siiski soomekeelset sissevaadet suulise kõne uurimisse: L. Tiitula, *Puhuva keeli: Suullisen viestinnän erityispiirteitä*. Finn Lectura, 1991.

üksteisest eelkõige mitmesuguste keelejoonte kasutussageduse poolest. Mingis allkeeles eelistatakse teatud keelejooni ja välditakse teisi. Klassikalised uurimused selles suunas on piirdunud lihtsalt joonte loetelude esitamisega. Eelkõige Biberi töi lingvistikasse keerukama lähenemise, näidates, et erinevad keelelised jooned moodustavad kokkukuuluvaid kimpe ning et erinevad situatiivsed tegurid on seotud just nende kimpude eelistamise või vältimisega.

Keelestatistika on tähendanud eelkõige sõnade ja sõnavormide või grammatiliste kategooriate esinemissageduste väljatoomist ning erinevate allkeelte sõnasagedustabelite võrdlemist. Seda on tehtud erinevate keelte kohta palju. Tulemuseks on mitmesugused kontekstivabad sõnaloendid.

Teine meetodite rühm on kvalitatiivne mikroanalüüs. See seisneb konkreetsete situatsioonide keeleliste erijoonte analüüsimises. Selle eesmärgiks pole mitte kindlaks teha, mida kasutatakse rohkem või vähem, vaid selle näitamine, milleks ja mis põhjusel just selles konkreetsetes tekstikohas mingit keelevahendit kasutatakse. Sellist suunda esindab väga puhtal kujul konversatsioonianalüüs, mis põhjendab vahendite kasutust suhtlusnormidega. Aga seda suunda on järginud ka antropoloogiline lingvistika, mis põhjenduseks pakub eelkõige mitmesuguseid konsituatiivseid tegureid. Kvalitatiivne analüüs on osutunud väga kasulikuks just selliste suulise kõne joonte selgitamisel, mida kirjalik tekst ei tunne üldse või mis on väga hajuva tähenduse ja funktsiooniga. Näiteks reformuleerimise tulemusel saadud süntaktiliste konstruktsioonide analüüs või pragmaatiliste partiklite analüüs.

2. SUULISE KÕNE UURIMINE EESTIS

Eesti keele uurimine on olnud eelkõige kahe allkeele uurimine. Põhiosa uurimustest on tehtud kirjakeele kohta. Sealjuures on kirjakeelena vaadeldud avalikku kirjalikku normingulist keelekasutust, mitte näiteks avaliku suulise suhtluse keelekasutust või spontaanseid kirjalikke tekste, näiteks kirjanike mustandeid.

Teine suur rühm on olnud murdeuurimused. Murre on suuline kõne. Kuid murdeuurimused on eesti dialektoloogias olnud eelkõige keelegeograafilised uurimused mõnede keeleajalooliste sugemetega. Need uurimused ei arvesta üldse seda, kas ja kuidas võiks suulisus mõjutada seda, milline see keel on.

Teine suulise kõnega tegelnud uurimissuund on foneetika. See uurib peamiselt laboritingimustes lindistatud kõnet ning tunneb huvi eeskätt sõnade ja lausete foneetiliste seikade vastu.

Kolmas suund, mis on tegelnud suulise materjaliga, on slängiuurimine. See on olnud tegelikult ainult slängisõnavara kogumine, süstematiseerimine ja veidi ka selle grammatiline uurimine. Sealjuures vaadeldakse neid sõnu väljaspool teksti ja konsituatsiooni.⁹

Moodsa suulise kõne uurimise alguse Eestis võib ilmselt viia 1980. aastate algusesse, kui valmis siinkirjutaja diplomitöö, mille sisuks oli J. V. Veski mälestuste keele analüüs, kus võrreldi mälestuste lindistusi ja nende põhjal tehtud mälestusraamatut. Seejärel valmis siinkirjutaja juhendamisel mitu kursusetööd ja mõni diplomitöö erinevate suulise kõne probleemide kohta.

Uus järk uurimises algas 1980.–1990. aastate vahetusel, kui siinkirjutaja pidas esimesed loengusarjad suulisest kõnest Tartu ja Helsingi ülikoolis ning koostas suuliste tekstide keelt mõjutavate taustategurite ülevaate, mille alusel on välja arendatud praegugi kasutusel olev taustakirjelduse mudel, millest tuleb juttu edaspidi. Sel ajal ilmusid ka esimesed artiklid suulise kõne kohta.¹⁰

Kolmas periood algas aastast 1996, mil Tartu ülikoolis algas siinkirjutaja iga-aastane suulise kõne loengukursus ning käivitus Eesti linnakeelte kogumise ja uurimise projekt (ETF grant 3105, 1997–2000), mille kesksed täitjad on olnud Liina Lindström, Andriela Rääbis, Piret Toomet ja Riina Vellerind. Selle projekti raames on koostatud esimene süstemaatiline suulise kõne korpus. Korpuse baasil on tehtud magistri- ja bakalaureusetöid ning ka käesolev uurimus, mis on üks grantiprojekti kokkuvõtteid. Viimastel aastatel on laienenud ka suulise kõne uurijate seltskond, kuhu lisaks eelnimetatutele võib panna Leelo Keevalliku ja Renate Pajusalu.

Senist uurimistööd, mille tulemusi on avaldatud artiklitena, võib jaotada järgmiselt:

Tiit Hennoste uurimused, mis tegelevad eelkõige suulise kõne sõnavara ja teksti pinnal toimuvate lauseformuleerimise probleemidega, sealhulgas pindformuleerimise probleemidega, mida tuleb ette eesti keele kui võõrkeele kasutajal.¹¹

---

⁹T. Tender, Eesti släng: Olemus ja uurimislugu I–II. — *Keel ja Kirjandus*, nr 5, 1994, lk 293–297; nr 6, lk 346–355; M. Loog, *Esimene eesti slängisõnaraamat*. 1991.

¹⁰T. Hennoste, Piibel ja suuline kõne. — *2. kirjakeele ajaloo päev: 250 aastat eestikeelset Piiblit*. Tartu, 1989, lk 5–8.

¹¹T. Hennoste, Prospektiivsed minimaalhesitatsioonid eesti keele suulises tekstis. — *Lähivertailuja 7*. (Turun yliopiston suomalaisen ja

Teiseks rühmaks on mitmesuguste suulises kõnes kasutatavate grammatiliste ja häälduslike erijoonete uurimused (pronoomenid, *-nud*-partitsiibi kasutamine, kaudse kõne vormistik, *h* hääldamine või mittehääldamine sõna alguses, suulise narratiivi sõnajärje erijooned).¹² Eraldi alarühma võib paigutada suures osas konversatsioonianalüüsile toetuvad uurimused suulises suhtluses kasutatavate partiklite ja üneemide ehk funktsionaalsete hääliksuste kohta ning suulise suhtluse ülesehituse kohta.¹³

yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 44.) Toim. K. Pajusalu, V. Yli-Vakkuri. Turku, 1994, lk 33–51; T. Hennoste, Pragmaatiline partikkel NOH eesti keeles: Sissejuhatav ülevaade. — *Lähivertailuja* 8. (Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraporteja 40.) Toim. H. Sulkala, H. Laanekask. Oulu, 1994, lk 9–20; T. Hennoste, T. Vihalemm, Võõrkeele suhtlusstrateegiad. — *Akadeemia*, nr 8, 1999, lk 1571–1607; T. Hennoste, T. Vihalemm, Vene noorte toimetulek spontaanses argivestluses eesti eakaaslastega: Sissejuhatus probleemistikku. — *Mitmekultuuriline Eesti: Väljakutse haridusele*. (Projekti Mitte-eesti noorte integratsioon eesti ühiskonnas väljaanne (Vera 2).) Toim. M. Lauristin, S. Vare, T. Pedastsaar, M. Pavelson. Tartu, 1998, lk 249–276.

¹²L. Keevallik, <nud> varieerumine tänapäeva eesti kõnekeeles. Tartu, 1994 (magistritöö käsikiri); R. Pajusalu, Eesti pronoomenid I: Ühiskeele see, too ja tema/ta. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1, 1997, lk 24–30; nr 2, lk 106–115; R. Pajusalu, Is there article in (spoken) Estonian. — *Estonian typological studies II*. (Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 8.) Toim. M. Ereht. Tartu, 1997, lk 146–177; P. Toomet, Kaudsuse väljendamine eesti keele suulistes tekstides. — *Keel ja Kirjandus*, ilmumas; K. Cui, Sõnaalguline *h* eesti keeles: Bakalaureusetöö. Tartu ülikool, 1999; L. Lindström, Narratiiv ja selle sõnajärg. — *Keel ja Kirjandus*, nr 3, 2000, lk 190–200.

¹³T. Hennoste, Pragmaatiline partikkel NOH eesti keeles: Sissejuhatav ülevaade. — *Lähivertailuja* 8. (Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraporteja 40.) Toim. H. Sulkala, H. Laanekask. Oulu, 1994, lk 9–20; L. Keevallik, Informatsioonikäsitluse partikkel *ahah* telefonivestluses. — *Emakeele Seltsi Aastaraamat* 43. Tartu: ETA Emakeele Selts, 1999, lk 34–56; L. Keevallik, Keelendid *et* ja *nii et* vestluses. — *Keel ja Kirjandus*, ilmumas; A. Rääbis, Telefonivestluste sissejuhatused eesti keeles. — *Keel ja Kirjandus*, ilmumas; R. Vellerind, Positiivne viisakus müügiläbirääkimiste pidamiste strateegiana. — *Keel ja Kirjandus*, ilmumas.

Kolmas rühm on eesti keele allkeelte ja nende sotsioajaloo uurimused, milles on püütud panna ühtsesse süsteemi erinevate suuliste ja kirjalike registrite kasutust eesti keeleühiskonnas.¹⁴

3. TRANSKRIPTSIOON, KONSITUATSIOON JA KORPUS

Järgnevalt läheme suulise kõne uurimise probleemide juurde. Enne kui saame asuda suulist kõnet uurima, on vaja lahendada kolm probleemi. Esiteks, suuline kõne on loomult protsess, millest jääb loomulikus suhtluses vaid interpretatsioon kuulaja mällu. Uurimise jaoks tuleb ta fikseerida. Selleks on tarvis transkriptsiooni. Teiseks, suuline kõne on alati vahetu suhtlus kindlas konsituatsioonis, mis mõjutab seda, millest me kõneleme ja kuidas me kõneleme. Seega on meil vaja fikseerida see situatsioon, milles suhtlemine toimub. Kolmandaks, uurimused on näidanud, et inimene teadvustab endale üpris halvasti seda, kuidas ta tegelikult kõneleb. Seega saab näiteks enese keeleteadvuse analüüsi abil kätte vaid väikese osa kasutatavast vormistikust. Seetõttu teeb suulise kõne uurimine oma järeldused alati konkreetse keelematerjali põhjal. Seega on vajalik tekstikorpuse olemasolu.

Vaatleme neid kolme probleemi ükshaaval. Siinkohal ei hakka me kirjeldama nende probleemide teoreetilist tausta, mille kohta võib lugeda eraldi artiklist.¹⁵ Vaatleme vaid neid punkte, mis on olulised käesoleva uurimuse mõistmiseks.

3.1. Suulise kõne transkriptsioon

Suuline kõne tuleb enne uurimist üles märkida. Selleks kasutatakse mitmesuguseid transkriptsioone. Eesti keelearuimises on tuntuim fonetiline transkriptsioon, mida kasutatakse murdeuurimises. Suulise kõne uurijad kasutavad eelkõige tekstitranskriptsiooni (*discourse transcription*), mida on mitu erinevat varianti.

Siin on oluline öelda seda, et pole olemas absoluutset või objektiivset transkriptsiooni. Iga transkriptsioonisüsteem oleneb nendest teoreetilis-

---

¹⁴T. Hennoste, Eesti keele sotsioajaloo: Üldpilt. — *Pühendus- teos Huno Rätsepale*. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Toim. M. Erelt, M. Sedrik, E. Uuspõld. Tartu, 1997, lk 45–66; T. Hennoste, Allkeeled. (Ilmumas TÜ eesti keele õppetooli kogumikus.)

¹⁵T. Hennoste, Eesti suulise kõne uurimine: Transkriptsioon, taust ja korpus. — *Keel ja Kirjandus*, nr 2, 2000, lk 91–106.

test alustest, millele uurija toetub, ning toob välja kõnes neid aspekte, mis uurijale on olulised. Ja iga konkreetne transkribeerimisakt on suulise kõne uurimises ühtlasi juba uurimisakt. Seega on transkriptsioon suulise kõne uurimises väga oluline. Eriti on seda rõhutanud mikroanalüüside tegijad eesotsas konversatsioonialüütikutega. Järgnevas annan lühikese ülevaate meie uurimisrühma kasutatavast tekstitranskriptsiooni variandist.

Meie kasutatav transkriptsioonüsteem pärineb konversatsioonialüüdist, kus selle esmalt töötas välja üks selle uurimissuuna alusepanijaid Gail Jefferson.¹⁶ Selle taustaks tuleb meeles pidada seda, et Jeffersoni transkriptsioon on ette nähtud eelkõige vestluse, keelelise suhtluse uurimiseks. Sellest tuleneb ka tema kategooriate valik ning eri kategooriate transkribeerimise sügavus. Selles transkriptsioonis tuuakse välja seitse suurt nähtuste rühma:

- sõnad ja mitmesugused suhtlushäälitused;
- suhtlusüksused;
- pausid ehk mõõdetud intervallid lausungite sees ja nende vahel;
- kõne omadused (intonatsioon, venitused, katkestused, rõhud, valjus jms);
- peale- ehk koosrääkimised ja haakumised: juhtumid, kus kaks või enam inimest kõnelevad korraga või kus ühe kõneleja jutu lõpp ja teise jutu algus tihedalt haakuvad;
- transkribeerija kahtlused (halvasti kuulnud sõnad vms);
- kirjeldused nähtustest, mille kohta puudub transkriptsioonimärk või mida transkribeerija ei taha transkribeerida, kuid mis on vajalikud ära näidata (hääle omadused, kõrvalised hääled, nutt jms).

Seega on selles transkriptsioonis enam läbi töötatud mittekeelelised nähtused ning suhtlus ehk kõnevoorude omavaheline seotus dialoogis, s.t nähtused, mis lubavad sügavamalt analüüsida vestlust kui sotsiaalset fenomeni. Sõnade märgistus on aga oluliselt pealispindsem kui näiteks foneetilises transkriptsioonis. Järgnevalt esitame selle transkriptsiooni Eesti variandi praegu kasutatavad märgid, mida kasutame ka käesoleva uurimuse näidetes, kui pole eraldi öeldud muud.

¹⁶Ülevaadet põhiprintsiipidest vt G. Psathas, T. Anderson, The 'practices' of transcription in conversational analysis. — *Semiotica* 78, 1990, lk 75–99.

TARTU ÜLIKOOLI SUULISE KÖNE UURMISRÜHMA TRANSKRIPTSIOON

INFO RUUMILINE KORRASTAMINE

- kõnevoorud on korrastatatud vertikaalselt, mis tähendab, et eri voorude tekst paikneb üksteise all vastavalt kõnevoorude algamise järjekorrale;
- osalised osutatakse iga kõnevooru alguses. Meie oleme kasutanud muudetud nimesid;
- lausungid ja lisainfo on paigutatud jooksva tekstina ja vaheldumisi;
- read on vajaduse korral nummerdatud, et kergendada viitamist;
- nooled rea alguses osutavad, et analüüsiv nähtus paikneb vastaval real;
- sulgudes tähe ja numbrikombinatsioon näite ülanurgas osutab näite kohta TÕ suulise kõne korpuses.

ÜKSUSTE MÄRKIMINE:

1. Sõnad

1.1. Sõnade ülesmärkimiseks kasutatakse silmaortograafiat:

- kirjakeeles olemasolevad sõnad, mille hääldus ka vastab kirjakeele tüüpääldusele/normidele, kirjutatakse üles vastavalt kirjakeele ortograafiale;
- kirjakeeles olemasolevad sõnad, mille hääldus ei vasta kirjakeele hääldusviisile, ja sõnad, millel kanooniline ortograafia puudub, kirjutatakse üles vastavalt hääldusele: *sis, vä, nimodi, kule, ota tegelt, õheksa, müia* jms;
- võõrsõnad kirjutatakse vastavalt nende tegelikult hääldusele: *jes, jee, vau, hellou, stoori, sorri, thäts*;
- *g-b-d* võõrsõnade alguses kirjutatakse vastavalt kirjapildile, s.t *g-b-d* abil;
- võõrsõnades rõhku joonega ei osutata, vaid rõhuline silp märgitakse pika vokaali või konsonandiga: *Tamaara, Filatov*;
- mittekirjakeelsed liitsõnad kirjutatakse kokku: *onju, nojah, eksole*;
- pealkirjad ja nimed märgitakse samade reeglite järgi nagu muudki sõnad. Nende alguses on suurtäht.

Muid nimeortograafia erivõtteid ei kasutata.

1.2. Lisaks on rühm interjektsioone ja üneeme, mille jaoks on loodud transkripsioonid oma ortograafia. On oluline eristada kahte üneemide ja interjektsioonide rühma, mis oma häälduselt võivad olla samasugused, kuid on funktsioonilt erinevad.

a) Tekstisisesed üneemid:

- üneemid märgitakse tavaliselt kahekordse tähega: *aa, ee, õõ*;
- lühike üneem märgitakse ühekordse tähega: *a, e, õ*;
- pikem üneem märgitakse kahekordse tähega, millele järgneb venituse märk *ee:, aa:;*

– kinnise suuga hääldatud nasaalne üneem, mis on edasilükkaja monoloogis, kirjutatakse: *mm*.

b) Tagasisidesõnad ja tagasisideüneemid:

- tagasiside jaatusõna märgitakse: *jaa*;
- kinnise suuga hääldatud jaatusüneem märgitakse: *mhmh, mh*;
- pikemalt hääldatud jaatusüneemis kasutatakse topelttähte: *mmhm*;
- lahtise suuga hääldatud jaatusüneem märgitakse: *õhõh, ähäh*;
- kinnise suuga hääldatud eitusüneem märgitakse: *mqm*;
- lahtise suuga hääldatud eitusüneem märgitakse: *õqõ* või *äqä*;
- nasaalne tagasisideüneem kirjutatakse: *mmh* või *mh*;
- eripärase tähendusega (mitteneutraalsed) tagasisided märgitakse vastavalt hääldusele ja lisatakse kommentaar ((kahtlevalt, ebalevalt)).

2. Liigendusüksused ehk tooni liikumine

Kõnevool jagatakse intonatsioonilisteks üksusteks, mitte grammatilisteks üksusteks. Selliseid põhiüksusi on kaks:

- üksus, mida nimetame lausungiks. Selle lõpus on selgelt langev intonatsioon, mis osutab lõpetatusele. Seda märgitakse punktiga;
  - lausungid jagunevad intonatsiooniliselt osadeks, mille lõpus intonatsioon langeb, kuid vähem kui lausungi lõpus (poollangev intonatsioon). Selline intonatsioon osutab, et tegu on piiriga, kuid üksus ei lõpe. Seda osutatakse komaga.
- Lisaks kasutatakse tõusva intonatsiooniga lõppeva üksuse lõpus küsimärki.

Lausungi algust eraldi ei märgita.

Üksinda lausungit moodustavate tagasisideüneemide puhul kasutatakse neutraalse (tavaliselt tasase) häälduse märkimiseks ilma punktita üneemi (*mhmh*). Märke tagasisideüksuse lõpus kasutatakse üksnes eriti selge intonatsioonilise muutuse korral (*mhmh., mhmh?*).

3. Pausid:

- (.) — mikropaus, 0,2 sekundit või lühem;
- (...) — mikropausist pikem paus, või
- (1.2) — pikem paus, millel on mõõdetud pausi pikkus sekundites.

4. Kõne prosoodilised ja paralingvistilised omadused

4.1. Rõhk ja intonatsioonitõus

Lausungite sees tuuakse välja rõhulised sõnad. Siin on meil kasutusel kaks märki. Varem oleme kasutanud sõna allajoonimist, mis on arvutianalüüsi tarvis asendatud allajoonimise märgiga ' sõna või silbi ees:

kohe või 'kohe (terve sõna allajoonimine, märk ' sõna ees) — terve sõna rõhutus või intonatsiooni tõus;

Sissejuhatatus suulisesse eesti keelde

korraga või korra'ga (silbi allajoonimine või märk ' mingi silbi ees) — ebataoline rõhuline silp.

4.2. Kõnetempo ja hääle tugevus

>.....< (sissepoole osutavad nooled) — kiirendatud lõik;

<.....> (väljapoole osutavad nooled) — aeglustatud lõik;

..... — muust kõnest vaiksem lõik.

AHA (suurtähed) — hääle kõvendamine

Hääle muutused osutatakse ainult siis, kui kõneleja ise muudab kõne tempot või tugevust.

4.3. Kõhatused

– kommunikatiivne kõhatuse märgitakse: *khm*;

– mittekommunikatiivne kõhatuse/kõha märgitakse kommentaariga ((kõhib)).

4.4. Venitused

– häälikute venitused märgitakse kooloniga venitatud hääliku järel: *t:ere päevast, ma:terjalid*;

– häälikute kvaliteeti eraldi ei osutata: märgitakse *j:ah*, kuigi hääldus on *i:jah*.

4.5. Naer

Naer jaguneb lahtise suuga ja kinnise suuga naeruks: – lahtise suuga naer (laagistamine) märgitakse: *hehe*;

– kinnise suuga naer (mügistamine) märgitakse: *mhemhe*.

Lisaks kasutatakse järgmisi märke:

s(h)õna (sulgudes olev *h* sõna sees) — sõna on lausunud naerdes;

\$.....\$ — naerva häälega öeldud sõna või pikem lõik, kuid mitte tõeline naer.

4.6. Jäljendamine ja aktsent

– hääletooni või hääle kvaliteedi muutumine (nt kellegi teise kõne jäljendamine, kirjutatud teksti lugemine, eestlaste poolt võõrkeele imiteerimine) paigutatakse jäljendamismärkide vahele: @.....@;

– muulaste räägitud eesti keel kirjutatakse üles häälduspäraselt ja paigutatakse aktsenti osutavate märkide vahele: £.....£.

4.7. Sissehingamine

Märgitakse ära häälekas sissehingamine ja osutatakse seda, kui mingi osa tekstist on esitatud sisse hingates:

.hhh — häälekas sissehingamine;

.jaa (punkt sõna ees) — sõna on lausunud sisse hingates;

.nff — nuuksumine;

.nhh — ninaga tõmbamine sissepoole.

4.8. Väljahingamine

– sõna lõpul olev tugev väljahingamine ja õhkamine märgitakse =h abil: *tule=h*; vajadusel lisatakse kommentaar.

4.9. Kokutused ja silphaaval hääldamine

– kokutused ja silphaaval hääldamine märgitakse sidekriipsuga: *k-k-k-kui*.

5.0. Pooleli jäänud ja kokkuhääldatud sõnad

– sõna poolelijäämine osutatakse sidekriipsuga poolelijäänud sõnaosa järel: *si-*;
– kokkuhääldatud eraldi sõnad seotakse võrdusmärgiga: *tulin=ja*.

5. Pealerääkimised ja haakumised

Tüüpiliselt vahetatakse kõnevoore sujuvalt, s.t üks kõneleja lõpetab ja teine alustab selle järel. Seda eraldi ei märgita. Üks kalle on paus kõnevoorude vahel, teine kalle on selline, kus järgmise voozu kõneleja haagib oma voozu väga tihedalt eelkõneleja voozu sappa või alustab oma voozu juba enne partneri kõne lõppu. Pausid osutatakse pausimärkidega, haakimine ja pealerääkimine osutatakse järgmiselt:

[— pealerääkimise algus;

] — pealerääkimise lõpp;

= — kaks iseseisvat üksust on haagitud hääldusega kokku.

6. Ebaselgused

Igasuguses transkriptsioonis jääb alati midagi ebaselgeks, s.t transkribeerija ei suuda otsustada, millega on tegu. Ebaselgused osutatakse järgmiselt:

{või} — loogeliste sulgude sees on halvasti kuulnud tekstilõik või kõneleja nimi;

{-} — ebaselgeks jäänud sõna või kõneleja;

{—} — pikem ebaselgeks jäänud lõik.

7. Kommentaarid

Mingid nähtused jäävad transkriptsioonis alati märkideta. Põhjuseks võib olla nii see, et need on uurija seisukohast ebaolulised, kui ka see, et neid on raske märkida eraldi märkidega. Need osutatakse kommentaaridega kaksiksulgudes: ((tuleb laua juurde)).

3.2. Taustakirjeldus

Suulises suhtluses on alati olemas keerukad seosed keelekasutuse, suhtlejate sotsiaalsete omaduste ja suhtlussituatsiooni vahel, mis vastastikku

üksteist mõjutavad. Keeleuurimise seisukohast saame nimetada viimaseid taustateguriteks. Selliseid keeleväliseid mõjureid on aegade jooksul otsitud ja fikseeritud erinevates suulise kõne uurimise allsuundades.¹⁷

Siinkohal esitan ainult lühiülevaate meie uurimisrühma kasutatavast taustakirjeldusest, mille lähtekohaks on olnud suhtlussündmuse mõiste ja mudel, mille autoriks on ameerika kultuuriantropoloog Dell Hymes ning mida on hiljem mitmeti arendanud ja modifitseerinud nii tema ise kui ka teised uurijad.¹⁸

Situatsiooni sisuliste omaduste puhul tuleb lahus hoida vähemalt viis erinevat inforühma: – situatsiooni komponentide kohta käiv info vs. komponentidevaheliste suhete kohta käiv info;

– faktid vs. hinnangud, arvamused, järeldused;

– alatised omadused, mis kehtivad antud nähtuse kohta ka väljaspool antud situatsiooni (nt teistes samatüübilistes situatsioonides, muutüübilistes situatsioonides) vs. ainult antud situatsioonis kehtivad omadused;

– situatsiooni ajal püsivad omadused vs. situatsioonis toimunud muutused;

– spontaansed muutused vs. teadlikult lindistamise tarvis tehtud muutused.

Tuleb meeles pidada, et samad situatsiooni komponendid või omadused võivad olla eri osalejate jaoks samas situatsioonis erineva määratlussega (nt ühele võib olla situatsioon tuttav ja rutiinne, teisele uus ja hirmutav).

Situatsiooni osalisteks on ka uurija, kui ta seal olemas on.

Vajalikk infot saab fikseerida erinevatest allikatest ja erineval moel. Info mõõtmise ja fikseerimise viisi kohta käivad postulaadid on järgmised:

– infot saab küsida või ise fikseerida vaadeldes või järeldades;

– info allikateks saavad olla informant või uurija(d) või muud isikud (sugulased, pealtnägijad, naabrid jne);

– infot saab fikseerida enne vestlussituatsiooni, selle ajal ja pärast;

---

¹⁷Vt pikemalt T. Hennoste, Eesti suulise kõne uurimine: Transkriptsioon, taust ja korpus. — *Keel ja Kirjandus*, nr 2, 2000, lk 100–102.

¹⁸D. Hymes, The ethnography of speaking. — *Readings on the Sociology of Language*. Toim. J. Fishman. Mouton, 1962/1986, lk 99–138; A. Duranti, Sociocultural dimensions of discourse. — *Handbook of Discourse Analysis*. Vol. I. Toim. T. A. van Dijk. Academic Press, 1985, lk 193–230; M. Saville-Troike, *The Ethnography of Communication*. Basil Blackwell, 1989.

– osa infot on esitatud valitavate alternatiividena, mille seast taustakirjutaja peab valima, osa on aga vabalt täidetav. Viimasel juhul on pakutud välja potentsiaalseid võimalusi;

– eri situatsioonitüüpides on info põhimõtteliselt erineva täpsusega ja ulatusega fikseeritav. Näiteks saame argisituatsioonis anda väga täpsed iseloomustused kõneleja kohta, kuid raadiosaate puhul enamasti väga umbmäärased;

– info tuleb kirja panna kogu ebaselguses, nii nagu see uurijale teada on. Ei tohi hakata segaseid ja mitmeti tõlgendatavaid nähtusi selgeks pingutama.

Taustainfot võib fikseerida eri ulatuses. Meil on välja töötatud maksimaalsele taustale lisaks minimaaltaust, mis sisaldab minimaalse hulga infot, mis veel on võimalik peale panna. Käesolevas esitame ainult minimaalse hulga taustakirjelduse osi, et tutvustada taustakirjeldamise põhimõtteid ja illustreerida neid suulise kõne situatiivseid erinevusi, millega me käesolevas uurimistöös tegeleme.¹⁹

TÜ SUULISE KÕNE KORPUSE TEKSTIDE TAUSTAKIRJELDUS

Nähtused, mida on vaja fikseerida, on jagatud seitsmesse rühma:

0. Tehniline info;

1. Suhtlussituatsioon üldiselt ja füüsiline olukord;

2. Suhtlejad;

3. Ainestik ja teema;

4. Tekst ja suhtlus;

5. Keel;

6. Lisa.

1. Situatsioon ja olukord

1.1. Aeg ja koht

– aasta, kuu, päev, kellaeg;

– koht (linn, maakond, vald, küla, talu jne);

– kodu/ametiasutus (kontor/kauplus jms);

– telefonikõne puhul: kõne lähte- ja sihtkoht, kohalik/kauge, tavaline/mobiil;

– ruum ja selle füüsilised omadused (tuba, õu, auto, päike, temperatuur);

– ruumis asuvad esemed, millel on seos suhtlusega (laud, lett, telefon jne).

---

¹⁹Vt pikemalt T. Hennoste, Eesti suulise kõne uurimine: Transkriptsioon, taust ja korpus. — *Keel ja Kirjandus*, nr 2, 2000, lk 100–102.

Sissejuhatus suulisesse eesti keelde

1.3. Hinnang konkreetsele ruumile suhtlejate seisukohast:

- ametlik/poolkodune/kodune;
- argine/pidulik;
- võõras/tuttav;
- avalik/privaatne;
- oodatud/ootamatu (ruumi ja vastava suhtluse suhe on ootamatu);
- meeldiv/ebameeldiv.

1.6. Situatsiooni kultuuriline määratlus (murdelindistus, kohvilaud jms). Konkreetse eesmärgid situatsioonis osalemiseks (lindistamine, ostmine jne).

1.7. Suhtlussfäär (kool, ajakirjandus, teadus, kaubandus, teenindus, äri jms).

1.8. Situatsiooni normid:

- vabade normidega (sundimatu)/norminguline (ametlik)/rituaalne (pidulik).

1.9. Situatsiooni suhe suhtlejatega:

- osalejatele tuntud reeglitega/võõraste reeglitega.

2. Suhtlejad, nende omadused ja omavahelised suhted

2.1. Konkreetse suhtlejad:

- nimed või initsiaalid;
- suhtlejate hulk (kaks inimest/kuni kümnekond inimest/suur rühm);
- konkreetse sotsiaalse rollid (ostja, müüja jms).

2.2. Suhtlejate sotsiaalbioloogilised omadused:

- sugu;
- vanus või sünniaeg;
- haridus;
- kodukant/lapsepõlvkodu;
- sotsiaalne staatus (tööline, talupoeg, intelligent, kodune jms);
- töö/eriala.

2.7. Informandi suhted teiste isikutega situatsioonis:

- võõras/tuttav/lähedane;
- staatussuhted (võrdne/alluv/kõrgem)
- viisakussuhted (ametlik distants/aupaklik/neutraalne/sõbralik/intiimne).

3. Aineestik ja teema

3.1. Konkreetne teema või teemad.

3.2. Teema valimine suhtlejatele:

- vaba/väljast ette antud;
- suhtluses püsiv/vabalt vahelduv.

4. Tekst ja suhtlus

4.1. Teksti ja suhtluse liik:

– dialoog/monoloog/polüloog.

4.2. Tekstiosa/teemaosa retooriline tüüp (jutustus, kirjeldus, imitatsioon jne).

4.3. Teksti planeerituse aste:

– varem/samal ajal (kui on varem planeeritud osi, siis millised).

4.4. Teksti fikseeritus:

– paberil/peas, kogu tekst/osa/mitte midagi.

3.3. Suulise kõne korpus

Suulise kõne uurimine on algusest peale lähtunud tekstidest. See on tähendanud alati ka vajaliku kõnekogu olemasolu. Varasemad suulise kõne materjalid olid lihtsalt kuulmise järgi üles märgitud lause- või sõnatranskriptsioonide sedelkogud.

Lindistatud suulise kõne teksti hakati tõsiselt koguma alates 1960. aastatest. Näiteks vene uurijad E. A. Zemska ja juhtimisel kogusid vene argikeelt Moskvas ja Leningradis. Need tekstid on ilmunud ka kogumikuna.²⁰ Soomes koguti suulist kõnet linnakeelte uurimise tarvis 1970. aastatel.²¹ 1985. aastal alustas tekstide kogumist Auli Hakulise konversatsioonianalüüsi tööriühm Helsingi ülikooli juures.

Suulise kõne arvutikorpusi hakati tegema alguses kirjaliku korpuse ühe osana. Esimene oluline suulise kõne arvutikorpus on *London—Lund Corpus of Spoken English* (LLC), mida koguti 1960.–1970. aastatel Jan Svartviki juhtimisel ja mis sisaldab 100 tekstikatket, kokku 500 000 sõna.²²

1980. aastatest alates on koostatud palju erinevaid suulise kõne korpusi, eriti inglise keele kohta. Sealjuures on tegu suurte projektidega, mille üheks osaliseks on tavaliselt mõni ülikool ja teiseks mõni sõnaraamatu-kirjastus.

²⁰Russkaja razgovornaja retš: *Tekstõ*. Moskva, 1978.

²¹Nt M. K. Suojanen, *Mitä Turussa puuhutaan?* (Turun puhekielen projektin julkaisuja 3.) Turku: Turun yliopisto, 1985.

²²*The London—Lund Corpus of Spoken English: Description and Research*. Toim. J. Svartvik. Lund: Lund UP, 1990.

Eestis on tekstikorpuse tehtud alates 1980. aastate lõpust Tartu ülikoolis ja Eesti Keele Instituudis. TÜ eesti filoloogia osakonnas on alates 1980. aastate lõpust tehtud avaliku kirjaliku keelekasutuse korpuse.²³

Suulise kõne korpust on tehtud alates 1997. aastast siinkirjutaja juhitava projekti "Eesti linnakeelte kogumine ja uurimine" raames (ETF grant 3105). Lindistused on teinud suulise kõne tööriühm (Liina Lindström, Andriela Rääbis, Piret Toomet, Riina Vellerind) ning suulise kõne loengusarjade kuulajad Tartu ülikoolis.

See korpus on planeeritud avatud korpusena, s.t ta piirsuurust ei ole määratud. Temasse on mõeldud koguda eri tüüpi suulist kõnet, nii argisuhtluse kui avaliku suhtluse keelekasutust, nii spontaanset kui ettevalmistatud kõnet, nii monolooge kui dialooge.

Korpuse kõnelejad on valitud kolmest suurest linnast: Tallinnast, Tartust ja Pärnust. Esialgu pole informantide valikul nende muid demograafilisi parameetreid arvestatud. Sõltuvalt tekstide lindistajatest ei ole korpus esialgu tasakaalus. Näiteks on argivestlustes osalejate hulgas ülekaalus noored, vähemalt keskharidusega naised. Mehi, vanemaid inimesi ja väiksema haridusega inimesi on vähe. Enamik lindistustest on tehtud Tartus, kõnelejaiks Tartu ja Tallinna päritolu inimesed.

Korpuse litereerimisel kasutatakse eespool kirjeldatud transkriptsioonisüsteemi. Transkriptsioonides on kõik nimed ja identifitseerimist võimaldavad numbrid muudetud. Igale lindile on lisatud samuti eespool kirjeldatud taustakirjeldus. Iga konkreetse lindi puhul on taustaandmeid lisatud niipalju kui võimalik.²⁴

1999. aasta detsembri seisuga oli lindikogus 239 linti, millest on litereeritud 301 teksti või tekstikatket kogupikkusega 192 819 tekstisõna ja üneemi. Tekstid jagunevad vahetuteks vestlusteks, meediatekstideks ja telefonidialoogideks. Teisalt on nad jagatavad argivestlusteks ja avalikeks situatsioonideks. Enamik litereeringutest on dialoogid või polioloogid.

---

²³Vt kirjakeele korpuse valikuprintsiipide kohta nt T. Hennoste, M. Koit, T. Roosmaa, M. Saluveer, Structure and usage of the Tartu University Corpus of Written Estonian. — *International Journal of Corpus Linguistics*, Vol 3(2), 1998, lk 279–304; TÜ arvutuslingvistika Interneti-lehekülj: <http://www.cl.ut.ee>.

²⁴Korpuse näidismaterjale vt TÜ arvutuslingvistika Interneti-leheküljelt.

Argised Avalikud

	Argised	Avalikud
vahetud vestlused	70	101
telefonialloogid	11	80
meediatekstid	–	19

Avalike situatsioonide hulgas on kõige enam poedialooge (50) ning dialooge teenindus- ja ametiasutustes (27). Muid tekstitüüpe on igauhte alla kümne. Lisaks on korpuses 35 videolindistust telesaadetest, mis on praegu litereerimata. A. Rääbise andmetel on tekstide keskmine pikkus 632 tekstisõna. Litereeritud tekstide pikkus on väga erinev. Argivestlused on pikkusega 200–2000 tekstisõna, enamik 600–1200 tekstisõna. Avalikud vestlused on 20–2500 sõna, tavaliselt küllalt lühikesed.

Käesoleva uurimise tarvis on seda korpust kasutatud kahel moel. Kvantitatiivsete uuringute jaoks on kasutatud kahte korpust. Esimene korpus oli kogu aastal 1999 olemasolnud materjal, millest on tehtud esimesed statistilised analüüsid. Nimetame seda *Korpus 1999*. Selle tulemusi olen kasutanud oma loengutes ning ka artiklis eesti suulise kõne kõige sagedasematest sõnavormidest.²⁵ Käesoleva uurimuse jaoks on valitud kogu praegusest korpusest umbes 130 000 sõnaline alamkorpus, kus on püütud tasandada korpuse hetkeseisust johtuvat kallutatust. Tähtsamad valikukriteeriumid on järgmised:

- kui kogukorpuses on hulk samasuguseid tekste samalt inimeselt (nt sama inimene kauplustes), siis on neist osa välja visatud;
- kui korpuses on palju samatüübilisi tekste (nt müügistlused), mis tegelikult on ühiskonnas üsna haruldased, siis on neist valitud ainult mõned;
- et korpuses on liiga palju Tartu naisüliõpilaste omavahelisi vestlusi, siis on osa neist välja jätetud.

Seda nimetame *Statistikakorpuseks 2000*. Selle põhjal on tehtud enamik käesoleva artiklisarja statistilisi arvutusi. Statistikakorpuse valiku tegid T. Hennoste, A. Rääbis ja L. Lindström. Kõik statistiliseks analüüsiks vajalikud programmid on koostanud L. Lindström. Valikud saadud sõnaloenditest ja järeldused nende põhjal on minu tehtud ja nende eest vastutan mina üksi.

²⁵T. Hennoste, Suulise kõne sõnakasutuse sagedased erijooned. — 75 vuotta viroa Helsingin yliopistossa: Viron kielen ja kultuurin opettaminen Suomessa -seminaari 23.11.1998. (Castrenianumin toimitteita 56.) Toim. R. Kasik, L. Huima. Helsinki, 1999, lk 98–131.

Kvalitatiivsete uuringute jaoks on kasutatud kogu aeg kogu korpust. Nii võib kvalitatiivsete uuringute näidete seas olla lauseid või sõnu, mida statistikakorpus ei kajasta.

4. SUULISE JA KIRJALIKU KEELEVORMI PEAMISED ERINEVUSED

Eesti keel jaguneb paljudeks allkeelteks nagu kõik loomulikud keeled.²⁶ Üks oluline jaotus on sellest ka suuline ja kirjalik keel või kõnevorm. Uurimused on näidanud, et nende kahe keelevormi vahel on olulisi erinevusi, kuid samas pole piir nende vahel sirge ja jäik. Viimane tähendab, et osa kirjalikke tekste on grammatilistelt ja leksikaalsetelt omadustelt sarnased suulise kõnega, ja vastupidi. Nii on D. Biber näidanud, et inglise keeles on näiteks ettevalmistatud raadiouudised sarnased kirjaliku registriga, kuhu kuuluvad ka kirjalikud meediatekstitid ja populaarteadus, ning samas meenutavad paljud erakirjad keeleliselt ehituselt suulist teksti.²⁷ Samal ajal on need kaks keelevormi siiski selgelt erinevad nii grammatika ja sõnavara poolest kui ka rolli poolest ühiskonnas.

Esmalt huvitab meid see, millised on need jooned, mis iseloomustavad suulist kõnet üldiselt, mis on omased põhiosale suulisest keelest ning mis eristavad teda kirjalikust keelevormist. Need erinevused võime jagada kahte suurde rühma:

- 1) osa erinevusi on universaalsed. Nad on tingitud eelkõige suulise ja kirjaliku kõne meediumide ja suhtlussituatsioonide erinevusest ning esinevad paljudes keeltes samasugusena. Erinevused keelte vahel on selles rühmas eelkõige vahendites, mis vastavaid rolle täidavad. Näiteks on selline nähtus nagu hesitatsioonid ehk takerdumised universaalne, kuid takerduspause täitvad üksused (nt üneemid) on keeliti osalt erinevad;
- 2) osa erinevusi on konkreetse keele sisesed. Enamasti on siin tegu erinevustega kirjalikus ametlikus situatsioonis kasutatava keele ja suulises argisituatsioonis kasutatava keele vahel. Näiteks on siin eesti keeles suured erinevused leksikas ja morfoloogias. On keeli, kus erinevused nende kahe allkeele vahel on suured, nagu inglise või ka soome keeles, ja on keeli, kus need on väikesed, nagu eesti keeles.

---

²⁶Vt T. Hennoste, *Allkeeled*. (Ilmumas TÜ eesti keele osakonna toimetistes.)

²⁷D. Biber, *Variation across Speech and Writing*. Cambridge: Cambridge UP, 1988.

Selline piiritõmbamine on siiski pigem teoreetiline kui praktiline. Praktilises analüüsis on konkreetsete nähtuste puhul mõnikord raske vahet teha, sest osa nähtusi kuulub piirialasse rühmade vahel.

Järgnevalt toome ära põhimõttelised erinevused suulise ja kirjaliku keele vahel, mis tulenevad nii sellest meediumist, mida suhtlejad kasutavad (kõne/kiri), kui ka erinevustest kirjutamise ja kõnelemise protsessis. Sealjuures toetume eelkõige Wallace L. Chafe'i ja Douglas Biberi uurimustele, mis on selles vallas olnud kõige mõjukamad.²⁸ Näite-na kasutame ühte teksti, millest on olemas nii suuline kui ka kirjalik variant.

4.1. Tekst ja selle erijooned

Vist aastal 1982 toimus Tartus, tollases Kirjanike Majas Mihkel Muti kohtumine Tartu noorte autoritega. Kui Muti korras jutt otsa sai, siis teatas ta, et on äsja kirjutanud *Loomingule* ühe väikese loo teatri kohta, mis pole veel ilmunud, ja et ta võib seda refereerida. Siin on selle *Loomingus* ilmunud loo katkend:

- (1) [---] Ent lisaks etendamisele ning läbielamisele leidub elus ka nukuteatrit. Kujutlegem stseeni tänaval, kus kohtuvad lapsevankrit lükkav naine ja tema põgus meestuttav. Aetakse juttu, mees paneb suitsu ja mõtleb daami lõbustada. Nii ta küsib imikult, kas too ka paberossi tahab. Oletame, et laps ei hakka lalisema, sest võõrastab tundmatut. Siis vastab ema mokki torutades lapse peenel häälel: "Meie veel ei suitseta. Meie oleme alles pisikesed." Selge nukuteater! Siin pole ümberkehastumist, ei kommenteerita, vaid kasutatakse meediumi, mis ongi nukuteatri tunnus. Lapse asemel võib samas situatsioonis olla mõni koduloom, kõht (kõhurääkijatel) vms. [---]

Ja sellisena kõlas see lugu Muti esituses. Jälgimise hõlbustamiseks on intonatsioonilised lausungid paigutatud eri lõikudesse. Transkriptsiooni vt eespool.

²⁸W. Chafe, *Integration and involvement in speaking, writing and oral literature*. — *Spoken and Written Language: Exploring Orality and Literacy*. Toim. D. Tannen. Norwood, N.J.: Ablex, 1982, lk 35–53; D. Biber, *Variation across Speech and Writing*. Cambridge: Cambridge UP, 1988; sinne materjal on väikeste erinevustega ilmunud ka eraldi artiklina: T. Hennoste, *Eesti keel suuline*. — *Vikerkaar*, nr 5–6, 1999, lk 145–152.

- (2) [---] a=sis=ma mõtsin=et on olemas ka nukuteater tegelikult elus.

nukuteater (.) mis on nukuteatri põhitunnus on see, (...) et näitleja (.) ei räägi ise, vaid ta kasutab mingisugust meediumi, no=antud juhul tndab nukku, või=ükskõik=noh=mingit mingisugust marionetti, ta räägib tema kaudu.

sama asi esineb muide ka näitks kõhurääkijatel, sest kõhurääkijad on on ka sarnased nukuteatrile, sest kõhurääkija ju noh projitseerib oma hääle kas siis noh kellelegi nagu hobuse tagumikku=või või=noh ükskõik kuhu tähendab mis asi hakkab rääkima.

ja vat ongi ütleme kui näiteks (.) kohtuvad lapsevankrit lükkav ema, väike laps on seal sees, ja ütleme tema meestuttav. (.) mingi juhuslik meestuttav.(.)

akkavad juttu ajama.

ja:: siis=noh see meestuttav tahab nagu (...) lõbustada daami või nalja teha, paneb suitsu ette=ja, ja pakub sellele imikule ka ütleme suitsu. (...)

noh a=imik oletame et ta lihsalt rääkida ei oska ja hakkab lalisema midagi noh laliseb lihsalt, ja sis ema ütleb peene häälega talle et noh=et ema räägib imiku eest peenikese imiku häälega et me oleme veel väikesed me veel ei suitseta.

no=se ongi puhas nukuteater tähendab. (.) ema antud juhul kasutas seda last nagu nukku ja rääkis tema kaudu. (.)

vat see on elus ka nukuteater esineb. [---]

Jätame kõrvale ainult suulises kõnes kasutatavad prosoodilised vahendid ja võtted ning vaatame suulisest jutust jooni, mis erinevad kirjakeelsest tekstist. On erinevusi sõnavaras:

– sõnad, mida kirjalik tekst lausetes ei kasuta (või kasutab ainult kindlate retooriliste võtetena ilukirjanduses): *noh, no, vat*;

– sõnad, mis on küll kirjaliku keelega samasugused, kuid lühemad: *sis, nimodi, tändab, mõtsin, tndab, a (= aga), näitks*;

– veidi ka kirjakeelsete sõnade argikeelseid sünonüüme: *kudas, nisuke-ne*.

Lause on midagi täiesti teistsugust, kui kirjalikus tekstis peaks olema. Kokku on suulises tekstis 28 lausesarnast asja, millest kirjakeele lause- te või osalause tena võib tõlgendada 9. Ülejäänutest on kolm sellised, milles esineb mingi sõna mittekirjalik vorm, ja 16 sellised, mis erinevad oma süntaktiliselt ehituselt kirjalausetest. Neis on hulk eripäraseid jooni:

– sõnastamine lükatakse edasi ja selleks vajalikku aega täidavad pausid, partiklid, kordused, venitamised: *ja:: siis=noh see meestuttav tahab nagu (...) lõbustada daami või nalja teha*;

– öeldut pehmendatakse, nt sõnadega *niieelda, ütleme, nagu*;

– lauseid parandatakse teksti ütlemise käigus: *ja sis ema ütleb peene häälega talle et noh=et ema räägib imiku eest peenikese imiku häälega et me oleme veel väikesed me veel ei suitseta;*

– kaks lauset sulatatakse kokku: *mis on nukuteatri põhitunnus on see, (...) et näitleja (.) ei räägi ise;*

– lausesse lisatakse sõnu tagantjärele juurde: *kohtuvad lapsevankrit lükkav ema, väike laps on seal sees, ja ütleme tema meestuttav. (.) mingi juhuslik meestuttav.*

Lisaks: samu mõtteid korratakse mitu korda, räägitakse pikalt üle ja lahti, nii et tegelikult sama infot sisaldav tekst on kirjalikust variandist umbes kaks korda pikem. Millest on need erinevused tingitud?

4.2. Suulisus ja kirjalikkus

Kõnelemise ja kirjutamise protsessi poolelt saab välja tuua kaks erinevust põhjustavat joont:

1) kõnelemine on kiirem kui kirjutamine ja aeglasem kui lugemine. Kõnetempo on eesti keeles vabas vestluses umbes 180 sõna minutis ja ametlikus kõnes (nt telediktoritel) umbes 120 sõna minutis. Seega ka kuulamise tempo on sama. Kirjutamise kiirus on oluliselt väiksem (inglise keele põhjal keskmiselt 13 sõna minutis). Lugemise tempo kõigub aga 200–400 sõna vahel minutis.

Seega igal juhul jääb kirjutades teksti loomiseks vähemalt kümme korda enam aega kui kõnes, kus kõnelemise tempo annab mõtlemisele kulutava aja ette;

2) kõnelejad suhtlevad normaalselt oma kuulajatega vahetult (silmast silma), aga kirjutajad mitte. Esiteks tähendab see, et kõneleja saab jälgida kõne tulemusi ja kuulaja on võimeline signaalima oma mõistmist või mittemõistmist ja küsima vajadusel selgitusi. Kirjutaja ja tema lugeja on üldjuhul eraldatud ajas ja ruumis ning kirjutajal ei ole tihti üldse mingit piisavalt konkreetset teadmist, kes ta lugeja on.

Aga vahetu suhtlus tähendab ka seda, et kõneleja ja kuulaja peavad tegema oma tööd ühesuguses tempos, erinevalt kirjast, kus kirjutaja teeb oma tööd vähemalt 15 korda aeglasemalt kui lugeja. Ja lisaks tähendab see, et üldjuhul on suulisel suhtlemisel võimalik kasutada ka selliseid vahendeid, mis ei ole pelgalt verbaalsed (pilgud, žestid, miimika jms).

Teine oluline erinevuste rühm on kõne ja kirja kui meediumide eneste vahel. Siin on tegu viie erinevusega:

1) kõne on tagasikerimatu, s.t kuulaja ei saa kõnet tagasi kerida ja mitu korda kuulata, vaid peab ühekordsel kuulamisel jutust aru saama. See

tähendab, et olenemata sellest, kas ja kui palju on kõneleja oma jutu ette valmistanud, peab ta ehitama oma teksti nii, et kõne oleks ühekordsel kuulamisel mõistetav;

2) kõne on kustutamatu. See tähendab, et kõik, mis on välja öeldud, jõuab ka kuulajani. Kõneleja ei saa oma teksti maha tõmmata. Ta saab ainult anda oma muudatused ja parandused hiljem lisaks, nii et kuulajani jõuavad üksteise järel nii vana kui uus variant ning ta peab vana ise maha tõmbama;

3) kõne on lineaarne. See tähendab, et kuulaja saab teksti segmenthaaval, sõna sõna järel. Lugeja võib haarata kogu lause korraga ja vajaduse korral siduda pilguga ka leheküljel üksteisest kaugel asuvaid osi. Kuulaja seda teha ei saa. Ja see tähendab ka, et kõneleja ei saa tekstile vahele kirjutada. Ta saab ainult anda kõne lineaarses voolus oma muudatused ja parandused hiljem ning kuulaja peab need ise vajalikku kohta paigutama. Teatud mõttes võime niisiis öelda, et kõneldes jõuab kuulajani mustand, kuid see on organiseeritud teisiti kui kirjateksti mustand;²⁹

4) kõne on seotud inimese mäluga ja hingamisega, kiri fikseeritakse väljaspool inimest ja tema tegemise rütmi määrab tegelikult meie suva. Nii kõneleja kui kuulaja töötlevad teksti mälus. See tähendab aga, et teksti tegemine on seotud lühimälu mahuga, mis on klassikaliste arvutuste järgi $7+/-2$ tükki. Praktikas tähendab see, et kõnet tuleb toota nii pikkade üksustena, et nad üldjuhul mahuksid nendesse piiridesse ja et needsamad üksused oleksid ühtlasi kuulajale sobivad korraga interpreteerimiseks. Kõneleja toodab ja kuulaja interpreteerib ühe sellise üksuse korraga ning kumbki neist ei saa luua pikki keerukaid sidemeid kaua aega tagasi kuulnud üksustega. Seega peab kõnetekst siduma üksteisele võimalikult kiiresti järgnevaid üksusi;

5) kõne on vokaalne-auditivne, kiri visuaalne. See tähendab, et lisaks sõnadele saab kõnes kasutada ka muid vokaalseid vahendeid, mida meie häälduselundid kuuldavale toovad: pausid, intonatsioon, tempo, tämber, helikõrgus, hääliitsused. Osa neist paikneb samas lineaarses jadas sõnadega (pausid, hääliitsused), osa aga paralleelselt, s.t nad on sõnade, silpide, häälikute, lausungite omadused (intonatsioon, rõhud). Osa aga on inimese omadused, mis ei olene konkreetsest lausest või sõnast, vaid situatsioonist üldisemalt või on samale inimesele pidevalt omased (tempo, häälekõrgus, tämber jms). Ja samas ei saa me kõ-

---

²⁹Vt eelmise kahe omaduse kohta ka semiootilist lähenemist: B. M. Gasparov, Ustnaja retš kak semiotitšeskij objekt. — *Semantika nominatsij i semiotika ustnoi retši*. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 442.) Tartu, 1978, lk 63–112.

neldes kasutada selliseid vahendeid, millel puudub vokaalne, hääldatav kuju (punkt, koma, küsimärk). Seega, esiteks käib kõneldes paralleelselt mitu eri infojada. Teiseks, vokaalsed lisavahendid ja visuaalsed lisavahendid pakuvad ja sunnivad peale erinevaid keelevõimalusi ning annavad erinevat informatsiooni.

4.3. Suulise ja kirjaliku keele põhimõttelised erinevused

Eeltoodud tingimused toovad kaasa põhimõttelisi erinevusi suulises ja kirjalikus keeles. Kõige olulisem on erinevus selles, millised on need üksused, mida me ühekorraga toodame.

Kui kirjas me kirjutame grammatiliste üksuste kaupa, mida tavaliselt nimetatakse lauseteks, siis suuline kõne liigub edasi lühikeste spurtide kaupa. Selle purske üksused on eri autoritel erinevalt nimetatud, kuid ühesugused nii sisult kui vormilt. Suulise kõne uurimises on tuntuim mõiste Wallace L. Chafe'i *ideeüksus* (idea unit): teadvustatu fookuse lingvistiline väljendus ehk lihtsalt öeldes, üks portsjon infot. Selle identifitseerimiseks on kolm kriteeriumi:

- olulisim piirisignaal on intonatsioon: enamik ideeüksustest lõpeb intonatsioonikontuuriga, mis osutab, et üksus on lõppenud, kuid tekst veel jätkub;
- teine, vähem oluline piirisignaal on üleminekusegment piiril, milleks on tüüpiliselt mitmesuguste mõttepiiri ja mõtte takerdumist osutavate vahendite komplekt (pausid, kordused, üneemid (*ee, õõ*), partiklid jms; M. Muti tekstis näiteks *hobuse tagumikku=või või noh ükskõik kuhu*);
- süntaktiliselt võib selline üksus olla mitmesugune. Püsivat vastavust ideeüksuste ja grammatiliste üksuste vahel pole. Sagedasemad variandid on üks elementaarlause (*paneb suitsu ette=ja*) ning mitmesugused verbi- ja noomenifraasid (*ja pakub sellele imikule ka; ütleme suitsu; mingi juhuslik meestuttav*).

Seega: suulise kõne tootmise üksused on informatsioonilis-kognitiiv-prosoodilised, erinevalt kirjalikust tekstist, mille põhiüksus lause on grammatiline. Ideeüksuste keskmine pikkus on eri andmetel 4,5–6 sõna ehk kaks sekundit, kusjuures 2–7-sõnalised moodustavad 2/3 kõigist üksustest.³⁰

Teiseks, kõnelemise ajal me mõtleme (ja saame mõelda) üldiselt ainult sellele ideeüksusele, mida me parajasti produtseerime. Kirjutades me

³⁰Vt inglise keele ideeüksuste kohta J. Svartvik, The segmentation of impromptu speech. — *Impromptu Speech: A Symposium*. Toim. N. E. Enkvist. Åbo: Åbo Akademi, 1982, lk 131–146.

suudame mõelda lisaks käsilolevale lausele ka ette- ja tahapoole. See- ga iseloomustab kõnet fragmenteeritus ja kirja integratsioon (Chafe'i terminid).

Fragmenteeritus väljendub ühelt poolt selles, et ideeüksused võivad moodustada pikki kette, mida nimetatakse mitut moodi (süntagmadeks, lausungiteks, paratoonideks jms) ja mida iseloomustab selgelt lõpetatud intonatsioon ning mis on analoogilised kirja liitlause või lõiguga. Kuid teisalt on lausungid ja kirjaliitlauseid oma sisemiselt ehituselt erinevad.

Lausungite mõte võib hargneda keerukalt mitmes suunas, kuigi grammatiliselt on lausung eelkõige ühetasandiline, rinnastatud seostega. Ideeüksused on lausungites enamasti lihtsalt üksteise kõrval ilma sidenditeta või seotud kõige üldisemate sidendite abil (*ja, aga*). Sealjuures on nende tähendus väga lai: *ja* väljendab üldiselt kõike, mis on ühendatav, ning *aga* kõike, mis on vastandatav.

Integreeritud kirjalause hargneb eelkõige sügavusse ja tema puhul on tähtsad hoopis alistusseosed. Konkreetset võib integreeritus avalduda paljudes erinevates keelelistes seikades (Chafe'i andmed):

- nominalisatsioonid (tegevusnimed, lauselühendid jms), mida inglise kirjatekstis oli ligi kümme korda enam kui kõnes;
- partitsiivid (3–5 korda enam);
- atribuutiivadjektiiivid, mis on tüüpiliselt modifitseerijad noomeni juures (*vana maja*) (4 korda enam);
- koondkonstruktsioonid (5–8 korda enam);
- mitmesugused alluvad kõrvallauseid (2–3 korda enam).

Kolmandaks, suuliselt kõnelejat iseloomustab tegelikult pidev ajaline surve. Ja samas ta ei saa rahulikult vait jääda ja oodata, kuni hea mõte pähe tuleb. See väljendub teksti pinnal eripärases sõnakasutuses ning pindformuleerimises.

Kõnes on palju enam sõnu, mida iseloomustab ülilai ja tühi tähendus. Need on üldsõnad (*tegema, olema, panema, andma, pidama*) ja ase-sõnad (eelkõige personaal- ja demonstratiivpronoomenid: *ma, sa, ta, see, too, kes, mis*), aga ka koha- ja ajamäärsõnad (*siin, seal, nüüd, siis* jne). Nende seotust suulise kõnega näitab hästi Biberi analüüs, kes toob inglise keele kohta välja sellised nähtused nagu esimese ja teise isiku pronoomenid, demonstratiivpronoomenid, pronoomen *it*, indefiiniitpronoomenid, *do* ja *be* verbid.

Teisalt, kõnet iseloomustab ajasurve tõttu pidev ebamäärasus, ebatäpsus võrreldes kirjaliku tekstiga. See teeb vajalikuks sõnad, mis väljendavad kõneleja suhtumist öeldavasse, omaene teksti ehitusse ja selle headuse/sobivusse, lisaks näitavad ebalust, töötavad öeldu pehmendajatena ja tugevdajatena. Neid sõnu nimetatakse pragmaatilisteks partikliteks või

diskursusepartikliteks. M. Mutt kasutab eelkõige sõnu *tähendab/tn dab, ütlem e, näiteks, nagu* (inglise suulises tekstis on selliseid sõnu Chafe'i järgi kolm korda enam kui kirjas).

Ideeuksuste ja lausungite tegemisel toob pidev ajaprobleem kaasa kaks nähtust:

- kõneleja ei jõua mõnikord oma teksti järgnevat osa talle antud ajaga valmis ja peab selle väljütlemise edasi lükkama;
- igasugusel tekstitegemisel läheb alati midagi nii, et teksti tootja või vastuvõtja pole sellega rahul. Kirjas me tõmbame maha või kirjutame vahele. Kõne lineaarsus lubab ainult ühte: me saame ebasobiva sõna või konstruktsiooni asemele pakkuda järgnevas kõneosas midagi uut. Ja kuulaja ise peab eelneva materjali ümber tegema.

On ilmne, et selliste tegevuste jaoks peab olema kindel ja püsiv mehhanism, neid ei saa teha iga kord suvaliselt. Seda mehhanismi ja tema funktsioneerimist on eri uurijad kirjeldanud eri terminite abil. Kõige enam kasutatakse selle kohta inglise keeles terminit *repair*. Mina olen kasutanud termineid *avalik formuleerimine, pindformuleerimine* või *parandusmehhanism*.³¹ Millised on need võtted ja vahendid, mida kõneleja pindformuleerimisel kasutab?

Edasilükkamine on lihtne: jätku otsimiseks vajab kõneleja aega. Selle aja leidmiseks on tal kaks võimalust:

- a) pidada kõnevoolus paus;
- b) täita see paus mingi keelelise või mittekeelelise täiteainesega (partiklid, puhtad sõnakordused, venitused, üneemid: *ee, õõ, aa*).

Mihkel Mutt kasutab neist eelkõige pause, kordusi (*on on; või või*), partikleid (*noh*) ja venitust (*ja::*).

Ümbertegemine seisneb selles, et kõneleja katkestab mingi konstruktsiooni ja teeb selle mingil moel ringi. Selle põhivõimalused on kokku võetavad kolme rühma:

- parandamine, mille korral kõneleja vahetab sisuliselt või grammatiliselt väära sõna või lauseosa uue vastu välja: *ja sis ema ütleb peene häälega talle et noh=et ema räägib imiku eest peenikese imiku häälega et me oleme veel väikesed me veel ei suitseta*;
- lisamine, mille puhul mingi sõna või lauseosa lisatakse tagantjärele juurde: *kohtuvad lapsevankrit lükkav ema väike laps on seal sees ja ütlem e tema meestuttav (.) mingi juhuslik meestuttav (.) hakkavad juttu ajama*;

³¹Vt kõige pikemalt T. Hennoste, T. Vihalemm, Võõrkeele suhtlusstrategiad. — *Akadeemia*, nr 8, 1999, lk 1571–1607.

– loobumine on tüüp, mille puhul kõneleja jätab lause pooleli ja alustab selle asemel uut.

Neljandaks, et suuline suhtlemine toimub harilikult silmast-silma, siis on kõnetekst nii kõnelejaga kui kuulajaga vahetult seotud, erinevalt kirjatekstist, millest kirjutaja selgelt distantseerub ja mis seisab omaette. Selline seotus väljendub selles, et:

– kõneleja viitab enam iseendale (*mina, meie*) (inglise kõnes 10 korda enam);

– kõneleja viitab oma mõtlemisprotsessile (*ma ei tea, ma ei oska täpselt väljenduda*) (inglise kõnes 7 korda enam);

– kõneleja jälgib suhtluskanalit ja püüab teha aeg-ajalt kindlaks, et kanal funktsioneerib (*eksole, jah, noh*; inglise kõnes 10 korda enam);

– kõneleja väljendab palju enam oma hinnanguid, hoiakuid, suhtumisi (*muidugi, minu arust, väga*) (5 korda enam).

Keeleliselt väljendub see taas eelkõige pragmaatiliste partiklite kasutamises. Distantseerumine väljendub vahendites, mis signaalivad kirjaliku keelevormi distantsi konkreetsetest sündmustest ja seisunditest. Selline vahend on inglise keeles passiiv (kirjas viis korda enam).

Loomulikult pole kõnelemine ja kirjutamine ning kõnelemiseks kasutatav keel ja kirjutamiseks kasutatav keel absoluutsed vastandid. Esiteks on neis muidugi olemas suur ühisosa, sõnad ja laused, mis on mõlemas vormis sarnased. Teiseks on nende vahel mitmesuguseid üleminekuhaldid ja keerukaid põimumisi.

On olemas inimesi, kes on pideva treeninguga õppinud kõnelema nii, nagu kirjutatakse (kuigi nende toon on tavaliselt monotoonne ja neid on enamasti raske ja igav kuulata). Ja on olukordi, kus inimene suudab toota teksti, mis on palju lähem kirjatekstile (nt ametlikus situatsioonis, kus ühiskond nõuab maksimaalselt kirjakeelset teksti; oma teksti hooliga varem ette valmistades; vestluses, kus vahetatakse ainult lühikesi repliike, jms). Ja on situatsioone, mille puhul erinevused kirjalikust keelest on veel suuremad kui siinses M. Muti tekstis.

On olemas situatsioone, milles kasutatakse suulises kõnes kirjalikku teksti (mahaloetavad tele- ja raadiouudised, päheõpitud teksti esitamine jms). Ja loomulikult on olemas näiteid, kus suuline kõne tungib kirjalikku teksti. On tekstid, mis on pikka aega ringelnud suulisena ja siis kirja pandud. Tuntuim neist on Piibel.³² Suulise kõne võtteid kasutab ilukirjanduses sisemonoloog või teadvuse vool. Ja on võima-

³²Vt T. Hennoste, Piibel ja suuline kõne. — 2. kirjakeele ajaloo päev: 250 aastat eestikeelset Piiblit. Tartu, 1989, lk 5–8.

lik kasutada suulise keele imiteerimist selleks, et näidata suhtlemise spontaansust. Seda teeb eesti kirjanduses geniaalselt Oskar Luts:

- 3 "Noh," ütleb ta, "kuidas te...sa ka siia saite [!! — minu hüüumärgid]. Teid...sind...teid pole peale kooliaega enam näha olnud."

Mitmeid sarnasusi suulise kõne sõnajärje ja partiklikasutusega sisaldavad spontaansed kirjalikud tekstid, olgu suvalise teksti mustandid või teadlik spontaansuse kasutamine. Ja uue nähtusena on esimest korda keelde tekkinud terve spontaanne kirjalik register Interneti jututubade tekstides.

Kuid see kõik ei muuda põhimõttelist erinevust kahe allkeele vahel. Ta ainult tasandab või teravdab neid erinevusi, mis tulenevad eri meediusest ja erinevatest tekstitootmise tingimustest.

5. SUULISE KÕNE SISEMINE LIIGENDUS

Suuline kõne ei ole ühtne, vaid tema sees on mitu erinevat allkeelt.

Allkeeled jagatakse sotsiolingvistikas tavaliselt kahte suurde rühma: kasutajakeskselt defineeritud dialektid ja sotsiolektid, ning situatsiooni-keskselt defineeritud registrid (ehk stiilid). Kõik need on põhimõtteliselt olemas ka suulise kõne sees:

- a) eri murdealadelt pärit inimesed ei kõnele tänapäeval enam tavaliselt nii-öelda puhast murret, kuid nende keelekasutuses on säilinud mitmesuguseid murdejooni. Need jooned on kas morfoloogilised või häälduslikud (foneetilised-fonoloogilised). Kui kõneleja keeles on säilinud ainult häälduslikke murdejooni, siis nimetatakse sellist eripära aktsendiks. See tähendab, et muidu ühiskeelt kõnelevatel inimestel on murdeaktsent. Tuntud eesti aktsendid on nt saarlaste *õ* ja laulev intonatsioon;
- b) eri sotsiaalsetest kihtidest või erinevate sotsiaalsete tunnustega inimeste keeles on olulisi erinevusi. Sotsiolingvistika on leidnud mitmesuguseid seoseid inimese sotsiaalsete parameetrite ja tema keelekasutuse vahel. Sealjuures on eri koolkonnad ja autoriteetsed uurijad välja toonud põhiliselt ühtesid ja samu mõjureid.³³
- inimese sotsiaalne päritolu ja staatus (klass, kiht, kast, seisus);

³³Vt allkeelte erinevate jaotuste kohta ka T. Hennoste, Eesti suulise kõne uurimine: Transkriptsioon, taust ja korpus. — *Keel ja Kirjandus*, nr 2, 2000, lk 100–102; T. Hennoste, Allkeeled. (Ilmumas TÜ eesti keele osakonna toimetistes.); vt ka K. Pajusalu, Regional and Social Varieties of Estonian. — *Ural-Altische Jahrbücher / Ural-Altaiic Yearbook* 64, 1992, lk 23–34.

Sissejuhatus suulisesse eesti keelde

- sotsiaalne võrk (naabrus jms);
- religioon;
- etniline päritolu (*ethnicity*);
- sugu;
- vanus;
- haridus.

Eesti keele puhul pole selliseid sotsiaalseid erinevusi kuigivõrd uuritud. Hüpooteetiline põhiväide on seni olnud, et selgeid sotsiolekte pole eesti keeles välja kujunenud. Kuid kindlasti on olemas erinevusi eri sotsiaalsete tunnustega inimrühmade vahel. Nii on ilmselt erinevusi meeste ja naiste keelekasutuse vahel (nt roppude sõnade tarvitamine). Kindlasti on erinevusi eri vanuserühmade vahel (vanemad kõnelevad murdelisemat keelt ning ka nende kirjakeel on veidi teistsugune). Oluline eristaja on ilmselt haridus, mis õpetab kirjakeelt ja orienteerib inimese kirja-keelekeskseks. Erinevusi on ka sotsiaalsete ja ametialaste pisirühmade sisekeeltes ehk slängides, mida iseloomustab spetsiifiline sõnavara.

Teine suur rühm allkeeli on registrid ehk stiilid. Need on situatiivsed allkeeled. Siin on pilt palju segasem, sest eri uurijad ja koolkonnad on välja toonud erinevaid joonteloendeid ning nimetanud saadud komplekte erinevalt. Kokku saame välja tuua järgmised suured mõjurirühmad:

- suhtlusviis ehk meediumi omadused: kõne/kiri, dialoog/monoloog, spontaansus/redigeeritus;
- keelekasutajate omavahelised suhted antud situatsioonis (staatussuhted, rollisuhted jms);
- keelekasutuse valdkond, teema, aine, ehk millest kõneldakse;
- füüsilised tingimused, suhtlusolukord (vahetu/vahendatud, argine/avalik-institutsionaalne jms);
- suhtlemise eesmärk (suhtlemine ise, informeerimine, praktiline tegevus, veenmine jms).

Sealjuures saame nende rühmade sees tuua välja mitmesuguseid tunnuseid, mis on eristatud erineval üldistusastmel.

Meid huvitavad selles uurimuses ainult peamised registrierinevused suulise kõne sees. Muud erinevused tulevad vaatluse alla ainult viitamisi. Näiteks murdeerinevused tulevad jutuks siis, kui saame rääkida sõnade või morfoloogiliste vormide murdepäritolust, sotsiaalsed erinevused näiteks slängisõnade puhul. Samal ajal ei huvita meid mitte kõik registriga seotavad erinevused, vaid ainult need, mida on eri uurimustes peetud kõige enam keelt mõjutavaks.

Nendeks on:

- suhtlusviis ehk meediumi omadused: kõne/kiri, dialoog/monoloog, spontaansus/redigeeritus;
- füüsilised tingimused, suhtlusolukord (vahetu/vahendatud, argine/ametlik).

Üks meediumipiir on suulisus ja kirjalikkus ise, millest meil siin juttu ei tule teha.

Teine oluline meediumijaotus on spontaansus ja redigeeritus, mis täpsemalt öeldes eristab situatsioone, mis võimaldavad teksti redigeerimist, ja situatsioone, kus selline redigeerimine pole võimalik. Just seda piiri on D. Biber näinud kõige tugevamana inglise tekstide registriliigenduses.³⁴

Redigeeritus ja spontaansus suulises kõnes on omakorda mitmedimensiooniline nähtus.

Esimene vastandus on varem ettevalmistatud tekst vs. kohapeal toodetud tekst. Sealjuures võib ettevalmistamise jagada omakorda kaheks.

– üks on ettevalmistuse eri tasandid. Kõige vähem redigeeritud on variant, kus mõeldakse läbi üksnes teema arendamise põhipunktid; kõige redigeeritum on variant, kus läbi on mõeldud terve tekst kuni mitteverbaalsete tegevusteni (intonatsioonist žestideni), nagu nt rahvusvaheliste tipp-poliitikute kõned;

– teine on tekstide korduvuse aste. Osas situatsioonides esitatakse varieerivalt juba varem mitu korda esitatud teksti (nagu loengutes, mingit lugu jutustades jms), osas üks kord esitatavat teksti.

Kohapeal toodetavad tekstid võime samuti jagada vähemalt kahel viisil:

– üks jaotus on teksti formularilisuse alusel. Sel juhul kuuluvad ühte otsa tekstid, kus tuleb näiteks vastata vaid *jah* või *ei* või kasutada muid lühikesi valmisväljendeid, ja teise otsa situatsioonid, kus tuleb pikka aega enese koostatavate lausetega juttu rääkida;³⁵

– teine jaotus on sündmuse ja situatsiooni seose alusel. Ühte otsa jäävad situatsioonid, milles teksti teema või objekt pole antud situatsiooniga seotud (varasemad sündmused, väljamõeldised), teise otsa sündmused, mis toimuvad samal ajal kui neist räägitakse (nt spordireportaažide sündmused).

Kolmas meediumipiiripaar on dialoog/monoloog. Ka see pole oma intuiivsest selgusest hoolimata kuigi selge mõiste.

³⁴D. Biber, *Variation across Speech and Writing*. Cambridge: Cambridge UP, 1988, lk 104–108.

³⁵Formularilisuse kohta vt N. E. Enkvist, Introduction. — *Impromptu Speech: A Symposium*. Toim. N. E. Enkvist. Åbo: Åbo Akademi, 1982, lk 11–32.

Klassikaliseks monoloogiks peetakse sellist juhtu, kus üks partneritest arendab juttu ja teisel puudub õigus või võimalus astuda ise põrandale ja pakkuda vestluse edasiviimiseks omapoolset teksti (nt loengud, ettekanded, lugude jutustamine). Kuulaja annab siin kõnelejale vaid lühidalt tagasisidet (noogutused, *mhmh* jms).

Kuid eelkõige konversatsioonianalüüsid on näidanud, et selline tagasiside pole lihtsalt osutamine, et kuulaja on kuuldel ning saab jutust aru. Tagasisidepartiklid annavad eri juhtudel erinevat informatsiooni ning kõneleja modifitseerib oma edasist juttu pidevalt vastavalt sellele. See on ka sellise teksti puhul tegelikult tegu pideva dialoogiga. Siiski, keeleliselt erineb sellises situatsioonis esitatav pikk tekst üsna tuntuvalt lühikestest repliikidest klassikalises dialoogis. Keerukaks teeb asja aga see, et eriti argisituatsioonides on tegu pideva vaheldumisega, kus repliikidevahetus aeg-ajalt asendub pikemate lugudega. Kas need pike-mad lood kuuluvad ühte rühma klassikaliselt monoloogideks peetavate tekstidega või mitte, on lahtine küsimus.

Neljas oluline piir on vahetu suhtluse ja vahendatud suhtluse vahel. See mõiste on üsna selge, kuid siiski vajab täpsustamist. Nimelt mõtlevad eri autorid vahendamise all erinevaid asju. Ühe lähenemisviisi järgi nimetatakse vahendatuks kõiki suhtlusi, kus kasutatakse mingit tehnilist vahendajat, nt telefoni vms. Teine aga tõmbab piiri sinna, kus on võimalik vahetu tagasiside ja kus ei ole võimalik. Selliselt oleksid näiteks telefonivestlused vahetud vestlused, sest seal on võimalik anda kohe tagasisidet. Vahendatud oleks sellised suulised tekstid, kus vahetu tagasiside pole võimalik. Tavaliselt seostuvad need massikommunikatsiooniga ning erinevad esimestest ka selle poolest, et vastuvõtja on saatjale anonüümne mass, hulk inimesi, mitte konkreetne inimene või konkreetne väike rühm, nagu vahetus suhtluses. Meie kasutame siin teist piiritõmbamist.

Viimane oluline piir on argine/avalik suhtlus. See piir ei ole tegelikult toodud välja päris samalt aluselt kui eelnevad, vaid on ise kompleksne süsteem, mille all on inimestevahelised suhted (tuttavad, sõbrad, lähedased vs. võõrad), inimeste rollid vastavas situatsioonis (eraisik vs. institutsiooni esindaja), konkreetne füüsiline olukord (kodus, kohvikus jms vs. tööl, ametiasutuses jms), suhtluse põhi-eesmärk (osalemine, suhtlemine ise vs. info vahendamine). Lisaks sellele on argises situatsioonis tavaliselt vooruvahetus vaba, inimeste rollid võivad muutuda sama vestluse jooksul. Avalik situatsioon on rangete rollidega ja palju rangema ülesehitusega. Seal on määratud, kes kõneleb mida ja kes juhib, kes allub, kes küsib ja kes vastab, mis järjekorras kõneldakse jms (näiteks arsti-patsiendi vestlus või poedialoog).

Neid tunnuseid kombineerides saaksime selge tuumaga ja hajuvate piiridega kontiinumumi, mille üheks keskmeks on selge argivestlus ja teiseks selge avalik institutsionaalne suhtus. Sealjuures seostub eesti kultuuris avalik suhtlus väga tugevalt kirjakeelega, ka suulises suhtluses.

Millegi me oma artiklisarja järgnevates osades kõneleme?

Esiteks, meid huvitavad eelkõige need keelejooned, mis iseloomustavad kogu suulist kõnet ja eristavad teda kirjalikust eesti keelest, eelkõige kirjakeelest, mis on kirjaliku keele kõige olulisem manifestatsioon eesti ühiskonnas. Seega pöörame ainult möödaminnes tähelepanu neile ühisjoontele, mis on kirjaliku ja suulise kõne vahel.

Teiseks, me kasutame materjalina eelkõige spontaanseid tekste. Selle põhjuseks on asjaolu, et suuline kõne on (nagu öeldud) alati olemuselt palju spontaansem kui kirjalik tekst ning teiseks on kultuuris just suulised tekstid prototüüpelt spontaanseid, kuna kirjalikke tekste iseloomustab üldiselt redigeeritus. Seega on selge, et suulise kõne erijooned tulevad spontaansetes tekstides paremini välja kui redigeeritud tekstides. Me vaatleme erineva spontaanseuseastmega tekste, kuid meid ei huvita siin täiesti ettevalmistatud või paberilt maha loetud tekstid, nagu raadioudised või näidendite esitused.

Kolmandaks, suuline kõne on tihti dialoog, erinevalt kirjast, mis on üldjuhul monoloog. Suulises kõnes on ka monolooge ja monoloogilisi osi dialoogide sees (loengud, ettekanded, jutustused, anekdoodid). Vaatleme seetõttu eraldi ka selliseid vahendeid, mida kasutatakse dialoogide ehitamiseks ehk dialoogigrammatika eripära.

Neljandaks, suulise kõne tavaline ja prototüüpne esinemiskoht on argised situatsioonid. Seetõttu kasutame palju argisituatsioonide materjali. Kuid meid huvitavad eelkõige siiski suulise kõne ühisjooned, mis ühendavad argikeelt ja avalikku suulist keelekasutust, ning alles teises järjekorras argikeele ja avaliku suulise keelekasutuse erinevused.

Viiendaks, meid huvitab siinkohal eelkõige vahetu suhtlus eelkirjeldatud tõlgenduses. See tähendab, et meie materjaliks on eeskätt silmast silma suhtlemise situatsioonid ja telefonivestlused. Kasutame ka spontaansete raadio- ja telesaadete keelematerjali, kuid ainult möödaminnes puudutame nende situatsioonide keele erinevusi vahetute situatsioonide keelest.

Seega on meie peamiseks uurimisobjektiks keel, mida kasutatakse vahetus suulises spontaanse argidialoogis. Seda tõlgendame kui suulise keele tuuma ja prototüüpi ning vajadusel toome välja erijooni, mida toovad keelde teistsugused situatiivsed tingimused. Lisaks viitame mõnikord

ka murdetaustale ja aktsendierinevustele, samuti sotsiaalsete erinevuste mõjudele. Muid suulise kõne sisemisi erijooni me ei käsitle.

Suulise kõne uurimiseks on kasutatud mitmesuguseid teoreetilisi konseptsioone ja uurimismeetodeid.

Käesolev töö ei ole teadlikult metoodiliselt ühtne. Põhjuseks on meie arusaam, et erinevate suulise kõne nähtuste uurimises annavad eri meetodid paremaid tulemusi, kuna meid huvitab eesti suulise kõne üldpilt, siis selle väljatoomiseks ei piisa ühe meetodiga saavutatavatest tulemustest.

Oleme kasutanud kvantitatiivset analüüsi, näitamaks suulise kõne statistilisi erinevusi kirjalikust allkeelest ja suulise kõne sisemiste allkeelte kvantitatiivseid erinevusi. Ja oleme kasutanud konversatsioonianalüütilist mikrouurimist, et leida näiteks partiklite tähendusi ja kasutuspiire ning analüüsida mitmesuguseid suulise lause eikonstruktsioone. Kuid erinevalt puhtast konversatsioonianalüüsist ei keskendu meie analüüs mitte suhtlemisele, vaid ikkagi keelekonstruktsioonide erijoonte väljatoomisele ning me kasutame nähtuse seletamisel lisaks suhtluse ehitusele ka konsituatiivseid tegureid. Kokkuvõttes mahub meie lähenemine interaktsionaalse sotsiolingvistika laia tiiva alla.³⁶

(Järgneb)

---

³⁶Interaktsionaalse sotsiolingvistika kohta vt D. Schiffrin, *Approaches to Discourse*. Basil Blackwell, 1994, lk 97–136.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12;

1994 — 3-9, 11, 12; 1995 — 1, 2, 5 -12; 1996 — 1, 2, 3, 5-12; 1997 — 1-12;

1998 1-12 ja 1999 — 1-12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 35 krooni) ja *märjite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akademia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihu

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2000:

USD 62, DEM 116, FIM 351, CAD 93, FRF 380, SEK 516, GBP 38, AUD 96.

Back issues for 1994 — 3-9,11,12; 1995 — 1,2,5-12; 1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 — 1-12; 1999 — 1-12 and single issues for 2000:

USD 6, DEM 10, FIM 30, CAD 8, FRF 33, SEK 45, GBP 4, AUD 8.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 2000

Back issues for 1999

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1998

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

		3	4	5	6	7	8	9		11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	--	----	----

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling .....

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akademia@online.ee

CONTENTS

Hundred Years' War (1558–1660/61) in Estonia and number of population in the 16th–18th centuries	<i>Margus Laidre</i>	931
On communication ethics. I	<i>Meego Remmel</i>	958
Socrates' question	<i>Bernard Williams</i>	974
An introduction to the discourse of health care ethics	<i>Valdar Parve</i>	998
Birth rites in town and in rural areas. II	<i>Marika Mikkor</i>	1017
Poetry	<i>Milan Rúfus</i>	1046
A glimpse of present-day Slovak literature	<i>Viliam Marčok</i>	1050
Activities of the Estonian National Independence Party from 1988–1991. IV	<i>Viktor Nüitsoo</i>	1063
The legal system and the role of debt law in it: Some critical notes on the pending legal reform. II	<i>Uno Mereste</i>	1076
<i>Review: Along the paths of the Riga Seminary. Anu Raudsepp. Riia Vaimulik Seminar 1846–1918. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998. 158 lk. . . . .</i>	<i>Vello Paatsi</i>	1092
<i>Review: Who was Hella Wuolijoki really? Oskar Kruus. Hella Wuolijoki. Tallinn: Virgela, 1999. . . . .</i>	<i>Heino Puhvel</i>	1103
Editorial note. Summaries		1110
An introduction to the discourse of health care ethics. I.		1115
. . . . .	<i>Tiit Hennoste</i>	

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077719